

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Бојан Б. Поповић

**АРХИТЕКТУРА ЦАРСКЕ ПАЛАТЕ У ДОБА
ТЕТРАРХИЈЕ. *FELIX ROMULIANA*
(ГАМЗИГРАД)**

докторска дисертација

Београд, 2019

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Bojan B. Popović

**ARCHITECTURE OF THE IMPERIAL PALACE IN
THE AGE OF TETRARCHY. *FELIX ROMULIANA*
(GAMZIGRAD)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2019

Ментор:

др Иван Стевовић, редовни професор

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

1. др Ивана Поповић, научни саветник

Археолошки институт, Београд

2. др Јелена Ердџан, редовни професор

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

3. др Олга Шпехар, доцент

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

4. др Стефан Поп-Лазич, научни сарадник

Археолошки институт, Београд

Датум одбране: _____

Захвалност дугујем пре свега мојој породици, родитељима Бранку и Душанки, сестри Јелени, супрузи Милици и ћеркама Наталији и Софији на безрезервној подршци, разумевању, помоћи и саветима током израде дисертације.

Велику захвалност дугујем мом ментору проф. др Ивану Стевовићу на бескрајном стрпљењу и разумевању за све непланиране околности, успоне и падове током студија.

Такође, желео бих да се захвалим др Ивани Поповић, шефу античког пројекта Археолошког института, у оквиру кога је ова дисертација настала, на указаном поверењу и пруженој могућности да се употпуности посветим изради тезе, као и колеги др Стефану Поп-Лазичу на драгоцености помоћи, подршци и добронамерним саветима током писања рада.

Захвалност дугујем и др Славиши Перићу без чије помоћи, подршке и савета никада не бих дошао у додир са археолошком праксом и примењеном историјом архитектуре.

И на крају желим да се захвалим мр Драгиши Стаменковићу, мом кошаркашком тренеру и великом пријатељу који је умногоме утицао на мој животни пут.

Архитектура царске палате у доба тетрархије. *Felix Romuliana* (Гамзиград)

Сажетак:

Докторска дисертација Архитектура царске палате у доба тетрархије. *Felix Romuliana* (Гамзиград) представља нови и свеобухватнији поглед на архитектуру касноантичке царске палате цара Галерија, недалеко од данашњег Зајечара (Србија), са свим специфичностима које карактеришу ову врсту тетрархијске архитектуре. Она има за циљ сагледавање, анализу и реконструкције остатака ансамбла Галеријеве царске палате у северном делу утврђења, ради потпунијег познавања и јаснијег тумачења овог резиденцијално-меморијалног комплекса.

У раду су анализирани све тетрархијске царске палате које су грађене у новим престоницама Царства због одређених сличности и разлика које су коришћене за компарацију. Такође, анализирани су истражени остаци делова палате Д, њихови међусобни односи, али и односи палате са осталим елементима утврђеног комплекса, на основу којих су добијени нови закључци и релативна и апсолутна хронолошка датовања одређених целина. Сагледавани су и анализирани аспекти позиције утврђеног комплекса и прилаза истом, грађевински материјали, архитектонски украси, функционално-конструктивни и визуелни аспекти палате, као и живот и девастација њене изворне функције.

Ова дисертација доприноси потпунијем познавању резиденцијално-меморијалног комплекса Феликс Ромулијана сажимањем резултата и анализа нових архитектонских истраживања на терену, и досада објављених стручних чланака и монографија, у мултидисциплинарном приступу који је примењен током истраживања.

Кључне речи: царске палате, антика, античка архитектура, тетрархија, *Felix Romuliana*

Научна област: историја уметности

Ужа научна област: историја античке уметности и архитектуре

УДК 725.17(497.11 Felix Romuliana)"02/03"(043.3)

Architecture of the Imperial Palace in the Age of Tetrarchy. *Felix Romuliana*
(Gamzigrad)

Abstract:

PhD thesis “Architecture of the Imperial Palace in the Age of Tetrarchy. *Felix Romuliana* (Gamzigrad)” is a new and broader approach to the architecture of the late antique imperial palace of the emperor Galerius in the vicinity of city of Zajecar, Serbia, with all its specificities that characterize this type of tetrarchic architecture. The aim of the thesis is inspection, analysis and reconstruction of remains of the imperial palace ensemble of Galerius in the north part of fortification to gain a deep understanding and clear interpretation of this residential-memorial complex.

The study includes an analysis of all tetrarchic imperial palaces built in new capitals of the Empire due to certain similarities and differences used for comparison. Additionally, already explored remains of the part of the palace D have been analyzed as well as their interrelationship and relation of the palace with other elements of the complex resulting in new conclusions and relative and absolute chronological dating of certain structures. Inspection and analysis cover aspects of position of the complex and access to it, construction materials, architectural decorations, functional-constructive and visual aspects of the palace and the life and devastation of its original function.

This thesis provides full insight into the residential-memorial complex of *Felix Romuliana* since it covers results and analysis of a new architectural fieldwork and previously published scientific articles and monographs within multidisciplinary approach implemented in the research.

Key words: imperial palaces, Antique, antique architecture, Tetrarchy, Felix Romuliana

Scientific field: History of Art

Scientific subfield: History of Antique Art and Architecture

UDC 725.17(497.11 Felix Romuliana)"02/03"(043.3)

Садржај

1 – Увод	1
1.1 – Општи део	1
1.2 – Предмет истраживања	4
1.3 – Циљ истраживања	6
1.4 – Основне хипотезе	7
1.5 – Методолошки приступ истраживању	8
2 - Преглед и анализа палата тетрархијског периода	11
3 - Историјат истраживања на локалитету „ГАМЗИГРАД“	47
4 – Царска палата	59
4.1 – Ужа локација	60
4.2 – Приказ	62
4.3 - Утврђење и утврђени простор	65
4.4 - Палатијални комплекс	68
4.5 – Градиво	95
4.6 – Архитектонски украс	103
4.7 - Унутрашње уређење и функција простора	112
4.8 - Спољашњи изглед	144
4.9 - Релативна хронологија	153
4.10 - Живот палате	157
5 – Закључна разматрања	161
Библиографија	172
Попис илустрација	198
Илустрације	207

1 Увод

1.1 - Општи део

Феликс Ромулијана - Гамзиград, је јединствен споменик периода тетрархије на нашим просторима. Чини га утврђени комплекс објеката који су, према својој структури и богатству, несумњиво грађени за једног од римских царева. Потврда царске официјелне намене, после деценијских претпоставки, нагађања и тумачења историјских извора у којима се помиње место *Romulianum* као утврђење цара Галерија на овим просторима, долази након откривања архиволте са натписом *Felix Romuliana*. (сл. 1) Ово мишљење је поткрепљено открићем дела порфирне скулптуре која приказује портрет цара Галерија у натприродној величини. (сл. 2)

Монументалност фортификације и објеката у њеној унутрашњости чине Ромулијану спомеником који има посебан значај како са археолошког, тако и са становишта историјске архитектуре. Као касно-античка структура изузетне очуваности Ромулијана омогућава сагледавање посебних архитектонских и урбанистичких одлика палатијалног комплекса. Два скоро у потпуности очувана фортификациона система са капијама, кулама и бедемима, неколико засебних делова резиденцијалног објекта разуђене основе, храмови, терме, сакрални комплекс са Тетрапилоном, гробницама и тумулима представљају јединствено налазиште из периода тетрархије.

Према досадашњим сазнањима, палатијални комплекс код села Гамзиград, подигао је император Гај Валерије Галерије Максимилијан (*Caius Galerius Valerius Maximianus*) (250-311) у месту свог рођења, као својеврсну задужбину. Систем тетрархије - владавина два старија августа и два млађа цезара подразумевао је да се након владавине од 20 година старији августу повуку у своје резиденције, да би млађи цезари преузели место старијих

августа, а на њихово место цезара дошли млађи владари. На овај начин је осмишљена владавина четворице владара на четири различита места у пространом царству, која би требало да се обнавља током времена новим млађим кандидатима који су бирани на основу својих заслуга, пре свега на бојном пољу.

У оквиру овог концепта владавине и својевољног повлачења са власти после 20 година, цар Галерије је извесно направио посебан изузетак саградивши два велика палатијална комплекса, један у Солуну и један у Ромулијани. Стицајем околности 311. године, тј. његове изненадне смрти у Сердици, непосредно поред задужбине на Ромулијани извршен је последњи чин апотеозе узношења цара међу богове, на Магури.

Ромулијана се налази на истоку Србије, у области која је богата рудом, лековитим водама и великим рекама, што је од давнина било погодно за живот људи. Она лежи у долини Црног Тимока (*Црна Река*), по којој је ова област названа црноречки округ, у близини села Гамзиград и Звездан, 12 km од данашњег Зајечара. Ова мала географска целина омеђена је са свих страна природним брдовитим бедемом, карактеристичног рељефа, који са севера чине Стол, Дели Јовани Црни врх, са истока Вршка Чука, са југа Ртањ и Тупижница, а са запада висоравни Кучаја. Једини природни пролаз представља долина која се отвара од састава Црног и Белог Тимока ка Дунаву. Правац према Дунаву био је интересантан различитим етничким групама, још од давних дана, које су насељавале овај простор богат шумама, пашњацима и плодним њивама. (пр. 1)

Име Гамзиград, како се локалитет помиње још у Вуковом „Ријечнику” из 1852. године,¹ потиче од словенске сложенице *гамзити* или *гмизати* и *град* – што одговара историјским изворима и чињеници да су

---

¹ Карацић 1952.

Словени на том простору затекли безимени напуштени град по чијим зидинама је гмизало мноштво змија.² Претпоставка је да су и оближње влашко село, као и гео-термална бања у непосредној близини, добили име по овом локалитету.

Од првог помена Гамзиграда, у књизи *Bergmanische Reise in Serbien im Jarhe* барона S.A.W. von Herder-a, давне 1835. године па до данашњих дана, слика о овом локалитету се мењала.³ Од прве претпоставке да се ради о војном логору (*castrum*), преко места одакле је столовао управник рудника (*procurator metallorum*) и епископског седишта, па све до открића архиволте са натписом *Felix Romoliana* и порфирне главе цара Галерија, сјај и значај Гамзиграда као локалитета растао је и постало је јасно да се ради о царском комплексу.⁴

Током дугогодишњих истраживања, започетих 1953. године откривена су два засебна фортификациона система и у њиховој унутрашњости три резиденцијална комплекса, терме, два храма, житница, као и део грађевине непознате намене. Изван бедема откривена је некропола јужно од бедема, тетрапилон, као и сакрални комплекс са тумулима и гробницама (маузолејима) на Магура. (пр. 2) Најновијим истраживањима северно од Ромулијане пронађено је „северно насеље“ које је претходило палати. У резиденцијалним објектима су очувани фигурални и геометријски подни мозаици, зидно сликарство, као и зидни украси од скупочених врста камена. Посебно су бројни налази архитектонске пластике од мермера, порфира, кречњака и туфопешчара.⁵ Пронађени остаци архитектуре дају наговештај величине, монументалности и раскоши овог дворско-меморијалног комплекса као и

---

² Живић 2010, 11-14.

³ Herder 1846, 60.

⁴ Археолошки локалитет Феликс Ромулијана представља локалитет од посебног значаја за нашу земљу, а и шире, и управо због тога стављен је под заштиту Завода за заштиту споменика културе 1948. године, а од јуна 2007. године налази се под заштитом УНЕСКО-а као споменик светске културне баштине.

⁵ Лаловић 1996, 4.

његов облик и структуру. Откриће овако очуваног споменика из периода тетрархије са свим елементима царске архитектуре чини га посебно интересантним и значајним налазиштем.

1.2 - Предмет истраживања

Предмет истраживања тезе представља архитектура царске палате са свим специфичностима које је имала у време политичко-идеолошког система тетрархијске власти (293-324) на простору Римског царства. Такође, биће испитани и одређени непроменљиви односи на којима се заснива свако архитектонско дело, па и тетрархијске палате.

Главна пажња биће усмерена на проучавање одлика архитектуре и њеног функционалног, конструктивног и уметничког израза. То се односи на анализу просторног склопа и његових законитости, као и на утицај функције простора на његову архитектуру, пре свега са аспекта значаја и значења просторних целина и њихових међусобних односа. Такође ће бити сагледани и анализирани градитељски конструктивни елементи: темељи, зидови, стубови, греде, лукови, системи подног и зидног грејања, довод и одвод воде, материјали који су коришћени за ове конструкције, њихове механичке и декоративне карактеристике, као и технике градње и њихов утицај на просторни организам царске палате. Поменуте анализе ће уједно представљати и полазиште за реконструкције палате у целини, као и околних објеката. Осим тога биће анализирани пропорцијски односи, обликовање, колорит као и односи светла и сенке и њихов утицај на перцепцију целине. У овом делу рада биће обрађена скулпторална и мозаичка декорација, њихова структура и обрада, боје и значење у контексту места на коме су употребљени. Рад ће садржати и одређене реконструкције, које су изведене на основу наведених анализа и компарација са сличним палатама или већ постојећим интерпретацијама у зависности од могућности за њихову реституцију и доступности документације.

Врло важно питање, које ће такође бити предмет истраживања, је разлика између царске палате у оригиналном смислу речи, која се провлачи кроз раније периоде, и царске палате која је служила за пензионисање царева и која се појављује успостављањем тетрархијских принципа, као и палата које су тако називане само због своје декорације. Основна карактеристика првих и других је да су биле намењене за боравак цара и чланова владарске породице и пратеће дворске свите у одређеном периоду његовог живота за време владавине или након повлачења са власти, док су треће биле најчешће у власништву богатих грађана. Као пример компарације послужиће *Felix Romuliana*, резиденцијални комплекс цара Галерија у близини данашњег села Гамзиград код Зајечара.

Као предмет истраживања, остаци палате цара Галерија код Гамзиграда, први пут се јављају кроз описе и посете локалитету још у XIX веку, а археолошка истраживања започета су у шестој деценији 20. века, тачније 1953. године, када су В. Поповић и Ђ. Мано-Зиси започели прва археолошка ископавања. Од тада до данас утврђење код Гамзиграда било је разнолико тумачено. Помишљало се да је у питању насеље, војни логор, црквено седиште, утврђени велепосед или царска палата. У зависности од степена истражености локалитета, тумачења и мишљења различитих истраживача често су била супротстављена. Данас се са сигурношћу зна да се Гамзиград може уврстити у тетрархијску официјелну, и то дворску архитектуру.

Сличност комплекса на локалитету Гамзиград са царским пребивалиштима тога времена је очигледна и она се огледа у организацији утврђеног простора, заступљености објеката одређеног типа и намене, као и употреба елемената архитектуре са царском симболиком, па ће стога бити узете у разматрање и друге палате настале у периоду тетрархије са циљем да се изврше одговарајуће компарације. Као одговарајуће паралеле послужиће царске палате у Риму, Тријери, Милану, Сирмијуму, Солуну, Никомедији, Антиохији и на Сицилији, док ће

нарочита пажња бити посвећена Диоклецијановој палати у Сплиту и претпостављеној палати Максимијана Даје у Шаркамену, које су и по времену изградње, структури и по намени најближе гамзиградској. Важно је нагласити да су палате на Гамзиграду и Шаркамену специфичне у погледу позиције, тј. удаљености од већих урбаних центара. Њихова позиција одударе од палата онога времена и представља једну од посебности ових комплекса.

Царска палата је била саставни део већих целина и, као изванредно значајан елемент укупне визуелне културе и уметничког стваралаштва, одраз политичке и економске моћи и положаја власника. Оне су биле великих размера, са монументалном фасадом, позициониране у близини градских бедема на истакнутом месту у односу на главни улаз у град. У њиховој близини су били јавни објекти, нпр. хиподроми и терме, где се цар церемонијално приказивао народу. Саставни део тих комплекса био је и маузолеј који је заокружио целину и најчешће представљао династички храм. Палата је, стога, важан показатељ укупних тенденција у архитектури и ликовним уметностима раздобља у којем је настала.

Детаљније проучавање царске палате *Felix Romuliana* у ширем историјском контексту и допуњавање објављених резултата новим археолошким подацима могу знатно да допринесу унапређењу досадашњих знања и бољем разумевању односа царских палата и резиденција на централном Балкану, али и уопште на простору читавог Царства у периоду тетрархије.

1.3 - Циљ истраживања

Будући да су последњих година истраживања донела нове податке и сазнања потребно је поново критички сагледати радове који су се темељно бавили проблемом идентификације Гамзиграда и његових одлика.

Циљ овог рада је да се сагледа архитектура палате на Гамзиграду и

да се тиме допринесе њеном потпунијем познавању и јаснијем тумачењу. Такође, циљ овог рада представља и спознавање међусобних односа палате са бедемима, храмовима, термама и осталим грађевинама, принципима и начелима организације и функционисања читавог комплекса, као и његовог значења и значаја.

Основни циљ је да се овим радом на једном месту обједине до сада објављени резултати археолошких истраживања и нова сазнања и истраживања домаћих и страних научника са намером да се из нове перспективе сагледа стваран значај овог комплекса у читавом Царству. То се између осталог односи на вишеслојно симболичко значење палате и утврђеног комплекса, изузетног архитектонског и уметничког споменика као носиоца култа личности карактеристичног за тетрархијску архитектуру.

1.4 - Основне хипотезе

Имајући у виду резултате истраживања на Гамзиграду, од 1953. године до данас, који су полазна тачка овог рада, може се изнети неколико хипотеза.

Историјске прилике у периоду касне антике условиле су да се већина владара уздизала од легионара, преко војних заповедника до цара. То је био случај и у периоду тетрархије у чијем политичком систему је предвиђено да се владар након навршених 20 година владавине повуче у своју резиденцију коју је саградио у месту где је рођен. Ове околности условиле су градњу изузетног комплекса са посебном официјелном наменом прво у Сплиту, који је изградио цар Диоклецијан, затим у Гамзиграду који је направио цар Галерије, а сличан комплекс, који није никада довршен, и који се везује за цара Максимиана Дају изграђен је у непосредној близини, на локалитету Шаркамен. Оно што Галеријев меморијални комплекс чини специфичним са аспекта архитектонске

замисли су два утврђења, старије и млађе, која су одлика тренутне промене у току изградње овог комплекса и њихов однос са осталим објектима. Такође ту су и два храма унутар утврђења, као и два консекративна споменика у непосредној близини Ромулијане који су на специфичан начин повезани са комплексом. Појава свих поменутих објеката била је повод за хипотезу да је грађен за цара, као место сталног или повремениог царевог боравишта, на шта указују и бројни покретни и непокретни налази који карактеришу царске резиденције. Такође, претпостављено је и да је грађен као место у које би се цар повукао након абдикације што је био један од идеолошких постулата тетрархијског система владавине. До сада је постављена хипотеза да је постојало више фаза изградње објеката унутар утврђења, али и неколико фаза изградње самог утврђења, те да је грађен као комлементаран комплекс са сакралним споменицима где је извршена сахрана и апотеоза прво Галеријеве мајке Ромуле а затим и самог цара Галерија.

Узимајући у обзир горе наведену аргументацију и предложени методолошки приступ, као и структуру будуће тезе, очекујем да ће ово истраживање створити ширу и подробнију слику о касноантичким палатама и да ће се досадашња сазнања о гамзиградском комплексу објединити у јединствену целину са новим расположивим подацима.

1.5 - Методолошки приступ истраживању

Приступ теми је интердисциплинаран и ослања се на методе више наука у зависности од области научно истраживачког рада. Примарно се користе методе историје уметности са анализама које су усмерене на испитивање друштвеног и духовног стварања и перципирања визуелног, архитектонске декорације, зидног сликарства, скулптуре и мозаика. Такође се користе и методе историје архитектуре, пре свега анализа простора и конструкције усмерена на испитивање појава у архитектури

карактеристичних за одређени период. Такође, биће испитани и односи палата са окружењем и њено значење као посебни сегмент ове тезе.

Тежиште рада стављено је на архитектуру палате у Гамзиграду са освртом на тетрархијске палате и резиденције у Римском царству. У циљу сагледавања односа гамзиградске палате и палата саграђених широм царства биће кориштена компаративна метода. Настоје се издвојити карактеристични архитектонски конструктивни и декоративни елементи, а испитује се и историјски, друштвени и духовни контекст материјалног стваралаштва у доба тетрархије. Поред наведених метода истраживање изискује и ослањање на методе других друштвених и хуманистичких наука – историје (смештање у историјски контекст и време, историографија) и археологије (поступак откривања и датовања), у оквиру које ће бити сагледан период од праисторије, преко касне-антике и рановизантијског периода, закључно са периодом X-XI века, на простору на коме се развијао тетрархијски комплекс. Ово је јако важан методолошки оквир јер нам помаже да у историјском оквирима, уз материјалне налазе употпунимо слику о тетрархијским палатама.

Уз наведене методе битан елемент других дисциплина су анализе геоморфологије терена, положај палате у односу на водотокове, природне падине, карактеристике тла, приступне правце и тд., то јест утицај свих поменутих фактора на формирање просторне структуре резиденције. Битан елемент су и анализе камена који је кориштен за изградњу објеката, камену пластику, декорацију, мозаике, скулптуре итд. Аналогијом са осталим палатама (рецимо палата у Солуну) могуће је утврдити прецизан временски оквир у ком је палата настала, начин израде, технике, утицаје других мајсторских радионица, уметника који су радили на украшавању палате, али и каменоломе одакле потиче камен. Ово је значајно за стварање ширих оквира и јасније слике о времену изградње, функцији, значају и намени резиденције.

Мултидисциплинарни приступ примењен на изучавање

тетрархијске палате *Felix Romuliana* требало би да омогући боље разумевање царских резиденција уопште.

2 Преглед и анализа карактеристика палата тетрархијског периода

Порекло речи палата потиче од латинског назива *palatium* и грчког *palation*, који је означавао брдо Палатин изнад Циркуса Максимуса, једно од седам брежуљака на коме је по предању Ромул подигао прво насеље, прајезгро каснијег Рима, како наводи Дио Касиус (*Dio Cassius*).⁶ Постоји и легенда, како објашњава Прокопије (*Prokopios*), по којој име резиденције у Риму потиче од *Pallas-a*, Грка који је живео пре пада Троје на овом брежуљку у раскошном стану. Из истог разлога, додаје, Римљани су називали царску палату *palatium*, исто као и Грци.⁷ Овде се види да постоје разлике у тумачењу порекла палате на Палатину али исто тако да се концепт палате задржао у целом царству вековима. Палатин је од давнина имао симболичку империјалне власти античког Рима. Прво је Октавијан Август, први цар, на овом простору себи саградио скромну кућу-палату у којој је становао све до своје смрти, док су ту касније биле смештене и резиденције римских императора, од Тиберија који је саградио велепни *Domus Tiberiana* на источном делу Палатина, и Нерона, који је овде саградио чувени грандиозни *Domus aurea*, до Домицијана и Септимија Севера. Међутим, нису све касноантичке палате биле палате у архитектонском смислу, али о овоме ће бити речи касније.

Палата је у свом основном значењу пространа, раскошно уређена резиденција за дужи или краћи боравак цара и његове породице, а неретко и за боравак суверена, феудалаца или патриција који су чинили дворску свиту. Она је уз царску убикацију морала имати и друге функције које су произилазиле из царске власти и биле њен саставни део, па су тако и сви видови царске управе били еманација врховне власти.⁸ У палатама су

---

⁶ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, 234-235.

⁷ Prokopios, *History of the War*, 176-179.

⁸ Ćurčić 1993; Mayer 2002; Baldini 2001; Lavan 1999; De Francovich 1970; Duval 1977; Mc Kay 1975; Srejić 1995; Ward-Perkins 1981; Wulf-Rheidt 2011; Hesberg 2006.

одржаване званичне церемоније и сходно томе архитектура и декорација простора требало је да одражавају потребе и захтеве официјелног дворског церемонијала. С обзиром на све функције које су обухватале, палате римских императора су били обично читави комплекси. Њихов корен можемо тражити у римским освајањима на истоку, када су Римљани дошли у контакт са новим типом архитектуре, хеленистичком архитектуром. Та нова врста архитектуре, између осталог, биле су краљевске резиденције источњачких владара, богато украшене, великих димензија, са широким и пространим вртovima. Римљани радо прихватају овај облик грађевина, као што су прихватили и многе друге, и прилагођавају га својим потребама. Мода оваквих резиденција и летњиковаца не би се толико раширила, и не би била прихваћена, да су је Римљани примили из снобизма или охолости. Чини се да су они источњачки концепт претворили у уметност и даље га развијали и трудили се да га уклопе у свакодневни живот који се одликовао склоношћу ка раскоши.⁹ Тако се на прелазу из Републике у Царство, из демократског у монархистичко друштво, ствара једна нова царска архитектура са јединим и најважнијим задатком, а то је пропаганда, величање владара зарад његовог опстанка на власти. Царска архитектура је била подједнако важна у изградњи империјалног култа владара као на пример портрети на кованом новцу.¹⁰ Стварање царске архитектуре било је блиско повезано са Римом и са личностима везаним за стварање царства, тако да је први цар Октавијан Август, наставио рад на проширењу првобитне царске архитектуре додајући храм и палату империјалном култу.¹¹ Овај период раног царства можемо назвати период прилагођавања увезених архитектонских облика са истока новим потребама дворског церемонијала, али ипак по угледу на традиционално наслеђе.¹² Уводе се,

---

⁹ Grimal 1968, 210.

¹⁰ Zanker 1988., Yegul 2010, 101-132.

¹¹ Wallace-Hadrill 1993.

¹² Yegul 2003, 55-73.

такође, нове врсте грађевина као што су базилике, јавне терме, позоришта, библиотеке, амфитеатри итд.¹³ Ове чињенице објашњавају разноврсну и сложenu ситуацију која се јавила у граду Риму и провинцијама царства. Тада се појављују нови концепти организације форума, тзв. империјални форуми, палатински палатијални комплекс, као и реконструкције и реновирање старих и традиционалних јавних структура. Нама је, у овом контексту, посебно интересантан палатијални комплекс на Палатину, који има корене како на хеленистичком истоку тако и у старим традицијама републиканске Италије, из кога се даље развијају палате и царска палатијална архитектура. Домус Аугустана заједно са Циркус Максимусом засигурно су формирали архетип за све касноантичке палатијалне комплексе.¹⁴ (сл. 3) Разноврсне повезане структуре хеленистичких палата као што су перистили, вртови, сале за аудијенције и простори за банкете, само су неки од модела који су употребљени и за римске палате. Још један, нимало занемарљив, је утицај погребне праксе, тачније увођење гробова предака унутар палатијалних комплекса одакле су се доцније развили маузолеји као незаобилазан елемент.¹⁵ Морамо напоменути да се током тетрархије, у касној антици, маузолеји и гробови опет измештају ван палатијалних комплекса, у њиховој непосредној бизини, као што је то био случај са Галеријем и Максимином Дајом.¹⁶

Палата цара је углавном била везана за град Рим, тј. престоницу *sedes imperii*, одакле је цар владао целим царством. Истина, у почетку је само Рим имао ранг царске престонице, да би се касније, током тетрархије, у тај ранг уздигло неколико градова као што су Трир, Сирмијум, Солун, Антиохија, Милано и Никомедија, а на крају овај статус задржао само Константинопољ. Доласком Диоклецијана на власт и успостављањем прво

---

¹³ Nielsen 1993, 45.

¹⁴ Wulf-Rheidt 2011; Bauer 2012, 3-85.

¹⁵ У периоду касне антике се ипак маузолеји измештају ван палатијалних комплекса почевши од Галерија који је свој маузолеј направио изван утврђене палате у којој је требало да проведе старост. Његов пример следио је и Максимиин Даја.

¹⁶ Johnson 2009, 74-85.

дијархије,¹⁷ а потом и тетрахије,¹⁸ царске престонице се умножавају а врховна власт се измешта из Рима. Диоклецијан и тројица његових савладара политички и културно трансформишу царство, а ове трансформације се одражавају и на римску архитектуру. Период до успостављања тетрархије био је период честих војних и политичких превирања, империја је била угрожена на скоро свим својим границама и један цар није могао контролисати царске послове и управљати целокупним војним трупима. У овом периоду били су чести покушаји узурпатора да освоје власт, а ти покушаји водили су у грађанске ратове. Диоклецијан је, да би спречио узурпације и осигурао границе, повећао број царева и на тај начин формирао нови систем владавине која је за последицу имала преображај свести касноантичког човека и изузетно поштовање царева. Изабрао је, за савладара, Максимијана и са њим поделио власт. Ова појава дељења власти није нова идеја, дешавала се оваква подела и раније, почетком III века.¹⁹ Заједно са Максимијаном Херкулијем, Диоклецијан је носио титули аугуста, а два од њих усвојена сина, и млађа цара, носли су титулу цезара. Млађи цареви су били задужени за одбрану границе и командовање трупима, а новим системом власти било је предвиђено да они након 20 година, када се врховни аугусти повуку у пензију, преузму титулу аугуста и изаберу себи цезаре. Овакав систем владавине био је, у теорији, јако добро замишљен јер је омогућио опоравак територијално великог царства после кризе III века. Поделом власти избегнути су дотадашњи чести унутрашњи сукоби тако да су се цареви могли посветити спољашњим питањима и одбрани границе од све агресивнијих и чешћих напада варварских племена.

Тетрархија је, упркос свом убрзаном крају,²⁰ ипак дубоко трансформисала римски свет почевши од новог система више владара и

¹⁷ Диоклецијан као цезар и Максимијан као август (285 г.).

¹⁸ Диоклецијан и Максимијан као цезари и Галерије и Констанције Хлор као аугусти (293 г.).

¹⁹ Марко Аурелије је владао заједно са својим усвојеним братом Луцијусом Верусом.

²⁰ Grimal 1968.

њихових међусобних односа до потпуне функционалне негације Рима као главног града и престонице царства, што се умногоме одразило на архитектуру тадашњег времена.²¹ Ово оправдава чињеницу да је у III веку готово у потпуности престала грађевинска делатност на палатама Рима. Као што смо већ поменули тетрарси су, а нарочито Диоклецијан, показали склоност ка великим градитељским подухватима и увођењима нових елемената у империјалну архитектуру. То се најбоље огледа у градовима које су тетрарси бирали за своје престонице и за нове царске престоле, али и у самом Риму. Појава нових престоница значила је и крај старог политичког система царства, а уједно и крај културних и политичких традиција које су се неминовно везивале за Рим. Појавом тетрархије формирано је ново мишљење и став о Риму изван Рима, као и о новом Риму на истоку, Константинопољу.

Тетрархија је уз многе културне и политичке утицаје, неминовно утицала и на римску архитектуру кроз развој нове империјалне архитектуре,²² као и на ширење империјане архитектуре изван Рима са веома значајним односом центра и провинције. Успоставља се ново становиште да је Рим тамо где је цар, а самим тим се прекида дугогодишња пракса изградње империјалних и других значајних објеката искључиво у Риму. Диоклецијан, својом одлуком да се напусти Рим као место сталне империјалне резиденције, успоставља нове резиденцијалне градове као стална места царског присуства и моћи.²³ Тако градови, као што су, Милано и Трир на западу, Сирмијум и Солун на Балканском полуострву и Антиохија и Никомедија на истоку, добијају потпуно нове елементе урбаног простора као што су палате, монументалне терме и хиподроми.²⁴ (пр. 3) Палатијални комплекси су превасходно, у свом новом

---

²¹ Крај тетрархије везује се за 313 г. од када на власти остају Константин (на истоку) и Лициније (на западу).

²² Увођење добро осветљених дворана, пространих вртова, као и отварање простора за нове врсте градње.

²³ Mayer 2014, 107.

²⁴ Wulf-Rheidt 2007, 61.

облику и обиму, у политичко-управно-административном смислу служили као царске палате. Други, мање значајан аспект представља њихов визуелно идеолошки концепт. Тако су уз палате најчешће прављени хиподроми и терме, као места за церемонијалне ритуале кроз које су тетрарси, дивинизовани императори, били у интеракцији и визуелном контакту са обичним народом на трибинама, народом који више није био само урбани плебс Рима. На хиподромима су тако одржаване разне коњичке трке, акробатско јахање, гладијаторске борбе, тријумфални дефилеи као и јавне егzekуције, а све ове игре и церемоније имале су религијску конотацију. Повећање броја императора, као и њихов однос према Риму, утицао је на изједначавање значаја нових престоница са Римом као извориштем римске империје. Рим је био где год су се људи осећали римљанима и политички где год је био цар. Све ово довело је до ширења нове империјалне архитектуре широм царства.

За наш даљи рад важна чињеница јесте истраженост локалитета који су раније били пребивалишта царева као и доступност података и литература. Познато је да су сви тетрархијски градови, у којима су биле престонице *sedes imperii*, имали континуитет живота до данашњих дана када егзистирају као велики модерни градови. Ова чињеница је значајна утолико што данас није могуће спровести велика археолошка истраживања, а исто тако није могуће урадити ни геофизичка снимања да би се добиле информације о структури и обиму античких остатака. Када сагледамо локалитете који су убицирани као царске резиденције, видимо да су они делимично истражени, али у довољној мери да буду, консултујући и историјске изворе, потврђени. Такође, треба узети у обзир да су многа археолошка истраживања вршена почетком прошлог века, а извештаји или нису сачувани или су оскудни са бројним недостацима.

Сусрећемо се и са проблемом да скоро и нема археолошких остатака тетрархијских објеката Никомедије, која је била једна од омљених

Диоклецијанових резиденција, као ни из Антиохије, која је била друга најважнија престоница истока поред Никомедије. Једино што можемо да се ослонимо на извештаје савременика и њихове списе о градитељским активностима онога времена. Нешто више податка имамо о Милану, омиљеној резиденцији Максимилијана, као и о тетрархијском Триру, најважнијој престоници северно од Алпа.²⁵

Трир као најсевернија престоница царства, са изузетним стратешким положајем, може се похвалити величанственом заоставштином. Овај град на реци Мозел, чији зачеци сежу још од времена Клаудија, био је седиште једне посебне галске државе. Али, после упада Франака 271. године његове грађевине претворене су у згариште. Новонасталу ситуацију искористио је Констанције Хлор да на североисточном делу утврђеног простора сазида палату и да, притом, не мора да води рачуна о простору тј. о ранијим објектима. Новом тетрарху је цео северни део стајао на располагању. Простор ограничен на западу главном улицом *cardo maximus*, на југу форумом, а на друге две стране градским бредом био је резервисан за царску резиденцију. (сл. 4) Баш на овом простору откривени су остаци монументалних палатијалних делова, очигледно подигнути према јединственом плану. У близини северног бредма наслућује се положај хиподрома али до сада нису регистровани његови трагови. Положај хиподрома треба тражити непосредно уз палатијални комплекс тако да он буде повезан са леве или десне стране са палатом.²⁶ Главни део палате налазио се тамо где се данас налази црква Либфауен, у којој су се, судећи према остацима слика на таваници, налазиле цареве одаје. На западу се комплекс вероватно простирао до велике базилике која је служила као престоно дворана царске репрезентације. Царској резиденцији припадају и велике терме које се

---

²⁵ Mayer 2002, 29-34.

²⁶ Забележена су оба случаја позиционирања хиподома у односу на палату, и са леве и са десне стране у односу на карцерес.

налазе у оси града источно од форума. Ове терме су, заједно са палатом, након концентрисања моћи у Константинопољу дате на управљање цркви, и недуго након изградње преправљене. Величина терми наравно није могла да се мери са термама у Риму, али њихов јединствен и јасан план био је пример за изградњу многих других купатила. У основи се издваја улаз у терме са форума, тачније улазило се кроз велики портал сличан славолуку којим се ступало у велики простор са фонтаном и тремовима. Даље су се ређали простори као што су палестра, свлационице, базени са топлом и хладном водом, тоалети, библиотека итд. Међу очуваним објектима издваја се базилика која је имала моћну екседру. Ова базилика осликава моћ наручиоца и велико архитектонско остварење, а касније ће нам бити од помоћи за компарацију са гамзиградским одајама. Значајан елемент за анализу јесте и западна капија Трирског утврђења тзв. *Porta Nigra*, коју је изградио Констанције Хлор. Поред њене основне функције монументалног улаза у утврђени простор, приметно је и естетско и декоративно обликовање капије којим је Констанције највероватније хтео да украси град. Према откривеним остацима може се наслутити да она вероватно није била завршена услед ратних или неких других дешавања. Она, такође, представља и једну од најочуванијих капија Римског Царства, а својом грандиозношћу и висином од готово четири спрата спада у изузетне уметничке домете тетрархијске уметности.²⁷

На Балканском полуострву остаци античког Сирмијума, испод данашње Сремске Митровице, пружају само део укупне слике палатијалног комплекса који је делимично истражен, а целокупни ансамбл пратећих грађевина шири слику тетрархијске фазе палате.²⁸ Палата и хиподром су једине грађевине које се помињу у писаним изворима, а које су и археолошки потврђене. Реч је о јединственом комплексу који је заузимао знатан део унутар градске територије и који је имао, несумњиво,

---

²⁷ Keler 1970, 208.

²⁸ Jeremić M. 2009, 473.

изузетан значај како за град и околину тако и за целу Римску империју. (сл. 5) Бројни налази богатог украса грађевина али и налази обрађених уломака порфира, који су пронађени током археолошких ископавања, само су потврдили раније претпоставке да се ради о царској палати. До сада су археолошки потврђени остаци архитектуре објеката који су били део палатијалног комплекса на локалитетима 1а, 31, 34, 37, 66 и 85. На локалитетима 34 и 66 откривени су делови хиподрома, као и на бројним мањим појединачним археолошким сондама које су истраживане током заштитних ископавања. Тако су добијени подаци на основу којих је реконструисана основа сирмијумског хиподрома. Локалитет 31, на коме су откривени остаци јужног бедема, складишта (житнице) објеката повезаних са термама, представља најзападнији део палатијалног комплекса. Позиција ових објеката у палатијалном комплексу одговара њиховој намени. Величином и масивношћу издваја се економски објекат на локалитету 85. Током ископавања установљено је да је објекат прошао кроз неколико фаза током свог постојања, а пронађена је и велика количина уломака порфира који потврђује царско присуство.²⁹ На локалитету 1а, али и на локалитету 37, пронађени су остаци зидова истог квалитета, несумњиво делови истог комплекса. На жалост остаци зидова на локалитету 37 нису откривени у оној мери у којој би нам омогућили да сагледамо било какву грађевинску целину. Можемо констатовати да се ради о углу мањег перистила, уз који се налазе просторије са хипокаустима, мозаичним подовима и зидним сликарством, као и декоративном каменом облогом.³⁰ На локалитету 1а откривени су остаци архитектуре који највероватније припадају централном делу јужног сектора комплекса царске палате. Главну одредницу формирања просторија у овом делу комплекса чинио је остатак бедема II века који је изградњом новог јужног бедема изгубио своју функцију и био

---

²⁹ За детаљан преглед и анализу са реконструкцијама уломака порфира видети: Поповић И., 2017.

³⁰ Milošević 1960, 194-197.

инкорпориран у новоизграђену структуру. (пр. 4) Просторије 2 и 16 су прве просторије које су, или призидане уз стари бедем, или су налегале на њега својим зидовима. Приближно ортогоналном оријентацијом ових просторија формирано је унутрашње двориште у чијем северозападном углу је подигнут мањи храм (*aedicula*), који се у литератури назива још и *тетрапилон*.³¹ Палата је од краја III века па до пред крај IV века доживела више преправки што је доста изменило њен унутрашњи конструктивни склоп и просторну организацју. Паралелно са грубим грађевинским захватима и унутрашњост просторија палата је доживела промене како инсталирањем хипокаустних система, тако и обновом зидног сликарства, мозаичких подова и постављањем нових комада декоративне камене облоге.³² Хронолошка разграничења фаза изградње у овим просторијама детаљно су обрадили О. Брукнер и М. Петровић,³³ а њихово запажање могло би да указује на истоветност промена и у другим просторијама овог комплекса које нису до сада детаљније истражене. Подови у просторијама 2, 3, 16 и 23 били су мозаички у суперпозицији, а неке просторије су имале и подно ваздушно грејање. На основу међусобних односа ових подова и налаза новца у слојевима изнад и испод њих могуће је одредити односе градитељских фаза и релативну хронологију. Своје виђење фаза и релативне хронологије дали су, прво А. Милошевић 1974. године, затим нешто касније Н. Дивал,³⁴ а у скорије време и М. Јеремић у својој докторској дисертацији.³⁵

Просторије откривеног дела палате биле су распоређене око пространог унутрашњег дворишта али очигледно нису биле према њему отворене. Простор дворишта, у коме се налази „тетрапилон“ нема карактеристике раскошних дворишта са перистилом и вртом којима се

---

³¹ За детаљну расправу о овом објекту видети Јеремић М. 2003, 137-144.

³² Јеремић М. 1998, 185.

³³ Brukner, Petrović 1976, 65-67.

³⁴ Duval 1979.

³⁵ За детаљнији преглед: Duval 1979, 76; Bošković et. al. 1974, 616; и Јеремић М. 1998, 187.

приступало кроз широке отворе. Управо супротно, простор у коме је првобитно био изграђен мали храм, познат као „тетрапилон“, није имао директну везу са поменутим просторијама. Временом оно постаје економско, сервисно, двориште у које се због дима из бројних префурнијума, пепела и складиштења огрева ретко залазило.³⁶

Мала истражена површина комплекса палате нам је ипак омогућила да прецизније одредимо положај грађевина које су га чиниле, међутим одређене недоумице и сумње постојале су у погледу одређивања позиције хиподрома и његове величине.³⁷ Наиме, пракса је била да се палата позиционира уз леву страну хиподрома, што у Сирмијуму није био случај.³⁸ Откривањем палатијалног комплекса у Солуну, где је палата са десне стране хиподрома, и дефинисањем међусобних односа хиподром-палата било је јасно да је позиција и оријентација палате и хиподрома била условљена затеченим урбанистичко-топографским условима.³⁹ Ово је довело у питање поштовање задатих шема архитектонске иконографије које су се градитељи придржавали до тетрархије. Тако је за локацију комплекса палате, хиподрома и осталих грађевина палатијалног ансамбла изабран југоисточни део градског ареала. Ово је била изнуђена позиција с обзиром да је поменути простор представљао најнижи природни плато у односу на остале градске четврти, што је условило да готово увек буде под водом чинећи тако једну од многобројних сирмијумских бара. Примери других имеријалних палата показују да је њихова позиција бирана слично као позиција палате у Сирмијуму, на ободу града, за разлику од палата у Риму и Константинопољу, међутим главни разлог локације Сирмијумске

---

³⁶ Јеремић М. 1998, 189.

³⁷ Упоредјујући основне димезије сирмијумског хиподрома са примерима из осталих крајева империје, можемо закључити да је он у пропорционалним границама. Међутим, у погледу тркалишне стазе, сирмијумски хиподром се може сврстати међу најдуже грађевине ове врсте на читавој територији империје. Дужи је једино био *Circus Maximus* у Риму. Ово иде у прилог значају у важности Сирмијума у време тетрархије, као и градитељским актвностима царева.

³⁸ Поповић, Ochsenschlager, 1976, 64.

³⁹ Јеремић М. 2016, 220.

палте представљају погодности за њену изолацију у односу на остатак града. Тако је она са севера била заштићена огромним хиподромом, а са запада масивним бедемом. Јужна и источна страна су имале природне водене заштитне зоне, реку Саву и поток Чикаш, као и баре и мочваре. Оваква позиција омогућавала је, у случају опасности, брз прелазак цара и његове породице, дворске свите и војне пратње, на другу сигурну обалу реке Саве. Међутим, градња палатијалног комплекса није прошла без претходних озбиљнијих припрема у погледу рашчишћавања терена, уклањања постојећих објеката у југоисточном кварту града, као и у делу источно од бедема.⁴⁰ Овакава пракса позната нам је и из примера других градова који су доживели озбиљне трансформације у периоду касне антике условљене градњом палатијалних комплекса.

Антички *Mediolanum*, данашњи Милано, изабран је за једно од седишта империје када је император Максимијан Херкулије (285-306) изабрао овај град за своју престоницу крајем III века. Он је овај статус престонице задржао све до 402. године када је император Хонориус (*Honorius*) пренео седиште у Равену. Код античког песника Аусониуса (*Ausonius*) проналазимо запис о величању сјајног града у коме помиње његове главне грађевине као што су бедеми, хиподром, царска палата *Palatinae arces*, театар, ковница, терме итд.⁴¹ У периоду када је изабран за једну од нових престоница Милано је већ имао велике структуралне грађевине, као што су театар, базилике, терме, форум, бедеме, капије, житнице итд., које су одражавале његов статус града. Када је Максимијан одлучио да Милано прогласи новом престоницом изградио је палату на западној страни града, проширивши тако град према западу, а десно од ње и хиподром, што се уклапа у престонички однос палате и хиподрома. (сл. 6) Данас су видљиве назнаке хиподрома у савременој топографији града које окружују спорадични раштркани налази античких зидова и подова

---

⁴⁰ Jeremić M. 2016, 222.

⁴¹ Ausonius, *Ordo*, 272-273.

украшених мозаицима, што опет указује на постојање великог луксузног објекта централног плана који је највероватније био повезан са царским термама. Овај комплекс је у литератури окарактерисан као палата.⁴² На жалост, недовољна истраженост ускраћује разумевање просторне диспозиције палате и њеног односа са околином. Важно је поменути и локалитет Глац, 4 km југоисточно (низводно) од Сирмијума поред реке Саве, на коме су истраживањима 1994. године откривени остаци зидова великог грађевинског комплекса, мозаички подови, као и уломци порфира и разнобојног мермера.⁴³ (пр. 5) Из извора нам је познато да је цар Максимијан Херкулије, који је столовао у Милану, подигао палату за пензионисање у непосредној близини Сирмијума. Ово се поклапа са концептом тетрархијског система власти да се владар након владавине повлачи у наменски грађену палату у месту свог рођења. Тако је и Максимијан, рођен у околини Сирмијума (око 250. године), вероватно планирао да старост проведе у свом родном крају као што је урадио Диоклецијан. Нова истраживања овог локалитета која су започета 2017. године даће нове податке за разумевање архитектонских остатака овог комплекса и евентуалну потврду палате.

Истраживања у Солуну открила су значајан део Галеријеве престоне палате, њен однос према главној комуникацији, тетрапилону, бедемима и хиподрому.⁴⁴ Границе палате нису до сада јасно одређене. Ово су пре свега условили модерни објекти данашњег Солуна због којих није могуће даље ископавање. Археолошким истраживањима у протеклих неколико деценија дошло се до нових сазнања и закључака. (сл. 7) На северу можемо претпоставити да је граница одређена великом двораном која се спаја са Галеријевим славолуком.⁴⁵ Са истока палата је омеђена хиподромом и ту нема већих недоумица, док су границе на југу и западу и даље нејасне. На

⁴² Krautheimer 1987, 107-148; и Baldini 2001, 223-224.

⁴³ Милошевић 2001.

⁴⁴ Duval 2003, 273-300.

⁴⁵ Е. Duggve доводи у питање ову тврдњу и сматра да ова просторија није део палате.

150 m од вестибила велике октогоналне просторије, који је један од најбоље сачуваних остатака, откривен је део јужног бедема који је био окренут према мору. Али, с обзиром да је вестибил отворен ка дворишту са перистилом дужине 88 m и ширине 47 m долазимо до раздаљине од око 50 – 60 m од мора, па се претпоставља да се палата ширила и на ову страну. Међутим, смештање пристаништа у југоисточни део, о коме говори М. Деметри,⁴⁶ није пресудан аргумент. Важна ставка је, ако се претпостави да се палата простирала до мора, приступ хиподрому за који као једини јавни приступ остаје северна страна, као и да је једини излаз из града на источној страни била капија северно од хиподрома. Позиција западног дела палате је још проблематичнија. У овом делу откривен је веома масиван закривљени зид за који се претпоставља да је зид градског стадиона.⁴⁷ Такође, мало закривљење овог зида сугерише да је припадао објекту који није био наткривен. У непосредној близини откривен је још један зид који је окарактерисан као зид ротонде која је припадала палати. Знамо да је тај објекат имао пречник од 29 m али није откривена целокупна основа.⁴⁸ Ова грађевина нам може помоћи да одредимо оквирну ширину палате која даље према југу може бити константна. Уз поменуте претпоставке добијамо оквирне димензије палате које, уколико се она не шири према мору, како је раније поменуто, могу износити 120 x 415 m, што је око 50.000 m².⁴⁹ Детаљна слика и потврда биће добијена тек након археолошких ископавања. За сада можемо само угрубо претпоставити коју су намену и функцију имали одређени делови палате. (сл. 8) Тако рецимо јужно двориште са перистилом, у које се излазило из октоганалне просторије са вестибилном, сугерише да је кроз њега био значајан коридор коме се могло приступати било бочно са запада, било са југа у правцу осе октогоналне просторије. Помиње се један монументални праг ширине 10 m, који је

---

⁴⁶ Demetrii 2001, 57.

⁴⁷ Adam-Veleni 2003.

⁴⁸ Viti 1996, 215.

⁴⁹ Spieser 2015, 21.

пронађен током ископвања у непосредној близини октогона, за који се претпоставља да је западни улаз у палату.⁵⁰ Суштински, централни простор, који је важан за тумачење овог дела, али и целе палате, јесте простор између поменутог дворишта са перистилом, које се надовезује на октоagonalну просторију са вестибилумом, и хиподрома. На овом простору пронађени су једино остаци великих монументалних степеница које су повезивале овај неистражени простор са централним делом палате. Њихова монументалност указује на то да су повезивале два јако важна елемента овог великог ансамбла.

Октоagonalна грађевина, јако добро позната још од првог објављивања Макаронаса 1950. године,⁵¹ и даље представља загонетку у погледу намене, али свакако овај највећи објекат централног плана касне антике могао би се одредити у церемонијалну намену. Према једном тумачењу виђена је као судница, док је у другом тумачењу акценат стављен на простор за гозбу, трпезарију-триклинијум.⁵² Северно од триклинијума наилазимо на простор који је тренутно централни део палате, а то је двориште-атријум које је окружено малим просторијама. Ова целина омеђена је широким коридорима са све четири стране, прекривеним мозаицима. Неки истраживачи сматрају да се ради о царским становима, док се са друге стране отвара претпоставка да се ради о административном сектору.⁵³ Ни једна ни друга претпоставка нису искључене, али нису ни без пратећих проблема у интерпретацији. Из овог простора према неистраженом северном простору, у коме је откривена претпостављена ротонда, воде једна врата, док према западу воде друга врата са великим мермерним прагом. На западу, који је неистражен, може се очекивати западна граница палате.

Чини се да су ови коридори имали намену да преузму део јавне

---

⁵⁰ Stefanidou-Tiberiou 2009, 408.

⁵¹ Makaronas 1950.

⁵² Spieser 2015, 22.

⁵³ *Ibid.* 22.

комуникације у палатијалном ансамблу повезујући тако октогоналну просторију, базиликалну просторију на истоку, са јужним великим степеништем и приватним делом палате, као и са северним просторијама.

Нама је пре свега интересантно повезивање и компарација, као и односи палатијалног дела са остатком утврђеног простора овог палатијалног комплекса у Солуну и Галеријеве резиденције на Гамзиграду због бројних сличности како материјаних тако и идеолошких. У оба случаја приметно је да су палате позиционирани у северном делу утврђења, а претпоставља се да је источни део био предвиђен за становање, док је западни имао јавну функцију.⁵⁴ Иако се чини да је западни простор недовољан за обављање јавних-званичних послова постоји довољно просторија и дворана. У овом контексту морамо поменути и велику базиликалну просторију са екседром дужине око 100 m, прислоњену уз западни зид хиподрома, која је вероватно била повезана са октогоналном просторијом. Овакво повезивање простора представља феномен који се среће у Домицијановој палати на Палатину. Слично је и са Диоклецијановом палатом у Сплиту и Галеријевом резиденцијом на Гамзиграду, као и са константинопољском палатом. Такође, овај објекат је готово идентичан, у архитектонском смислу, са Аула Регијом у Триру. Две грађевине имају скоро исту основу и исте димензије основе 67 m x 26 m. Основу карактерише један отворен правоугаони простор без стубова са екседром на краћој страни, наспрам које се налази улаз. Оне такође деле архитектонске детаље, укључујући и низ ниша у екседри и црно-бели под од мермера. Сале са екседрама су биле карактеристичне за виле касноантичког периода и владарске објекте, и обично се тумаче као дворане за пријеме.⁵⁵ По основи јако им је слична Гамзиградска дворана са екседром, без унутрашњих подела, али и без ниша.

Северно од базиликалне просторије налази се просторија са

---

⁵⁴ О овоме ће детаљније бити речи касније.

⁵⁵ Hesberg 2006, 150-164.

екседром, атипичне оријентације екседре ка северу, окарактерисана као светилиште, као и неколико изолованих зидова за које се не може одредити веза са поменутом просторијом нити са осталим деловима палате. Још северније од ове просторије, уз Галеријев славолук, налази се већ поменута просторија са екседром за коју се претпоставља да је северна граница палате. Намену и фазе изградње ових просторија палате није могуће са сигурношћу одредити, као ни њихов однос са тетрапилоном, ротондом и хиподромом. О овом проблему вођене су бројне дебате али без конкретних закључака. Акценат је стављен на први и други боравак Галерија у палати,⁵⁶ али и Константиново задржавање у Солуну. Тако се за први боравак Галерија везује палата, а за други тетрапилон и ротонда.⁵⁷ Свакако, палата је грађена у време тетрархије, крај III века, а кориштена и касније све до VII века.⁵⁸

Антиохија, друга по важности престоница после Никомедије изграђена је за време Диоклецијанове владавине у последњим годинама III века, а касније је коришћена све до времена Валенса (364-378). Палата коју је Диоклецијан подигао саграђена је на месту палатијалног комплекса из времена Селеукида (хеленистички период), изнад грађевина које највероватније припадају Галијенусу (253-260).⁵⁹ Цело подручје Антиохије је страдало у земљотресу 538. године и није нам познато да ли је након тога обнављано.⁶⁰ Ништа од комплекса палате није сачувано, а археолошка ископавања која су спроведена на целој територији претпостављене локације нису констатовала остатке.⁶¹ Оно што нам је познато је да је антиохијска палата била позиционирана у североисточном делу речне аде

---

⁵⁶ Први боравак Галерија у палати у Солуну био је између 298. и 303. године, док је други боравак трајао од 308. до 311. после кога се упутио у Сердику. Можда би могли закључити, на основу Лактанцијевог текста у коме каже да: „Смрад није захватао само палату, него читав град“ (Lactantius, De Mor. Pers. XXXIII, 1-11.), да су Галеријеве муке почеле већ у Солуну где је постојала палата, и да је већ тада био озбиљно болестан.

⁵⁷ Stefanidou-Tiberiou 2009, 393-394.

⁵⁸ Spieser 2015, 28.

⁵⁹ Baldini 2001, 129-130.

⁶⁰ Foss 2000, 24.

⁶¹ Glanville 1961, 318-323.

на реци Оронту, а према писаним изворима можемо закључити да је била изузетна.⁶² (пр. 6) Тако Либаниус (*Libanios*) у једном од својих списа велича лепоту и грандиозност палате и сјај града.⁶³

Либаниус још каже: „232: ... Простор испред палате је грандиозан, иако је инфериоран ономе што је у унутрашњости палате“.⁶⁴ Овде Либанијус вероватно мисли на монументални правац који води кроз тетрапилон до главног улаза у палату са погледом на околни пејзаж укључујући и терме које је Диоклецијан саградио. Источно од палате налазио се хиподром и терме. Данашња Антиохија лежи 6 m изнад античког града, и њена основа нам је и даље непозната.

Осим за стални боравак, палате су прављене и за потребе цара након повлачења са власти. Диоклецијан је тако на далматинској обали Јадранског мора, у Сплитској ували недалеко од родне Салоне, саградио себи палату у коју се повукао након 20 година власти, 1 маја 305. године напустивши своју престоницу у Никомедији. Почетак изградње овог велепног здања везује се за оснивање тетрархије, односно пар година након 298. године, док се као почетак коришћења узима датум Диоклецијанове својеволјне абдикације 1. маја 305. године.⁶⁵ Начин конципирања овог јединственог комплекса био је одговор на ситуацију у царству насталу честим нападима варварских племена. Северни и источни лимес царства био је угрожен сеобом народа, а гранична утврђења често нису могла да одоле бројним упадима на римску територију, као и

---

⁶² За досадашње налазе из Антиохије видети: Mayer, Allen 2012.

⁶³ Libanius *Or. XI*, 205-207; Из његовог списа, у преводу Гленвила (*Glanville D.*) можемо прочитати следеће: „203: Нови град стоји на острву које формира разделницу реке... 204: Форма овог новог града је кружна. Налази се на заравни, правилане основе, а континуалан бедем га окружује као круна. Од тетрапилона, четири пара стоа формирају омфалос, издужен према свакој четвртини небеса... 205: Три пара, која се простиру до бедема, спојена су кругом, док је четврти краћи, али је пропорцијски лепши, јер се простира према палати ... и служи као њен приступни део. 206: Ова палата заузима толики део острва да чини четвртину целине. Досеже до средине острва, коју смо назвали омфалосом, и протеже се до спољног рукавца реке, тако да тамо где зид има стубове уместо бедема, постоји царски видиковец, са реком која тече испод и пашњацима који одмарају очи на свим странама...“.

⁶⁴ Glanville, "Libanius' Oration", 677.

⁶⁵ Belamarić 2003, 175.

нападима и пљачкама. То се одразило и на архитектуру комплекса у Сплиту али и на палате на Гамзиграду и Шаркамену које су имале масивне куле и бедеме предвиђене да штите објекте унутар утврђења од спољашњих напада. Сплитска палата, споља је била конципирана као утврђење са масивним бедемима и моћним кулама. (сл. 9) Масивни бедеми штитили су палату од потенцијалних непријатеља, међутим материјал од кога су грађени одудара од колорита карактеристичног за остала утврђења тетрархијског периода у овим деловима царства. Наиме, блокови белог кречњака су се умногоме разликовали од класичног начина зидања бедема у алтерацији неког локалног сивкастог камена и опеке. Бели кречњак од кога су грађене, поред Диоклецијанове палате, и бројне приморске виле одражава исти принцип коришћења локалног камена који је био најјефтинији и најдоступнији грађевински материјал. Бели кречњак је стварао нешто другачији визуелни утисак о приморским грађевинама док се, гледано из даљине, пресијавао на медитеранском сунцу. Масивни бедеми од белог кречњака нису имали само декоративну намену, како се мисли, већ су могли без проблема да издрже војну опсаду. Појачавању визуелног утиска монументалности и грандиозности доприносе, поред белог кречњака, и монументалне куле северне главне и источне и западне споредне капије. Главна капија *Porta Aurea* била је утврђена двема осмоугаоним кулама, што је био случај и са преосталим капијама. (сл. 10) Занимљиво је да се овакве куле срећу и на капијама старије фортификације гамзиградског утврђења. Тренд полигоналних кула био је карактеристичан за период тетрархије па тако овај тип кула срећемо још и у Аквинкуму и Јорку. Унутрашњост утврђења била је организована у два одвојена дела која је раздвајала комуникација исток-запад (*decumanus*). Северни део био је резервисан за занатски - јавни садржај, док је јужни функционисао као палатијални комплекс са свим потребним садржајима. У оси север-југ утврђење је делила друга комуникација (*cardo*) која се простирала од северне капије према

палатијалном делу, међутим она завршавала са тетрапилоном на средишту утврђеног простора где се укрштала са декуманусом. Даље према југу простирали су се садржаји резервисани за царске функције.

Северни део утврђеног простора заузимале су радионице и сервисни садржаји,⁶⁶ док је јужни део, одвојен комуникацијом исток-запад (*decumanus*) био резервисан за цара. Цео јужни простор био је подељен на три различита дела: стамбени део палате, који се састојао од главног и два бочна крила, и два дворишта ограничена палатом и одвојена од *decumanus*-а. Најважнији део био је главно крило палате, која се налазила на целој дужини јужне фасаде окренуте према мору ширине приближно око 40 m. У централној зони палатијалног дела, *cardo* се завршава низом степеница којима се приступа денivelисаном унутрашњем перистилном дворишту. Ово перистилно двориште представља место повезивања сва четири дела утврђеног простора. Пре свега преко *cardo*-а повезује северни део са палатом а са друге стране представља везу два ограђена простора резервисана за Диоклецијанов маузолеј и Јупитеров храм са јужним делом окарактерисаним као царев стан. Из перистилног дворишта, преко вестибула, приступало се у средишњој дворани великих димензија.⁶⁷ Ова дворана била је један од импресивних простора, можда чак и место где је цар дочекивао госте. У најјужнијем делу, дуж читавог pročелја утврђења, протезао се портик са погледом на море. Излаз на портик имале су скоро све просторије овог најјужнијег крила царевог стана. Поред овог јужног грађевинског тракта, појављују се још два крила са приватним купатилима и сервисним просторијама према северу, дуж западног и источног бедема. Величина ових истурених крила омогућила је да се у преосталом простору формирају два дворишта, са храмом и маузолејом. Они су заузели простор између *decumanus*-а, јужног крака *cardo*-а и стамбеног дела палате. Дворишта су била одвојена од перистилног дворишта само колонадом

⁶⁶ Према неким мишљењима овде се налазио гинецеј, постројење за прераду тканине, садржај који није контабилан са царском палатом због технологије процеса.

⁶⁷ Perojević, Marasović K., Marasović J. 2009, 68.

стубова, док су са осталих страна била ограђена зидом. У западном дворишту стајао је Диоклецијанов маузолеј са куполом. Источно двориште је заузео Јупитеров храм и две грађевине, централног-кружног плана, које су стајале испред њега и које су биле окренуте једна ка другој. Величина и сјај палате из Диоклецијановог времена очувала се, у неким својим сегментима, до данашњих дана, што представља драгоцене податке за даља проучавања.

Шаркамен, локалитет на коме је цар Максимин Даја (305-311) започео изградњу своје палате за пензионисање по угледу на Диоклецијана и Галерија, детаљније је истраживан тек од 1994. године. Ранији помени су били само у виду летимичних описа. Новим истраживањима дошло се до значајних података, откривен је локалитет који је заузимао простор од 10-12 ha. (пр. 7) На овом простору откривене су бројне грађевине од којих је најзначајније утврђење са бедемом и кулама, унутар кога је централно место заузимала претпостављена палата, а простор уз бедеме грађевине непознате намене. Овакве грађевине уз бедеме нису регистроване на Гамзиграду, а срећемо их у палати Диоклецијана у Сплиту. Приступ палати био је кроз монументалну источну и западну капију утврђења која је била фланкирана монументалним кулама. Готово идентичан принцип кориштен је и приликом пројектовања и изградње гамзиградског утврђења где постоје само две главне капије фланкиране кулама. Ово не чуди јер је Даја у свему следио Галерија па тако и у градитељском смислу. Интересантно је приметити да се овакав концепт није јављао раније, а ни касније и можемо рећи да је то једна од специфичности палата за пензионисање. Недалеко од утврђења пронађен је меморијални комплекс састављен од маузолеја, тумула, платформе и сакралне грађевине. Најочуванији је свакако монументални царски маузолеј који је био, конструктивно и обликовно,

комбинација Галеријевог и Ромулиног маузолеја.⁶⁸ Он је био изграђен на природној падини која се спушта од севера ка југу, изразито неповољној за градњу. Масивни квадратни постамент димензија 11,20 x 11,20 m имао је у својој бази кружну кришту која је засведена полукалотом. Горња конструкција над постаментом вероватно је била као на Ромулином маузолеју, с обзиром да је шаркаменски маузолеј био намењем Дајиној мајци, Галеријевој сестри, исто као што је Галерије наменио својој мајци маузолеј на Магури близу Ромулијане поред кога је касније изграђен Галеријев маузолеј. Приметна је одређена сличност са Галеријевом палатом на Гамзиграду у доста сегмената, од утврђења, преко палате(?) до маузолеја. Све указује да је овај комплекс настао по угледу на гамзиградски, а у духу тетрархијске архитектуре. Унутрашњост утврђења није истражена да би се палата могла анализирати и поредити са осталима. Важно је напоменути да се претпоставља да овај комплекс није био завршен, као ни гамзиградски.

Гамзиградски Галеријев комплекс свакако спада у опус царских резиденција и представља поред Диоклецијанове палате једну од најистраженијих палата, али о њој ће бити речи касније у засебном поглављу где ће она бити детаљно обрађена и анализирана.

Свакако, неизоставна је Константивона палата у Константинопољу, која представља финални развојни продукт тетрархијских палата. Константин је био цар који је пратио тетрархијске моделе палатијалне архитектуре иако је тежио поништењу тетрархије, што ми је на крају пошло за руком.⁶⁹ Када је прогласио Константинопољ новом престоницом царства приступио је изградњи палате, као што су тетрарси пре њега у својим престоницама. Саградио је палату која је требало да подсећа на палату у граду Риму у општем процесу дуплирања престоница у којем је

---

⁶⁸ Tomović 2009, 411-470.

⁶⁹ Mango 1984; Mango 1995; Mango 1997; Mango 1998; Carile 2009; Ćurčić 2010; Carile 2006; Bassett 2004; Guiland 1969.

Константинопољ требало да постане нови Рим.⁷⁰ Тако је саградио палату поред хиподрома старог Византиона, империјалне терме, монументлни маузолеј, па чак и нови форум.⁷¹ Овај комплекс грађевина требало је да представља репродукцију комплекса у Риму у општеприхваћеном постулату у коме су нове престонице грађене по узору на Рим. Царска палата Константинопоља може нам послужити за разјашњење неких недоумица у погледу развоја одређених елемената и принципа. Досадашња истраживања дала су нам мало података о положају, структури, украсу и архитектури палате чији је највећи део под савременим грађевинама. Знамо да је она заузимала изузетно место у источном делу Константинопоља, на једној падини од старог хиподрома до Мраморног мора. (сл. 11) Данас је овај део Константинопоља, иначе јако изграђен и туристички активан, познат као четврт Султан Ахмет по истоименој џамији. На овом подручју тло је вековима нивелисано тако да су формиране терасе на којима је грађена палата.⁷² Палата се састојала из мноштва просторија које су повезиване галеријама и пролазима, од којих су неки били и под земљом и вероватно и данас постоје испод модерних објеката. Непрекидно се проналазе антички остаци на раштрканим локалитетима, а недавно су спроведена велика истраживања на источној страни трга Аја Софија у башти хотела *Four Seasons*, у којој се налази неколико просторија различитих датовања.⁷³ Откривени су најимпресивнији остаци палате пронађени у пространом перистилу, који је повезан са просторијом са екседром, и који је имао подни мозаик изузетног квалитета. Још један важан локалитет је башта палате *Boukoleon* са такозваном Јустинијановом кућом, који представља комплекс структура

---

⁷⁰ Ток развоја палата кретао је од палате на палатину, преко палата у новим престоницама, до палате у Константинопољу. Овде можемо пратити један процес децентрализације, након кога је наступио процес поновне централизације власти и моћи у једном центру.

⁷¹ Mayer 2002, 91-97.

⁷² Mamboury, Wiegand 1934.

⁷³ Tunay 2001, 223-224.

повезаних са бедемима уз морску обалу.⁷⁴ Улаз у палату, данас назван Шалке (Chalké), налази се насупрот цркве Св. Софија, у југоисточном делу трга *Augusteon*.⁷⁵ Била је то велика зграда која је омогућила приступ првом делу палате, константинијанској грађевини *Daphne*. Од самог почетка цареви су непрестано обогаћивали и проширивали палату додавањем нових грађевина, сведочанство наследницима о њиховој присутности. Писани извори нам не дају јасне описе палате, а посебно ранијих столећа (барем до владавине Јустинијана, када је палата обновљена), па је немогућа њена реконструкција. Константинопољска палата је свакако била велики комплекс који се састојао од више грађевина повезаних портицима и вртovima, раширених на великом простору. На пример, *kathizma*, царска ложа на хиподрому у Константинопољу, иако је директно повезана са палатом, била је зграда сама по себи, са пролазима, собама и одајама.⁷⁶ То је била палата у палати, мањи део велике царске палате. Урађени су многи покушаји реконструкције царске палате који се махом ослањају на *De Cerimoniis* из X века, тако да различито репродукују палату у односу на касније изворе, који спомињу само просторе палатина као јединог места за царске церемоније. (сл. 20) С обзиром на недостатак археолошких и писаних доказа, слика константинопољске палате је мутна и недефинисана. Локалитети на овом подручју чекају велика систематска археолошка ископавања која ће дати одговоре на бројна питања.

Престонице, у периоду формирања тетрархије и организовању новог система власти, сходно повећању њиховог значаја, постају права градилишта. Било је потребно изградити потпуно нове грађевине које су политички и идеолошки одговарале потребама новог система. О изградњи тога времена најбоље сведочи Лактанције текст о Диоклецијановом преобликовању Никомедије.⁷⁷ Иако су били супротстављени,⁷⁸ Лактанције

---

⁷⁴ Mango 1995.

⁷⁵ За детаљну студију о улазу у палату видети Mango 1959.

⁷⁶ Vespignani 2002, 101.

⁷⁷ Lactantius, *De Mort. Pers.* 7-10.

у свом спису даје основне чињенице о радовима и објектима који су тада грађени.⁷⁹ Никомедија тада постаје главна Диоклецијанова престоница и његова палата у овом граду била је у употреби до 330. године.⁸⁰ Нема сумње да је овакава Диоклецијанова „страст за градњом“ била модел који је кориштен у свим престоницама али и палатама које су грађене за боравак цара након пензионисања, с обзиром да је Диоклецијан био творац тетрархије. Тако је у новим престоницама присуство цара захтевало велике урбане трансформације, неретко рушење постојећих објеката, некад и читавих четврти, да би се ослободио простор за палатијални комплекс. У Солуну су тако постојећи објекти рушени да би се ослободио простор за палату која је заузимала око 10 ha.⁸¹ У Сирмијуму је, као што је већ речено, додат један део града тако што су бедеми морали бити проширени према југу и на тај начин је добијен простор за палатијални комплекс.⁸²

Цареви су хтели да своју изградњу представе и као поклон свом народу тако да су обавезно уз палате правили грађевине у којима је било могуће остварити интеракцију између народа и цара. Грађевине као што су терме, у провинцијама су биле далеко мање пре успостављања тетрархије и пре градње империјалних терми уз палатијалне комплексе. Терме у Риму су грађене по стандардном плану и моделу који је преузет из хеленизма. Били су то објекти са високим плафонима, великим прозорима, двориштима за вежбу, салама за предавања и понекад библиотекама које су грађене уз обимне зидове терми.⁸³ Овакав тип грађевина није било

---

⁷⁸ Диоклецијан је био прогонитељ хришћана и Лаканције га је сматрао за лошег императора.

⁷⁹ „Изградио је овде базилике а циркус тамо, ту је ковница, тамо је радионица за војну опрему, овде је палата (домус) за његову жену, тамо један домус за његову ћерку. Изненада је велики део града уништен. Сви су се преселили са својим женама и децом, као да су град заузели непријатељи. А кад је све завршено на месту где су биле рушевине, рекао је: ове [зграде] нису урађене исправно, ово би требало поново направити на другачији начин. И опет су морале бити срушене и промењене, могуће је да ће се опет рушити“. (Lactantius, De Mor.Pers. 7, 8–10)

⁸⁰ Foss 1995, 183-186.

⁸¹ Mentzos 2010, 335.

⁸² Jeremić M. 2009, 479.

⁸³ Yegül 2010, 168.

могуће изградити у провинцијским градовима чија средства нису била ни близу престоничких. Међутим, тетрарси су покушали да пренесу у своје нове престонице слику Рима, његов концепт, сјај и величину објеката. Тако је Диоклецијан саградио велике терме у Никомедији, а Максимилијан у Милану, по узору на Каракалине и Трајанове терме у Риму. Терме су, уз хиподроме, имале велику корист за народ, за разлику од палата које су биле намењене искључиво за цара и његову свиту. Палата је била најважнији знак империјалног присуства, а самим тим и знак великог значаја и важности града.⁸⁴

Поред терми, други најважнији елемент царског комплекса били су хиподроми, највећи јавни простор града. Хиподром је представљао најважнију политичку арену где је био у контакту са народом. То је било јако важно за осећај присности народа са царем, али и за осећај њиховог привилегованог положаја. Из тог разлога хиподроми су, као нпр. Хиподром у Риму, Константинопољу и у свим новим престоницама царства били директно везани за палатијални комплекс. Важна одредница је и међусобни однос палате и хиподрома. Изгледа да је било правило да се палата поставља лево од хиподрома, тачније лево када се гледа од *carceres*-а, тј. да лева страна буде окренута ка палати. Разлози за то су логични, најбоља места за гледање трка били су управо са те стране па је на основу тога позиционирана и палата. Стога је било најважније плански позиционирати хиподром тако да палата буде са његове леве стране, да би се на тај начин олакшао приступ цару који је редовно присуствовао тркама када је био у престоници. Тако је нпр. позиционирана палата на Палатину да гледа на Циркус Максимус који се налазио на нижој коти у удолини. У Антиохији је, рецимо, хиподром датован у републикански период, а палата која је грађена касније, прилагођена и позиционирана лево у односу на њега. У Милану је познато место хиподрома али место палате

---

⁸⁴ Mayer 2014, 111.

није, међутим њена диспозиција може бити индиректно одређена. Положај Трирског хиподрома није одређен али се може очекивати у северном делу утврђења уз палату или у њеној непосредној близини. Одступање од овог правила представљају хиподроми у Сирмијуму, Солуну и Константинопољу где су палате позициониране десно од хиподрома. Највероварније је реч о геоморфолошким условима терена који су утицали на ова одступања али и концепт уклапања у бедемску структуру и планирану одбрану града.⁸⁵ Изградња оваквих палатијалних комплекса у новим престоницама јасно је показивала да цареви имају намеру ту да остану, што раније није био случај.⁸⁶

Досада истраживани комплекси тетрархијских палата у новим престоницама могу нам дати одређене податке о објектима које је могуће поредити. Тако је могуће поређене у погледу величине објеката где су рецимо, хиподроми у Сирмијуму, претпостављени у Триру и у Солуну, само за четвртину мањи од римског Циркуса Максимуса.⁸⁷ Такође и терме које је саградио Диоклецијан у Никомедији биле су за нијансу мање од римских,⁸⁸ као и херкулеанске терме у Милану које је саградио Максимијан.⁸⁹

Као што је већ речено, нису све касноантичке палате биле палате у архитектонском смислу. Типологија касноантичких царских палата у правом смислу те речи не постоји. Једино што је могуће раздвојити у систему рангирања јесте њихов концепт. Тако разликујемо палате које М. Јеремић и С. Ђурчић спомињу као „нови град” и „град у граду”.⁹⁰ Ова подела

---

⁸⁵ Jeremić M. 2009, 495.

⁸⁶ Раније су се владари враћали у Рим, град који су сматрали за једину престоницу. Чак и у случају да су негде дуже боравили, због војних или неких других околности, цареви нису правили грађевине које су имале царски карактер или које би се могле поредити са империјалном архитектуром.

⁸⁷ Vickers 1972, 29.

⁸⁸ Биле су толико велике да се Јустинијан није усудио чак ни да их реконструише.

⁸⁹ Mayer 2014, 112.

⁹⁰ Ćurčić 1993, 79; Jeremić M. 1998, 182.

је за нас најприхватљивија и најлогичнија, с обзиром да најсликовитије и најједноставније описује и класификује поменуте комплексе, па је као таква усвојена. У овој подели издвајамо шест палатијалних комплекса нових престоница царства које се опредељују у тип „град и граду”. Јасно је да су палате прављене у већ развијеним градовима који су свој статус стекли далеко пре одлуке да се у њима успостави нова престоница империје. Други тип, назван „нови град”, представљају палате које су прављене изван насеља, потпуно одвојено од било које урбане агломерације, као место предвиђено за боравак императора након повлачења у пензију, што је потпуно нови концепт у римској архитектури и повлачи за собом нови тип грађевина. Палате које се праве са до тада атипичном наменом, постају места где ће цар када се повуче са престола моћи у миру да проведе старост, а исто тако да ту буде сахрањен и уврштен међу богове, као и да она буде вечни спомен на божанског цара. Док палате које се граде у новим престоницама царства вуку порекло из Рима, тачније од палатијалног комплекса на брду Палатину, палате за пензионисање имају поприлично другачији концепт. У том смислу, када погледамо нпр. концепт Солунског палатијаног комплекса видимо да су бедеми проширени за скоро пола километра од севера ка југу и да је палата, која се може окарактерисати као „град у граду”, уклопљена унутар бедема града. У ову класификацију би се могла убројати палата у Сирмијуму где је град такође проширен, као и трирски палатијални комплекс који је изграђен на северном делу утврђеног простора који је остао пуст након пожара, али и остали палатијални комплекси у престоницама царства. Другом типу „нови град” би могли, у овом случају, приписати палате у Сплиту, на Гамзиграду и на Шаркомену, као и, у светлу нових открића комплекс на локалитету Глац. Оне представљају потпуно нови склоп органски повезаних грађевина, утврђених бедемом. Саставни део ових комплекса представља маузолеј, објекат, или скуп објеката, у коме се врши консекрација и у коме се пензионисани цар, а неретко и чланови његове

најближе породице сахрањују. Када се сагледају сви познати примери оба типа палата види се да се маузолеји, са тетрарсима, селе из Рима у нове престонице царства, где оне чине саставни део палатијалног комплекса. Није јасно због чега се одбацује традиција, да се царски остаци⁹¹ враћају у Рим и тамо сахране, која се поштовала све до Диоклецијана. Од Диоклецијана се успоставља нови принцип сахрањивања, што је на неки начин прекид традиције, у маузолејима који се граде у новим престоницама чиме им се још више даје на значају. Тако су Максимијан и Констанције сахрањени у Милану и Триру, мада се са сигурношћу може идентификовати само Максимијанов гроб. Са друге стране имамо Диоклецијана и Галерија, али и Дају, који су одлучили да за место вечног починка изаберу своје палате за пензионисање у местима њиховог рођења. Тако је Диоклецијан сахрањен у за то прављеном маузолеју унутар палате у Сплиту,⁹² док је Галерије сахрањен у концепцијски сличном маузолеју, изграђеном на брду Магура, који гледа на његову утврђену палату Ромулијану.⁹³ Постоји претпоставка да је Галерије планирао да место његовог починка буде Солун и да његови остаци буду положени у ротонду недалеко од славолука. Ово закључујемо због сличности ротонде са маузолејима тога времена, међутим, полемике које се воде око датовања и намене ротонде сугеришу да, за сада, ово треба узети са резервом. Није познато због чега је одустао од овог плана, вероватно због тога што је, као и у свему осталом, одлучно следио Диоклецијана између осталог и у начину сахрањивања и одабира места за вечни починак.

Диоклецијан је у својој палати у Сплиту саградио маузолеј где је и сахрањен, међутим већ Галерије, неколико година касније, модификује овај принцип и за себе прави маузолеј на брду Магура, 1 km изван Ромулијане. (сл. 13) Овај принцип даље следи Максимин Даја који такође прави маузолеј изван утврђења. Максимилијан је сахрањен у Милану,

⁹¹ Спаљени остаци (пепео) или скелет.

⁹² Perojević, Marasović K., Marasović J., 2006, 497-506.

⁹³ Srejović, Vasić 1994, 127.

дакле у владарској палати што опет одудара од предвиђеног концепта. Није познато због чега се Галерије одлучује на овај корак поготово ако се узме у обзир чињеница да је ротонда у Солуну типичан пример конструкције и форме једног маузолеја. (сл. 14) Ова грађевина као да је припремана да прими и чува земне остатке пензионисаног цара, међутим, изгледа да је у задњи час донета одлука да се Галеријева апотеоза и сахрана изврше недалеко од Ромулијане. Можда је место мајчине сахране било од пресудне важности да се Магура одабере за вечни починак императора Галерија.

Измештање престонице из Рима имало је свакако политички основ, али због чега се и маузолеји измештају то свакако остаје непознаница. Јасно је да тетрарси више не маре за Рим као њихови претходници. Они Рим сматрају као главни град тадашњег познатог света *caput mundi*, који има историјски и идеолошки значај. Рим не само да је изгубио своју улогу једног и јединог центра империје, већ више није служио ни као место вечног починка. Од тетрархије Рим постаје цело царство и палата *palatium* је тамо где је цар боравио. Због наведеног, термин палата се није односио само на палатијалне комплексе у престоницама *sedes imperii*, већ на све империјалне резиденције широм царства. Цареви су имали и по неколико приватних резиденција-кућа које су служиле за повремене боравак њих и чланова њихових породица.⁹⁴ Ове резиденције би се могле окарактерисати као виле, сеоске виле или као летњиковци, али их у литератури обједињује назив палата. Долазимо до врло важног термилошког проблема где се термин палата повезује са мноштвом грађевина које су посредно или непосредно везане за цара. Међутим, то свакако није могуће управо због горе наведених чињеница које указују на различите типове грађевина. Бројне полемике су вођене али се није дошло до конкретног решења. Термин палата имао је широко значење у римском свету па је, рецимо,

---

⁹⁴ Ziemseen 2012, 89-94.

Хадријанова вила на Тибру називана и вила и палата.⁹⁵ Такође, Максенцијусова вила у Риму на *Via Appia*, названа је палата због скупа грађевина које су карактеристичне за палатијални комплекс упркос томе што Максенције никада није био један од четворице владара,⁹⁶ и упркос томе што је један од принципа тетрархије био напуштање Рима као центра владавине. Његов маузолеј у овом комплексу, ипак, представља устаљен принцип постављања маузолеја унутар архитектонски дефинисаног утврђеног или ограђеног палатијалног простора. Такође, палата цара Максимијана у Кордоби (*Cercadilla*) у Шпанији названа је палата, а представља грађевину више налик вили, у којој је Максимијан боравио током трајања војних акција (296-298) у Хиспанији и Северој Африци. Она је у време његовог боравка била палата, јер је палата тамо где је био цар, без обзира што у архитектонском смислу то није била. Све ово показује да владарима више није било битно нити значајно како се терминолошки нешто одређује, с обзиром да су схватили да владају из било ког дела царства. Није више било значајно да ли се неки цар попут Тиберија или Хадријана повукао у палатијалну вилу или палату.⁹⁷ У овом контексту посебно интересантним чине се Диоклецијанова палата у Сплиту и Галеријева палата на Гамзиграду које одражавају два нова архитектонска решења. Такође палата Максимијана Даје на Шаркамену следи концепт његових претходника. На жалост не знамо ништа о Максимијановој палати која се налазила у Луканији и која је окарактерисана као његова палата за пензионисање, а која би могла дати нове податке о овом типу објеката, нити о претпостављеној палати надомак Сремске Митровице где су његови родитељи радили као надничари, како наводи Аурелијус Виктор.⁹⁸ Палате за пензионисање су зог својих карактеристика били дворско-меморијални комплекси који су

---

⁹⁵ Mayer 2002, 41.

⁹⁶ Максенције је био узурпатор, а проглашен је царем од стране војних трупа 306. године и на тој позицији се одржао до 312. године када је поражен и убијен од стране Константина.

⁹⁷ Mayer 2014, 117.

⁹⁸ Aurelius Victor Caes. 19.16.

чували вечни спомен на једног цара. Управо због тога су изузетно инетресантни, у архитектонском смислу, јер одражавају нова решења која су била одговор на тадашње стање у царству.

Овај кратак преглед археолошких остатака касноантичких царских палата показује колико су оскудни подаци добијени из археолошких извјештаја до сада истражених палатијалних комплекса. Изглед палате у касној антици, заједно са својом формом и декорацијом, у великој мери је и даље непознат. Познати су само појединачни делови различитих палатијалних комплекса чији планови су, нажалост, често непотпуни и приближни. Суочавамо се са недостатком конкретних и темељних података о палатама уопште. Ипак, из података о заједничким архитектонским карактеристикама и елементима остатака архитектуре и одређеној топографској вези палате са другим урбаним просторима, посебно хиподромима, можемо извући неке закључке. На локалитетима који су боље истражени, постоји константно присуство неких специфичних елемената архитектуре, као што су велике дворане са екседром, округли или полигонални простори, триконхоси, дугачки портици, атријуми са перистилима у којима су се често налазили вртови и фонтане, као и купатила. Као што су научници већ приметили, то су заједничке карактеристике касноантичке стамбене архитектуре која се често може наћи у аристократским касноантичким палатама око Медитерана, али је требало да буду далеко импресивније у царским палатама. Велики перистили који су пронађени у Солуну и палати Теодориха у Равени представљају развој римске „куће са перистилом“. Вероватно су имали вртове са фонтанама у средини, стварајући отворени простор унутар грађевине и на крају повезујући грађевину са хипотетичким идеалним пријатним местом *locus amoenus*. У касноантичком периоду уочава се пораст тенденције лонгитудиналног развоја просторија као и портика са стубовима, вероватно везаних за процесну функцију

самих портика и потребу да се повежу различити простори.⁹⁹ Присуство полигоналних дворана, попут оних у палати у Солуну, Ромулијани, или у вили на Медијани, има огроман значај. Ове одаје за које се претпоставља да су могле служити као нпр. дворане за пријеме, триклинимијуми, нимфеуми, или као део купатила, биле су најчешће покривене куполом која је, као што ћемо видети, имала јаку симболику. Њен значај и функција су били повезани са небеским сводом и тако имали космичке импликације.¹⁰⁰ У дворанама за пријеме купола је стварала визуелни нагласак царског појављивања, представљајући тако надмоћно присуство цара изнад којег је стајало небо на исти начин као и балдахин који је увек покривао цара у ликовној уметности.¹⁰¹ Важност догађаја, који се дешава у простору царског триклинимијума *triklinia*, била је засењена појављивањем цара. Суделовање у царској гозби била је част регулисана друштвеним слојем и хијерархијским поретком, а у триклинимијуму је цар имао далеко истакнутије и видљивије место које је наглашавала архитектура и декорација простора.¹⁰² У другим просторијама, као што су купатила или нимфеуми, купола је кориштена за стварање визуелно импресивних простора, чиме се наглашавала величина власника грађевине. Полигонални или округли простори покривени куполом понекад повезују различите просторије и изгледа да су замишљени као пролази. Један од најбољих примера налази се у приватном, јужном, делу Диоклецијанове палате у Сплиту, где је велика просторија са куполом претходила царским одајама.¹⁰³ Њена функција је непозната и немогуће је тврдити да је то била само пролазна просторија, али је могуће претпоставити да је служила за процесije, с обзиром да се у њеној оси са једне стране налази улаз у

---

⁹⁹ Baldini 2001, 109-113.

¹⁰⁰ Scagliarini Corlaita 1995, 853-856.

¹⁰¹ Baldwin-Smith 1950, 54-55, 107.

¹⁰² Више о хијерархији и значају званица на царским гозбама у: Malmberg 2005.

¹⁰³ Као што је већ речено, ова палата је замишљена као приватна резиденција за цара. Није могуће рећи да ли су се, у којим терминима, одржавале царске церемоније. Међутим, резиденција у Сплиту је од велике важности као референца, јер је то једини сачувани пример царске палате који је видљив и данас.

отворено предворје, а са друге у приватне одаје. Такође, претпоставка је да је то било место за пријеме и састанке са царем када он долази из својих одаја. Купола је у овом случају дала на значају царском простору и била је важан симболички елемент лонгитудиналног архитектонског низа који треба посматрати као архитектонски склоп који се само овде среће. Од отвореног денивелисаног дворишта, које је означавало прелазни простор између елемената царског комплекса изван (царски маузолеј и храмови) и унутра (царске одаје), до великих врата која симболизују границу светог царског простора, просторија са куполом са окулузом у средини указала је на космичку импликацију приватног царског простора који следи после тога. Царске одаје биле су најсветије место комплекса, у коме се налазио цар, и њихова архитектура имала је улогу да велича цара и акцентује његово присуство. Кружна просторија са претпостављеном куполом јавља се још и на Гамзиградској палати где она представља улазну просторију склопа Д1-9, 10 и 11 који је раније дефинисан као купатило,¹⁰⁴ а касније, након анализе различитих примера сличних грађевина са конхама, дошло се до закључка да се ради о стибадијуму.¹⁰⁵ Такође, мања шестоугаона просторија палате, која се налази уз једну од дугачких одаја, могла је бити покривена куполом чиме би се могла акцентовати њена намена. Као што је већ речено учествовање у царској гозби била је част и привилегија, а посебна привилегија била је суделовање у интимним гозбама и прославама које су се дешавале у стибадијумима.

Ове архитектонске форме, заједничке у касноантичкој палатијалној архитектури, су нам важне јер оне представљају једине преостале физичке особине које се односе на касноантичке царске палате. Чак и ако ниједна царска палата није сачувана у целини, па се тако јавља мањак елемената за детаљније анализе, архитектонске форме које су јој својствене и даље се могу разумети. Иако нам не дозвољавају да реконструишемо комплетну

---

¹⁰⁴ Чанак-Медић 1978, 108, 110.

¹⁰⁵ Vasić M. 2006, 69-72, 75.

слику палате, ови расути делови сложене целине, изражавају њену концепцију. Палата тј. резиденција цара била је састављена од архитектонских елемената који су били у функцији изражавања империјалне идеологије, политичке ситуације, церемонијала и дворског живота.

Археолошка истраживања ће нам дати нова сазнања о улози царске палате у урбаном ткиву градова, а до тада морамо да се ослањамо на досадашње публиковане радове и извештаје. Тако је Фрејзер још 1966. године писао о архитектонској и идеолошкој вези палате, хиподрома и царског маузолеја,¹⁰⁶ теорија којој се супротставио Дивал.¹⁰⁷ Када се погледа Максенцијусова вила на *Via Appia*-и у Риму (306-312) чини се да је Фрејзерова теорија потврђена, међутим таква веза палате и хиподрома са царским маузолејем није увек очигледна.

Палата и хиподром су имали чврсту везу, због идеолошке улоге коју је хиподром одиграо као место приказивања цара публици-обичним људима, и обрнуто, као и место прихватања или одбијања владарске политике. Међутим, чини се да царски маузолеј није увек укључен у такву схему. Таква веза могла је да се пронађе у палати Максенција у Риму, у Галеријевој палати на Ромулијани, где су Галерије и његова мајка били сахрањени недалеко од палате, и можда у Солуну, уз претпоставку да је Ротонда заиста замишљена као Галеријев маузолеј (што је дискутабилно), али не и на другим местима. С друге стране, сва истражена царска седишта недвосмислено говоре о близини палате и хиподрома, успостављајући идеолошку и топографску везу која се не може оспорити. Дивал је такође истакао да не постоји устаљен принцип у планирању палате и хиподрома у касноантичким градовима, већ да се планирање прилагођава датим условима.¹⁰⁸ Основе истражених палата се разликују, оне имају другачији распоред просторија, што показује да су

---

¹⁰⁶ Frazer 1966.

¹⁰⁷ Duval 2003, 273-276; Dagron 2001.

¹⁰⁸ Duval 1986, 479.

архитектонски облици распоређени на различите начине и да су компоновани према затеченим специфичним условима. Основе указују на то да је палата била повезана, као у Константинопољу, или се налазила у непосредној близини хиподрома, са којим је опет била повезана одређеним архитектонским структурама. Стога је важно уочити просторну везу између палате и хиподрома, која такође има и снажне идеолошке корене. Палата и хиподром чине важну архитектонску групу унутар градског пејзажа са високом симболичком и идеолошком вредношћу.

Такође, потребно је раздвојити палатијалне комплексе у неколико група. Прву групу би чиниле палате које су прављене у новим престоницама, са свим садржајима који су обезбеђивали несметано спровођење дворског церемонијала као примарне функције, као и других јавних садржаја у којима је учествовао и обичан народ. Другу групу би чиниле палате које су грађене за пензионисане цареве у месту њиховог рођења у којима су они требало да проведу старост након повлачења са власти. Трећу групу би чиниле виле, летњиковци, резиденције и остале грађевине које су служиле за повремене боравак цара или његове породице.

3 Историјат истраживања на локалитету „ГАМЗИГРАД“

Гамзиград у својим списима помињу путописци још у првој половини XIX века. Први опис даје барон S.A.W. von Herder,¹⁰⁹ који је рекогносцирао овај простор у потрази за рудом, у својој књизи *Bergmännische Reise in Serbien im Jahre 1835.*, а десетак година касније, 1846., Јанко Шафарик предлаже да се изврше прва археолошка истраживања. Након њега, о Гамзиграду пише и А. Breithaupt,¹¹⁰ немачки геолог који се обрео у Србији. Најзначајније писане трагове и документацију (цртеже и описе) о Гамзиграду оставља нам Феликс Каниц (*Felix Philipp Emanuel Kanitz*) који је обилазећи Кнежевину, а касније Краљевину Србију, био очаран природом, људима и културним наслеђем.¹¹¹ До 1897. године обилазио је пределе јужно од Саве и Дунава, а у два наврата, 1860. и 1864. године, посећује Гамзиград и бележи видљиве остатке римског наслеђа. Насликао је тада, као врстан сликар, остатке бедема, кула и објеката унутар утврђења као и пределе са којима ти стамени остаци чине савршен склад.¹¹² (сл. 15) Његову очараност најбоље осликавају цитати из извештаја: „Гамзиград је један од најсјајнијих споменика прошлих времена” и „...један од највећих и најочуванијих споменика римске архитектуре у Европи”. Међутим, дуго је требало да се од ових романтичарских изјава крене у конкретно истраживање што због ратних што због других околности.

Систематско археолошко истраживање Гамзиграда и његове околине, почиње 1953. године у организацији Археолошког института, музеја у Зајечару и Централног народног музеја. Најзаслужнији за покретање истраживања био је Векослав Поповић, директор зајечарског музеја. Он је руковођење ископавањима поверио свом некадашњем

---

¹⁰⁹ Herder, von 1846, 60.

¹¹⁰ Breithaupt 1861, 51-54.

¹¹¹ Kanitz 1868.

¹¹² Живић 2010а, 16.

професору на Краљевској уметничкој школи Ђорђу Мано-Зисију. (сл. 16) Од те 1953. године започињу истраживања, а од наредне, 1954. године и конзервација откривених архитектонских остатака и њихова презентација, што је утицало да Гамзиград буде познат, поред научних, и лаичким круговима љубитеља културно-историјских споменика. Ово је уједно удахнуло и нови живот Гамзиграду који је након почетних истраживања добијао све већи значај у научном погледу прерастајући националне оквире.

Након Ђорђа Мано-Зисија, од 1960. до 1968. године, руковођење истраживањима преузима др Ђорђе Стричевић, а 1969. године Љубинка Вуковић. Са доласком академика др. Драгослава Срејовића, 1970. године почиње нова ера у сагледавању и тумачењу Гамзиграда. (сл. 17) Уз многобројне сараднике, који данас важе за угледне археологе, геологе, архитекте и конзерваторе, до последњих дана свога живота посвећено је радио на одгонетању ове велике загонетке никад до краја одгонетнуте. Срејовићев рад наставио је, од 1997. до 2002. године академик др. Милутин Гарашанин, а након њега, од 2002. до 2007. академик др. Слободан Душанић.

Важан допринос проучавању била је међународна сарадња са Римско германском комисијом Немачког археолошког института у Франкфурту (RGK) у периоду од 2004. до 2012. године. На основу уговора о међународној сарадњи руковођење пројектом са српске стране поверено је до 2009. године др Софији Петковић, а од 2010. године па на даље, др Стефану Поп-Лазићу испред Археолошког института, др Михајлу Милинковићу испред Филозофског факултета Универзитета у Београду и др Маји Живић испред Народног музеја у Зајечару. Са Немачке стране учесници су били роководилац др Gerda Sommer von Bülow, архитекта др Ulrike Wulf-Rheidt и тим геофизичара на чијем челу је био Mark Opelt. За

конзервацију је била задужена Брана Стојковић-Павелка, архитекта Републичког завода за заштиту споменика културе.¹¹³

Најзначајнији периоди у погледу истраживања и откривања објеката могу се поделити у четири дела.

Први део обухвата период од 1953. до 1960. године када је руководио био Ђорђе Мано-Зиси. Током првих неколико година истраживања су усмерена на откривање дела палате Д1, тј. њених одаја, главног улаза али и базилике I која је налегла на палатијалне зидове и мозаике.

Други део обухвата период од 1961. до 1967. године под руководством Ђорђа Стричевића. Овај период карактерише наставак истраживања на северном делу дела палате Д1, тј. атријуму са фонтаном и просторији са екседром и мозаиком Диониса, у коју се из њега улазило, као и на западном делу и базилици II. Откривене су просторије 2, 3 и 4 дела палате Д2. Упоредо са ископавањима рађена је конзервација зидова и мозаика. Такође се радило на откривању западних капија млађег и старијег одбрамбеног система и кула које су их фланкирале. Веома су важни налази архитектонске пластике од гамзиградита, локалног камена, са спољашње стране капије млађег утврђења на основу којих је Милка Чанак-Медић реконструисала саму капију и њене галерије.¹¹⁴

Трећи део обухвата кључни период од 1970. до 1996. године када радовима руководи Драгослав Срејовић. Он је на један виши ниво поставио истраживања која су резултирала новим сазнањима и тумачењима. Истражен је комплетно део палате Д1 у коме је још откривен атријум 8, повезан са атријумом 6, из кога се улазило у кружни предпростор 9 повезан са трикохосном 11 и тетраконхосном просторијом

---

¹¹³ Живић 2010а, 18.

¹¹⁴ Лаловић 1971, 66.

10. Завршени су радови на кули 20 а започети на кули 19 млађег утврђења као и на четвороугаоној кули XIV старијег утврђења. Комплетирана су истраживање малог храма Ц и великог храма И, простора око њих и дела палате Д5, док су трактови дела палате Д2, Д3 и Д4 сондажно истражени. Такође, радило се и ван бедема на локалитету који је назван Мало градиште, југозападно од утврђења, где је откривен објекат протумачен као хореум. Истражене су и источне капије старијег и млађег утврђења као и некропола одмах испред њих. Започета су истраживања терми Х у југоисточном делу утврђења. Сондажно су истражени објекти Е, Ф, Г и Ј. Том приликом у грађевини Е, 1984. године, у њеном западном делу пронађен је део архиволте са натписом *Felix Romvliana*. (сл. 1) Ово је била потврда хипотезе коју је Д. Срејовић изнео неколико година раније да Гамзиград можемо идентификовати са *Romulijanumot / Romulijanot*. Даља истраживања терми резултирала су проналаском главе императора Галерија, која је била исклесана у порфиру карактеристичном само за царске представе. (сл. 2) Након овог налаза било је јасно да је Гамзиград Галеријева резиденција за коју се претпоставља да је грађена да прими пензионисаног цара. Истраживања Драгослава Срејовића била су усмерена и на сакрални комплекс на Магури, где су откривени маузолеји и тумули који су највероватније припадали Галерију и његовој мајци Ромули, са богатим покретним материјалом, тетрепилон, као и грађевина непознате намене између њих.

И четврти део који обухвата период од 1998. године до данашњих дана под руководством др. Милутина Гарашанина, др. Милоја Васића, др. Софије Петковић и др. Стефана-Поп Лазића радило се у мањем обиму него раније највише због финансијских разлога. Завршена су истраживања куле 15¹¹⁵ и куле 19¹¹⁶ млађег одбрамбеног система, куле I старије

---

¹¹⁵ Pop-Lazić i dr. 2014b, 70-75.

¹¹⁶ Petković 2004, 127-153.

фортификације и терми X.¹¹⁷ Започета су истраживања на кули VIII старије фортификације, као и простора портика млађе фортификације код куле 15. Урађена су ревизиона истраживања источне капије млађег и старијег утврђења и северне потерне. Такође изван бедема су рађена истраживања на тзв. „северном насељу“, тачније источној капији насеља и објектима уз њу,¹¹⁸ вили уз јужни обимни зид насеља¹¹⁹ и толоидни објекат унутар насеља.¹²⁰ Западно од утврђења истражена је једна базилика а јужно једна гробница¹²¹ и објекат непознате намене. Значајне резултате ових истраживања представљају открића хоризоната који су претходили и који су настали након тетратхијске фазе Гамзиграда.

Током деценија истраживања дошло се до података да је живот на простору Гамзиграда текао од праисторије до почетка VII века, и касније кроз средњи век. Најинтензивнији период живота одвијао се непосредно пред и током егзистирања палате, у време тетрархије, и пар векова после. Од VII века Гамзиград остаје пуст све до наводног насељавања Словена на ове просторе, крајем IX века.¹²² Хронолошки би се периоди могли поделити на:

-праисторију

-протоисторију

-период пре изградње палате

-период изградње и трајања палте

-и период после палате

---

¹¹⁷ Petković 2011, 174.

¹¹⁸ Pop-Lazić i dr. 2014b, 78-81.

¹¹⁹ *Ibid.*

¹²⁰ Петковић, 2010а, 40.

¹²¹ Живић 2010б, 119.

¹²² Срејовић 1983, 66.

Периоде праисторије и протоисторије карактеришу насеља у непосредној околини Гамзиграда, уз Црну реку и на заталасаним околним брежуљцима. Ова регија је тадашњим заједницама пружала све што им је било неопходно за живот, од хране и воде до рудних богатстава. На простору античке палате, током досадашњих истраживања, откривени су фрагменти различитих керамичких посуда, алатке од глачаног камена и ретки предмети од бронзе. Ове периоде подробно су проучавали Драгослав Срејовић, Мирослав Лазић и Миодраг Сладић.¹²³

Римски период пре изградње палате, како га дефинише Д. Срејовић, чине објекти који су претходили изградњи палате, а који су на основу покретног материјала, хронолошких и конструктивних односа датовани у III век. Мисли се пре свега на грађевине које се повезују са вилом рустиком,¹²⁴ тј. грађевином која се налазила јужно од великог, Јупитеровог храма испод грађевине I. Овом периоду изградње објеката припада, према мишљењу Софије Петковић, и грађевина испред куле 19, тј. испред портика млађе фортификације, окарактерисана као вила или терме. Она се због међусобног односа са старијим бедемом, изнад кога је направљена, и ступцима портика млађег бедема који су налегли на њу, може датовати у период између изградње старијег и млађег утврђења, а не, како наводи Петковић, у период пре изградње Ромулијане. (пр. 8) У прилог овоме иде и начин зидања објекта који је позно антички. Даље, ту је грађевина на сектору терми и грађевина у источном портику јужно од источне капије старије фортификације¹²⁵. Сви ови објекти лоцирани су на простору који се налази унутар утврђења тј. *intra muros*. Најновијим истраживањима, која су рађена како *intra* тако и *extra muros*, а у сарадњи са колегама из RGK, од 2004. до 2012. године, дошло се до нових података. Геомагнетном проспекцијом, која је рађена на површини од преко 40 ha, утврђено је да се

---

¹²³ Лазић, Сладић, 2010.

¹²⁴ Срејовић 1983, 21-22.

¹²⁵ Петковић 2010а, 33-36.

северно од познатог утврђења Галеријевог комплекса налази насеље које заузима површину од око 6 ha. (сл. 18) Такође, јужно и западно од Галеријевог комплекса, детектовани су, на више места, структуре непознате намене као и обимни ров непосредно уз западни и јужни бедем млађе фортификације, док су југозападно од утврђења потврђени објекти на Малом градишту (хореум?). Открићем тзв. „северног насеља“ оправдава се постојање северне потерне између кула 8 и 10 млађе фортификације која је служила за комуникацију током, и после изградње млаћег утврђења. Оправдано је очекивати да је и старија фортификација имала једну такву капију која је служила за комуникацију ако узмемо у обзир да је северно насеље настало пре Галеријевог комплекса, а оправдано је и мишљење да се потреба јавила тек при изградњи млаће фортификације.

Најрепрезентативнији и најсветлији период Гамзиград је доживео током изградње и трајања палате. На основу археолошких целина и остатака који су истражени до сада, може се са сигурношћу рећи да је Гамзиград био опасан са два утврђења, прво старијим па млаћим, који се разликују по времену изградње и конструктивном склопу. Унутрашњост утврђења била је подељена на два дела, северни и јужни, једином комуникацијом која је спајала источне, главне, и западне, споредне, капије оба одбрамбена система. (пр. 9) Друга комуникација, која је карактеристична за римска утврђења, у случају Гамзиграда изостаје јер се ради о палатијалном комплексу.

Унутар утврђеног простора, северно од комуникације, формиран је ансамбл грађевина, окарактерисан као палата, сачињен од више функционалних делова. Овај простор представља затворен, компактан приватни део. Насупрот њему, са јужне стране комуникације, налази се скуп јавних слободностојећих, индивидуализованих грађевина које заједно чине засебну просторну и функционалну целину. Међусобни односи и

повезивање одбрамбених система и грађевина унутар њих, представљају кључ за одређивање фаза и периода изградње целог комплекса.

Северни део утврђеног простора, као што је речено, заузима ансамбл грађевина окарактерисан као палата. Њену неправилну основу чини пет делова (Д1 - Д5) и један храм. (пр. 10) Делови палате Д1, Д5 и Д3-3, као и мали храм посвећен највероватније Кибели, су у потпуности истражени док су остали делови истражени само сондажно да би се утврдио њихов габарит.¹²⁶ Потврду габарита и структуре недовољно истражених делова добили смо након геофизичких снимања тог дела терена, а која су рађена у оквиру поменуте сарадње са колегама RGK из Немачке. Најзначајнији и најрепрезентативнији део палате Д1, простире се на око 3.250 m² површине, од чега су око 1.600 m² мозаици. У осталим истраженим деловима палате нису пронађени мозаици нити украси као што је то био случај у делу Д1. Такође, у северном делу, истражена је и северна потерна млаћег одбрамбеног система¹²⁷ и простор испред ње.

Јужни део утврђеног комплекса чини неколико грађевина. Најдоминатнији и највећи је велики храм И, посвећен вероватно Јупитеру. Јужно од храма су грађевина са портиком Г и терме Х, а западно грађевина Ф (хореум?) и грађевина Е (Ромулин триклинијум?). (пр. 11)

Бедеми, куле и капије млаћег и старијег утврђења су такође делимично истражени. Познато је да старија фортификација има две капије, источну и западну, фланкиране са по две осмоугаоне куле. Остатак чини 12 четвороугаоних кула и бедеми са портицима. Од кула старијег система истражене су куле I, XIV, XV и XVI. Откривене су и источна и западна капија, пиластри портика старијег утврђења испред источне и западне капије као и између кула XIV и XVI. Млаћи одбрамбени систем чини 20 кула, источна и западна капија, бедем са портицима и две мале

---

¹²⁶ Васић Ч. 1993, 9.

¹²⁷ Непубликована документација археолошког института.

капије, потерне, северна и источна. Бедем је истражен у потпуности само између кула 18-20 и 19-17 док је зидно платно са спољне стране ослобођено пута између кула 2-4, 8-10, 1-3, 3-5, 5-7, 7-9, 9-11, 11-13, 13-15 и 15-17. Истражене су источна и западна капија,¹²⁸ куле западне капије 19¹²⁹ и 20, као и угаона југозападна кула 15.¹³⁰ Значајан је податак добијен истраживањем куле 15 да само угаоне куле, које су већих димензија, имају у средишту четири зидана ступца који носе горњу конструкцију, за разлику од осталих које имају по три. Такође су откривени стубови портика, са унутрашње стране, испред бедема од куле 1 до куле 5, од куле 18 до куле 20 и испред куле 19, као и угаони стубац испред куле 15. Добијени подаци су довољни да се реконструишу облик, величина и правци бедема и габарити кула и капија.¹³¹ Овом периоду припада и сакрално-фунерарни комплекс објеката позициониран један километар источно од утврђења на једном узвишењу које мештани називају Магура. (сл. 19) Током истраживања пронађено је пет објеката сакралне намене¹³² тертапилон и по два тумула и маузолеја. На овом месту је извршен чин апотеозе, тј. уврштавање међу богове, цара Галерија и његове мајке Ромуле. С обзиром да је укључивање маузолеја у оквире касноантичких царских резиденција била нормална појава можемо закључити да је овај комплекс био саставни део Галеријевог градитељског подухвата на Гамзиграду. Такође, показало се да је овај простор, кориштен још од времена праисторије за сахрањивање,¹³³ и да самим тим избор места постаје смислен и логичан.

Наредну фазу, након престанка живота у палати, карактерише насеље које је током свог постојања, од напуштања палате до почетка VII века доживело бројне промене. Наизменично обнављање и рушење у

---

¹²⁸ Vasić Č. 1997.

¹²⁹ Petković 2004, 127-153.

¹³⁰ Pop-Lazić i dr. 2014a, 74-77, Pop-Lazić i dr. 2014b, 70-75.

¹³¹ За реконструкцију кула и бедема видети Чанак-Медић 1978, 50-96.

¹³² Sreјović, Vasić, 1994.

¹³³ Лазић 2010, 21.

неколико наврата обележило је овај период. Тада је, између осталог, изграђено пет сакралних хришћанских споменика, унутар бедема, од којих су четири на остацима палате. Уз сакралне споменике унутар утврђења констатоване су и три базилике ван бедема, западно од западне капије. Најстарија откривена базилика на Ромулијани, тзв. базилика I, уграђена је у палату Д1, тачније уколпљена у просторију Д1-4 и делимично просторију Д1-3. Ова базилика, датована у крај IV века, била је подељена на три брода, са екседром у оси средњег брода, и улазом наспрам ње. Бродови су били раздељени стубовима од којих недостаје неколико у источном делу. (пр. 12) Изнад базилике I подигнута је нешто касније нова грађевина, базилика II, која је датована око половине VI века.¹³⁴ Била је то тробродна базилика са крстионицом, али знатно већих димензија од базилике I. (пр. 13) Периоду изградње и живота базилике II може се приписати и сакрална црква у делу палате Д1 изнад просторије Д1-15, базилика изнад грађевине са коридорим J и једнобродна црква са писцином изнад палате Д1. (пр. 14) Изван бедема истражена је само једна једнобродна базилика, од три, које су констатоване на снимку добијеном геофизичком проспекцијом.¹³⁵ Био је ово уједно и последњи период обнова на овом простору. Коначно страдање Ромулијана доживљава почетком VII века, након чега можемо говорити само о рурализацији овог локалитета.

Веома важна ствар за стицање слике о структури насеља и његове околине јесте степен очуваности његових остатака, тј. откривених објеката. Истраживачи Гамзиграда су имали неизмерну срећу да су његови остаци јакно добро очувани што је утицало на боље разумевање и интерпретацију откривених целина. Тако су, на пример, бедеми и куле на појединим местима очувани и до 11 m висине,¹³⁶ а такође, и зидови објеката унутар

---

¹³⁴ Јанковић 1983, 120.

¹³⁵ Миљинковић 2015, 251-257.

¹³⁶ Vasić Č. 1997, слика 93.

бедема имају значајну очувану висину. Када ово сагледавамо морамо имати у виду да је и приликом изградње објеката на Гамзиграду постојала знатна разлика у квалитету и начину градње. Најмонументалнији су свакако бедеми и куле млађег утврђења и велики храм, који су и најбоље очувани. Другу скупину чине објекти унутар утврђења, не толико монументални, али који су јако квалитетно грађени, док трећу скупину чине објекти ван бедема којима је поклањана најмања пажња. Временом, након VII века, разграђивање и зуб времена, учинили су своје. Девастацији локалитета, умногоме, допринело је и локално становништво које је рушевине користило као богато налазиште грађевинског материјала, бесплатан мајдан камена. Тако се у оближњим селима Гамзиград и Звездан могу наћи камени блокови, капители, парапетне плоче итд. узидани у модерне куће, ограде или друге објекте. Значајна ствар, која баш и није била пракса на другим локалитетима у Србији, је та да је конзервација откривених објеката вршена од самих почетака истраживања тј. одмах након првих археолошких ископавања. Ова пракса омогућила је да данас имамо конзервиран и презентован велики део античких и рановизантијских објеката. Овде се пре свега мисли на конзервацију која је у почетку рађена под руководством Милке-Чанак Медић од 1954. године и која је настављена под руководством Бране Стојковић-Павелке, а која се спроводи до данашњих дана у већем или мањем обиму. Тако су данас презентни делови старијег и млађег одбрамбеног система са капијама, најрепрезентативнији део плате Д1, Д5 и Д3-3, тзв. мали и велики храм, терме, као и делови осталих грађевина. У последњих неколико година радило се на неколико локалитета ван утврђења, али остаци пронађени током ископавања нису конзервирани ни презентовани. Морамо напоменути да су радови на одређеним конструктивним елементима античке архитектуре, после више од 60 година и услед бројних поправки, нејасни па је, конкретно на простору дела палате Д1, потребно урадити ревизиона археолошка ископавања у будућности ради утврђивања

међусобних односа. Пре свега мислимо на детаљно ископавање екседре, и простора са њене спољашње стране, просторије Д1-7 где би се на могао боље сагледати однос стубаца портика старијег утврђења са делом палате Д1. Потребно је истражити простор уз западни зид просторије Д1-7 у делу око префурнијума да би се сагледали односи горњих и темељних делова западног зида просторије Д1-7, као и њихов однос са префурнијумом. Такође, потребно је преиспитати конструкцију нише у просторији Д1-4, као и конструктивне карактеристике зидова и темеља атријума Д1-6 и Д1-8. Уз преиспитивање садашњег стања на простору дела палате Д1 потребно је додатно испитати простор око улаза у палату и простор главне комуникације исток-запад. Ово су само неки од потребних радова који би дали нове податке о палати. Може се, дакле, закључити да је стање очуваности објеката на Гамзиграду доста добро, са мањим одступањима.

Ако се сагледа укупна слика истражености целог комплекса, може се закључити да је велики број објеката истражен, и да се на основу добијених података могу урадити одређене анализе. Међутим објекти везани за ансамбл палате, тј. њени делови од Д2 до Д4, су делимично истражени. Само су део палате Д1 и Д5, као и мали храм комплетно истражени, конзервирани и данас видљиви док су остали делови само сондажно истражени, и под земљом, што није сасвим довољно за валидну интерпретацију намене.

4 Царска палата

Као репрезентативни узорак и полазиште овог истраживања и проучавања одабрали смо Феликс Ромулијану, дворско – меморијални комплекс који је изградио император Гај Галерије Валерије Максимилијан недалеко од данашњег Зајечара у Источној Србији.

Настанак и развој овог комплекса потребно је сагледати унутар политичко – идеолошког оквира касноантичког друштва, тачније тетрархијског принципа управљања царством. Ромулијана је, по својој идентификацији, настала као комплекс намењен за миран живот цара Галерија након пензионисања, али и као место где ће бити сигуран после смрти, тј. сигурно место вечног починка и култних радњи у његову славу. Овакав нови концепт представља отклон од палата у оригиналном смислу које се праве у урбаним градским центрима, па самим тим има и мање основа за идентификацију појединих целина са царским палатама као што су палате у Солуну, Сирмијуму, Триру, Антиохији, Милану, Пијаца Армерини, Константинопољу, Риму, итд. Најближа, по идеолошком концепту и времену настанка, несумњиво је палата цара Диоклецијана, који се једини повукао са власти након двадесет година владавине, у Сплиту, док је комплекс на Шаркамену грађен потпуно у духу и према начелима гамзиградског, само знатно мањих димензија и представља наставак новог тетрархијског концепта царских грађевина.

Ромулијана са својом масивном предимензионисаном фортификацијом асоцира пре свега на каструм, војни логор, међутим унутрашњост утврђења, са палатијалним комплексом и јавним грађевинама, упућује на царску официјелну намену. Могуће је повући паралелу између Галерија који је био пре свега војник, а онда и цар, један од четворице, па је његова резиденција имала одлике војних утврђења, по угледу на каструме, и царске одлике везане за резиденцијални део по

угледу на палате, унутар утврђења. Овде се јасно види симболика јаке војске (*утврђење*) која штити царство (*палатијалне грађевине*). Позицију у ширем окружењу одредио је концепт тетрархијског дефинисања места за подизање утврђеног палатијалног комплекса. То место је било одређено местом рођења цара који га прави. Тако је цар Галерије, у месту свог рођења, подигао тестаментарну грађевину, која ће сведочити о његовој моћи и значају.

4.1-Ужа локација

Избор места, микро-локације, за изградњу палате тј. тог светог простора на земљи и одраза небеске палате, као што је речено, определило је место рођења императора. Међутим није познато из историјских извора да ли се цар Галерије родио баш на овом месту или је оно изабрано као најприближније стварном месту рођења. Ово је пре свега важно због стратешке позиције утврђења и његовог односа према природним одликама терена које су несумњиво утицале на облик, величину и организацију. Одмах запажамо да је позиција утврђења у удолини, дакле неадекватан положај у стратешком смислу, тј. у погледу одбране од евентуалних напада непријатеља,¹³⁷ али и у погледу погодног равног простора за изградњу осталих објеката. Лоша позиција је изабрана упркос доступним стратешки бољим позицијама у непосредној близини.¹³⁸ Утврђење је тако било угрожено са скоро свих страна, одакле би непријатељ у случају напада могао да дејствује са лакоћом без озбиљнијих губитака. Једину природну заштиту представљао је Драганов поток¹³⁹ са источне стране утврђења, и корито бујичног потока, вододерина, са

---

¹³⁷ С обзиром да је крај III века био период честих упада варварских племена на територију царства ово није било најбоље решење. Између осталог Диоклецијан је због сталних опасности на граници увео нови систем владавине.

¹³⁸ Запажамо да је неповољан положај имало и утврђење на Шаркамену, тако ова сличност указује да је место изградње било условљено одређеним мистичним разлозима.

¹³⁹ На неким местима у литератури се овај поток назива Селишки поток, Капуран, Шкундрић 2009.

северне стране¹⁴⁰, као и такозвано „северно насеље“. У литератури можемо пронаћи мишљење да је ово корито вододерине у античком периоду уређено и искоришћено за *Vallum*,¹⁴¹ што се може узети као једна од могућности. Ров је био видљив и када је С. Мачај обилазио овај крај,¹⁴² међутим на слици изгледа Гамзиграда Феликса Каница из 1864. године се не истиче. (сл. 15) Геомагнетским снимањима¹⁴³ уочена је аномалија са јужне стране утврђења која је окарактерисана као „јужни ров“. ¹⁴⁴ Такође, ова аномалија је закривљена према северу тако да се претпоставља да је и са западне стране постојао сличан ров. Ископавањима 2005. и 2006. године истражен је, са три сонде управне на јужни бедем и „ров“, један сегмент овог „рова“ и констатовано је да је био дубок 1,70-1,80 m, и широк у горњем делу око 3,50 m,¹⁴⁵ што би оквирно одговарало рову са северне стране који је пак био нешто шири и неправилан у горњем делу. Међутим, неправилан завршетак јужног рова на западу, сугерише да је овај ров потенцијално могао да буде искориштен и за усмеравање одређеног воденог тока или површинске воде која се појављивала са западне стране утврђења и која прави озбиљне проблеме до данашњих дана. Утицај воде видљив је на кулама западне капије млађег утврђења где се могу запазити озбиљне пукотине настале слегањем тла. Овакве пукотине су најизраженије са западне стране која је била највише изложена утицају воде. На геомагнетском снимку уочен је, са северне стране, изграђен простор сличне површине као Ромулијана, радно назван „северно насеље“, који је хипотетички могао да заштити палату, а о њему ће бити речи касније. Дакле цео простор око утврђења, осим северне стране, остаје отворен, заштићен само потенцијалним рововима и Драгановим потоком.

---

¹⁴⁰ Поток са северне стране формира се након великих киша или након топљења снега и није сталног карактера. Није познато како је он у прошлости изгледао и да ли је његов карактер промењен.

¹⁴¹ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 50.

¹⁴² Мачај 1988, 96.

¹⁴³ Bülow, Schüler 2009, 231-249.

¹⁴⁴ Ibid. 231.

¹⁴⁵ Ibid. 234.

Отворен простор је био изузетно погодан за организовање напада. Према овоме, стратешки, микро-локација гамзиградског утврђења није најсрећније одабрана, па се поставља питање зашто је баш на овом месту изграђено. Ипак, позиција Ромулијане је ушћукана између питомих, благо заталасаних брежуљака, скрајнута од главних путева, и као таква обезбеђује мирно место за живот пензионисаног цара, што је у суштини њена основна функција.

4.2-Прилаз

Важно питање, које до сада није довољно разматрано, јесте како се приступало утврђењу. Неоспорна чињеница је да је главни улаз био кроз источну капију, међутим, није познато да ли је пут водио од тетрапилона праволинијски, преко Драгановог потока до источне капије или је, пак, главни правац водио од Црног Тимока, уз Драганов поток до Ромулијане, од севера ка југу, или можда неком трећом трасом. Постоји устаљено мишљење да се главним тврђавским источним вратима приступало са источне стране из правца села Звездан. Ово је закључено пре свега због открића остатака тетрапилона током археолошких ископавања од 1989. до 1993. године.¹⁴⁶ Тетрапилон је обично означавао раскршће, укрштање путева који су имали велики значај. Тако је и у нашем случају тетрапилон на превоју Магуре представљао раскршће путева. Један је водио ка тумулима и маузолејима цара Галерија и његове мајке Ромуле, а други ка утврђеној палати. Такође, постоји мишљење да је пут прелазио преко најсеверније преседлине на коси која се протезала према селу Звездан, на месту где данашњи пут прелази поменуто косу, и одатле праволинијски према источној капији Ромулијане.¹⁴⁷ (пр. 15) Овај правац више одговара другој хипотези правца пута. На другу хипотезу о алтернативном путу указује такође и сувише стрм прилаз тетрапилону са истока, дакле од села

---

¹⁴⁶ Васић Ч. 1993, 148-163; Srejović, Vasić, 1994.

¹⁴⁷ Чанак-Медић 1978, 21.

Звездан. Између осталог Витрувије у свом делу „О Архитектури“ у првој књизи пише како је становницима града, поред здравог места за становање и довољно хране, потребно обезбедити и једноставан прилаз граду добрим путем.¹⁴⁸ Идући правцем из села Звездан наилази се на успон који је сувише стрм за, рецимо, запрежна кола¹⁴⁹ па се основано сумња у његову употребу. Наравно, постоји могућност да је у антици овај пут вођен другом трасом која би лакше савладала успон, као и да је нагиб тада био нешто блажи. Смер уз Драганов поток има благ пад и погодан је за све врсте транспортних средстава, као и за пешачки саобраћај. Сва три претпостављена правца повезивали би се на антички пут који је водио од Бононије до Хореум Марги, и који је био трасиран дуж Црног Тимока.¹⁵⁰ Међутим на садашњем нивоу истражености не можемо потврдити ову хипотезу и она остаје у домену претпоставке. Важну одредницу, у светлу нових истраживања, представља тзв. „северно насеље“, датовано у период пре Галеријеве палате,¹⁵¹ које је највероватније служило и градитељима палате, и које је сигурно имало приступни пут.¹⁵² Тај пут је, по нашем мишљењу, вероватно трасиран по правој линији од тетрапилона до северне капије „северног насеља“ са мостом који је прелазео преко Драгановог потока.¹⁵³ Ова претпоставка може бити оправдана само уколико је тетрапилон изграђен истовремено са северним насељем, а с обзиром да немамо податке о датовању тетрапилона ово може бити један од важних аспеката у планирању будућих детаљних ископавања тетрапилона и непосредне околине. Тако, са резервом закључујемо да је након изградње Ромулијане, пут трасиран од источне капије „северног насеља“ до источне капије Ромулијане у правцу север-југ, уместо да се

---

¹⁴⁸ Витрувије I, 62.

¹⁴⁹ Запрежна кола су најчешће коришћена за допремање грађевинског материјала потребног за изградњу објеката.

¹⁵⁰ Пут Бононија-Хореум Марги укрштао се са путем Наисус-Акве у близини данашњег Зајечара.

¹⁵¹ Bülow, Schüler 2009, 231-249. Петковић 2010, 39.

¹⁵² Није искључено да је постојало два или чак и више сервисних путева.

¹⁵³ До сада нису пронађени остаци моста ни у правцу источне капије „северног насеља“ ни у правцу источне капије Ромулијане па се претпоставља да је мост био дрвени.

прави нови пут од тетрапилона до источне капије Ромулијане. У овом случају треба очекивати још један мањи мост преко вододерине између Ромулијане и „северног насеља“. (пр. 16) Прилаз позициониран на овакав начин препоручује и Витрувије када каже да „...непријатељу не треба да буде лак ниједан приступ граду, већ да путеви треба да буду стрми и изграђени тако да до капије воде не право, већ са леве стране. То се ради да би, када непријатељ нападне, његова десна страна, која није заштићена штитом, била ближа бреду“.¹⁵⁴ На основу овога можемо претпоставити да је пут трасиран од тетрапилона до источне капије „северног насеља“, а одатле до источне капије Ромулијане, којој прилази са леве стране. Наравно, у светлу нових археолошких истраживања моћи ћемо прецизније да одредимо трасу пута и позицију претпостављеног моста преко Драгановог потока.

Као што смо видели, није сасвим јасно због чега је утврђење позиционирано баш на овом месту, тешко брањивом и са тежим приступом. Можемо само да констатујемо да се приликом избора места поступило према принципима које је навео Витрувије, а који се односе на избор здравог места за живот.¹⁵⁵ Он је пре свега мислио на хигијенске услове и чисту и питку пијаћу воду. Питка вода је у Ромулијану највероватније довођена са једног од извора на брежуљку југозападно од утврђења водоводним цевима, чији делови су раније пронађени на ораницама у непосредном окружењу, али и у унутрашњости. Хигијенски услови су, у овом случају простор без бара и мочвара, јаким ветрова и влаге, били испуњени, а онда се по Витрувију могло приступити градњи кула и бедема.

---

¹⁵⁴ Витрувије I, 62.

¹⁵⁵ Витрувије I, 61.

4.3-Утврђење и утврђени простор

Утврђења представљају наслеђене елементе урбане структуре унутар којих су формиране зоне са груписаним функцијама. Функције које су се најчешће делиле на јавне и приватне, ретко су се преклапале, а биле су подељене комуникацијама. Главни елементи утврђења су куле и бедеми са капијама, а неретко и одбрамбени ровови око бедема. У римском периоду бедеми су имали специфичан, високо рангиран, правно регулисан статус. Све ствари у римском правном систему се деле на оне које припадају божанском праву и оне које су у домену људског права. Поред ове постоје и бројне друге поделе које разликује римска правна пракса.¹⁵⁶ Ми ћемо се држати поделе којом се ствари сврставају под окриље божанског односно људског права, у оквиру које се бедеми и куле сврставају под ингеренцију божанског права. Дакле фортификациони системи су имали изузетно висок статус и, како наводи Витрувије, први су прављени.

Облик и величина гамзиградског утврђења били су условљени природним карактеристикама, као што су водотокови Драганов поток и вододерина са северне стране, конфигурацијом терена, али и претходно изграђеним објектима. Пре свега мисли се на објекте као што су грађевина на сектору Јупитеровог храма, *Vila rustica* из III века, грађевина на сектору западне капије, грађевина на сектору источне капије и грађевина на сектору терми, као и „северно насеље“.¹⁵⁷ Због ових затечених услова Ромулијана одступа од правилне правоугаоне урбане агломерације карактеристичне за римске градове и утврђења, а поклапа се са ортогоналном оријентацијом према странама света.

Утврђење, чији су облик и величина директно утицали на објекте унутар њега, одређено је пре свега удвојеним бедемима са кулама. У

---

¹⁵⁶ Puhar 1977, 190-197.

¹⁵⁷ Петковић 2010а, 33-42.

литератури се често помиње да је Ромулијана имала два бедема, два храма, два консекративна споменика... и тд. међутим, чињеница је да бедеми нису функционисали у исто време као две фортификације једна до друге, што такође нигде није забележено у римском свету. Они предстаљају две фазе одбрамбеног система које су по свему судећи биле јако блиске. Временска блискост и недостатак времена током градње огледају се у инкорпорирању кула старијег утврђења у млађи, што је и данас могуће видети. Старије утврђење Ромулијане имало је 16 кула, док је млађе утврђење имало 20. На средини источног и западног бедемског платна позициониране су капије фланкиране кулама, главна источна и задња, западна. Уз две главне постојале су и две споредне мале капије, потерне, на источном и северном бедему. (пр. 17) Главне капије повезивала је једна и једина комуникација, правца исток-запад. Ова комуникација делила је унутрашњи простор на два скоро једнака дела, две зоне, северну приватну и јужну јавну. Као што је већ речено, северни део заузима велика грађевина разуђене асиметричне основе – палата, и мали храм посвећен највероватније хтонском божанству Кибели, док је јужни део занимало неколико грандиозних грађевина као што су велики храм посвећен Јупитеру, терме, петобродна грађевина-хореум(?),¹⁵⁸ грађевина са портиком и крстообразна грађевина. Оно што карактерише основу Ромулијане јесте сложен али разуђен архитектонски ансамбл грађевина коме недостаје чврстина. Такође, недостаје веза бедема и унутрашњих грађевина, као и грађевина међусобно,¹⁵⁹ као што је то случај код Диоклецијанове палате. Комуникације, осим главне и једине која спаја источну и западну капију, не постоје па се поставља питање како су били уређени отворени простори између грађевина, да ли су постојали

---

¹⁵⁸ Мишљења смо да је ова грађевина пре могла имати улогу базиликалног простора него хореума. Ово закључујемо пре свега због конструктивних карактеристика и украса грађевине, али и позиције откривеног потврђеног хореума југозападно од утврђења, у непосредној близини. Такође, „северно насеље“ је сигурно имало хореум, један или два, одакле је врло лако храна могла бити допремљена до палате.

¹⁵⁹ Срејовић 1983, 53.

поплочани прилази и стазе, и како су решене знатне денивелације терена. Наша претпоставка је да је то решавано шкарпама, пешачким рампама и потпорним зидовима, међутим овакав вид савладавања денивелација још није потврђен досадашњим ископавањима, па се оправдано сумња да оне нису биле завршене. Цео комплекс, осим дела палате Д1, делује као нека врста урбанистичке концептуалне импровизације, и стиче се утисак да није постојао план по коме се гради, тачније, и ако је постојао од њега се врло брзо одустало. Ово нам одмах потврђују куле и бедеми Гамзиграда, када је старији одбрамбени систем разграђен, а на око 10 m са спољне стране направљен већи и масивнији бедем. Промену одбрамбеног система можемо повезати са променом која је уследила након победе цара Галерија у рату са Персијанцима и његове нагле славе, као и са огромним ратним пленом са којим се вратио са овог похода. Управо овом градњом¹⁶⁰ хтео је свима да покаже своју моћ, тако да су куле и бедеми, акцентовани и пренаглашени, били одраз те моћи и његовог значаја. Такође, када се посматра цео комплекс, са неког од околних брежуљака, доминирају бедеми са кулама и капијама, а унутар бедема кровови са отвореним, слободним просторима. Остаје велика недоумица да ли су куле и бедеми млађег утврђења били завршени, која ће моћи да се разреши након нових систематских ископавања фортификационог система. Детаљну квалитетну студију гамзиградског фортификационог система након последњих археолошких интервенција на јужном бедему, урадио је доцент др Чедомир Васић у својој непубликованој докторској дисертацији,¹⁶¹ као и Милка Чанак-Медић,¹⁶² нешто раније.

---

¹⁶⁰ Поред овог комплекса Галерије подиже и монументални, грандиозни славолук-тетрапилон у Солуну који је требало да велича његову победу над Персијанцима. Ова грађевина је била видљивија великом броју људи и у том смислу значајнија од Ромулијане.

¹⁶¹ Васић Ћ. 1997.

¹⁶² Чанак-Медић 1978.

4.4-Палатијални комплекс

Ансамбл грађевина палатијаног комплекса подељен је на пет делова, Д1, Д2, Д3, Д4 и Д5.¹⁶³ (пр. 18) Део палате Д1 несумњиво је најрепрезентативнији и најзначајнији сегмент комплекса који је требало да остави снажан утисак на посетиоца и посматрача како споља тако и изнутра. Он заузима површину од око 3.250 m², од чега је око 1.600 m², скоро половина, под мозаицима који се сматрају најбољим остварењима касноантичке уметности не само код нас, већ на целом простору који је обухватала Римска империја. (сл. 20) Важно је напоменути да су мозаици пронађени само у овом делу палатијалног ансамбла у северној половини утврђења, а уз мозаике у крстообразној грађевини Е (Ромулин триклиннијум?) и мозаике у термама, једини пронађени мозаици на целом утврђеном простору. Ово говори о значају и важности управо дела палате Д1, али и о значају понемутих грађевина. У ортогоналној основи дела палате Д1, у њеном југоисточном углу, са источне стране, позициониран је главни улаз у палатијални комплекс. Његова позиција је врло близу централне тачке целог утврђеног простора. Монументална врата, ширине 4,12 m, фланкирана слободним стубовима који су носили горњи део спољашњег оквира врата,¹⁶⁴ чија су постоља, и део једног стабла од зелене серпентинске брече, пронађени током археолошких истраживања на овом месту, и простор испред улаза који је поплочан правоугаоним мермерним плочама, представљају фокалну тачку и поље пажње свакога ко улази кроз главну капију. (сл. 21) Природна денивелација терена условила је да разлика у висини коте главног улаза у палату и коте главне капије износи око 6 m. Ово је искориштено за симболичко издизање владара у односу на посетиоца где је поглед увек усмерен ка горе. Врло интересантно је и питање уређења простора између објеката, с обзиром да је изражена денивелација терена о коме је већ било речи. Кроз главна улазна врата

¹⁶³ Обележавање преузето од доц. арх. Чедомира Васића.

¹⁶⁴ Овакав тип обликовања улаза је карактеристичан за многе касноантичке грађевине.

ступа се у једну од три приступне дворане које су распоређене у облику ћириличног слова „П“. Прва дворана Д1-1, дужине 42,70 m и ширине 7,50 m, имала је наглашено издужену правоугаону основу чији простор се освајао по дубини, и која је била прекривена у целости мозаичким подом са геометријским мотивима. Мозаик се састојао из три подужна тепиха, два бочна, који су украшени осмоугаоницима са меандрима, и једног централног у коме су наизменично поређани квадратни и правоугаони облици уоквирени преплетом. (сл. 22) На средини централног тепиха издваја се квадратно поље са мотивом лавиринта који може имати, у односу на позицију у просторији, апотропејски и профилактички карактер.¹⁶⁵ (сл. 23) Такође, представа лавиринта се може повезати са тежином овоземаљског живота кроз који, од самог почетка, пролази сваки човек, а симболички представља један део живота, самим тим и једну етапу приликом проласка до цара коју је и он прошао. Зидови просторије су били богато украшени зидним сликарством и штучко-декорацијом, што се може закључити на основу бројних уломака осликаног зидног малтера пронађеног током археолошких ископавања.¹⁶⁶

На северној страни просторије постојала су двоја врата, прва, која су водила ка криптопортику Д1-16, и друга, која су водила у отворено унутрашње двориште Д1-2. Северни зид дебљине 0,76 m, и јужни зид просторије дебљине 0.65 m, ојачани су, са спољне стране, пиластирма који нису били на једнаким размацама, и који су највероватније били завршени слепим луковима. Пиластри су излазили из равни зида за 0,20 m имали су различито обрађене базе. Пиластри који су били оријентисани према главној улици имали су закошену базу од опека, док су пиластри са унутрашње стране, дакле према унутрашњем дворишту, имали равну базу висине 0,25 m. Значајно је приметити и да пиластри нису пратили исти

¹⁶⁵ Daszevsky 1977, 63.

¹⁶⁶ Током ископавања 1953. и 1954. године, под руководством Ђорђа Мано-Зисија, радило се на јужном делу палате, тј. дворани са мозиком код улаза када су констатовани фрагменти обојеног зидног малтера.

распоред на јужној и северној страни, већ су били смакнути. Ово је вероватно било условљено димензијама зидног платна у које су уклапани пиластри на одређеном растојању. С обзиром да се ове две фасаде не сагледавају истовремено ово не представља визуелни и естетски проблем, већ најадекватније конструктивно решење. У конструктивном смислу положај и распоред пиластара омогућава статичку стабилност грађевинског склопа. Слични пиластри пронађени су у једном дворишту Галеријеве палате у Солуну, где су сачувани у већој висини, и где се јасно може видети да се завршавају слепим луковима, као и да је њихово подножје било обложено разнобојним каменим плочама.¹⁶⁷ Уз функцију ојачања зидова, пиластри су стварали рељеф на великим зидним површинама. Такође, композиционо су могли да деле површине у којима су се налазили прозорски отвори. Наглашена линеарност просторије Д1-1, као и простирање мозаика у три паралелне подужне траке, усмерава кретање и пажњу посетиоца ка пролазу у просторију Д1-3. Овај пролаз, ширине 4,52 m, представља другу жижну тачку након уласка у палату. Преко три степеника, кроз широк портал, улази се у просторију Д1-3, такође наглашене издужене основе, ширине 7,59 m и дужине 30,50 m, оријентисане правцем север – југ и постављене под правим углом у односу на просторију Д1-1. Зидови ове просторије, уједначене дебљине од 0,73 m, били су украшени зидним сликарством и рамовима од мермерних лајсни док је под био прекривен у целости фигуралним мозаиком, од кога је сачуван мањи део, на коме се могу видети квадрати и ромбови у звездастом распореду уоквирени бордуром двоструке плетенице. (пр. 19) Мозаик ове просторије се разликује од свих осталих по томе што је прављен од крупнијих коцкица. Западни зид, дебљине 0,73 m, је са спољашње стране био ојачан пиластрима, који су излазили из равни зида за 0,18 m, и који су се вероватно, као и северни и јужни зид просторије Д1-1, завршавали слепим луковима. На истом зиду изграђена је полукружна

---

¹⁶⁷ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 87.

ниша која је излазила ван равни зида и са спољашње и са унутрашње стране.¹⁶⁸ (сл. 24) Унутрашњост нише је била полукружна док је са спољашње стране била правоугаона. Интересантан податак износе М. Чанак-Медић и Б. Стојковић-Павелка да је до ове нише постојао довод и одвод воде и да се може претпоставити да је она служила за обред пурификације.¹⁶⁹ Није познато да ли су нише сличних просторија имале довод и одвод воде или је за то кориштен крчаг са водом и лавор. Такође, можда је извесније да је у овој ниши стајала скулптура посвећена неком божанству. На средини истог зида налази се други, или споредни, улаз у одаје дела Д1 ширине 1,5 m. Изнад овог улаза, који је мањих димезија од осталих, по претпоставци Ђорђа Мано-Зисија стајала је камена рељефна плоча чији делови су нађени током археолошких ископавања на овом месту. (сл. 25) Добро позната представа царског тријумфа, цара на коњу у галопу, са пратећим мотивима војника-легионара опремљеног штитом и кошљем и представа лава који шапама притиска главу највероватније бика. Представа овог рељефа везује се за култ трачког коњаника (*трачког хероса*)¹⁷⁰ који је био широко прихваћен у римској војсци. Живић даје у својој докторској тези детаљан преглед сучељених ставова везаних за култ трачког коњаника од којих је најприхватљивије мишљење Димитрове која тумачећи трачког коњаника као жанр сцену, закључује да је у питању мултифункционално божанство, које би се могло повезати са готово сваким грчким, римским, оријенталним или трачким божанством што нам омогућава да боље разумемо ове споменике и сам култ.¹⁷¹ Д. Срејовић је ову плочу са представом владара на коњу определио у надгробне споменике,¹⁷² што потврђује и М. Живић,¹⁷³ тако да се првобитна

---

¹⁶⁸ Овакве нише запазила је Милка Чанак-Медић у Константиновој базилици у Триру, затим у кући конзула Јуниуса Басуса, као и у предворијма маузолеја царва и чланова њихових породица.

¹⁶⁹ Овај податак није могуће пронаћи у теренским дневницима нити цртежима, а није урађена конзервација ни реконструкција истих. Помиње се само неколико керемичких цеви у дворишту северно од просторије Д1-1 где је пронађен и један бунар.

¹⁷⁰ Живић 2015, 188.

¹⁷¹ Димитрова 2002, 209.

¹⁷² Срејовић 1983, 94.

претпоставка може одбацити. Ова дворана би се могла симболички поистоветити са божанством, тј. духовним сегментом живота који је уствари награда за постигнута дела и један корак ка обожењу.

Из дворане Д1-3 се кроз врата ширине 4,5 m, низ три степеника, спуштало у дворану са великом полукружном нишом Д1-4. Просторија Д1-4, као и просторије Д1-1 и Д1-3 има правоугаону издужену основу дужине 35 m, без нише, односно 36,05 m са нишом, док је ширина нешто већа у односу на претходне просторије и износи 10,95 m. Она је била једна од најраскошније украшених просторија. У току ископавања пронађени су бројни уломци осликаног зидног малтера, штуко малтера као и комади разнобојне камене облоге зидова међу којима је било доста комада обликованих као плитки пиластри без база и капитела. Под је био прекривен мозаиком састављеним из три подужно оријентисана дела. (сл. 26) Бочни делови су украшени мотивима добијеним пресецањем кругова који образују четворолист док је централни, средишњи део био попуњен квадратним и правоугаоним пољима са фигуралним представама лова од којих су само три сачувана. (сл. 27) Гледано од истока према западу, први очувани сегмент заузимала је представа пантера у скоку који насрће на ловца или на неку другу звер, (сл. 28) други сегмент, иначе најмање сачуван, заузимала је представа једне животиње од које се види само задњи део са повијеним репом (вероватно ловачког пса) (сл. 29) док је трећи, и најочуванији сегмент, красила представа царског лова, односно тренутак борбе три ловца са лавом.¹⁷⁴ (сл. 30) На источној страни просторије постављена је уздигнута полукружна ниша, ширине 4,23 m, испред које је једну узану траку мозаика красио преплет винове лозе. (сл. 27) Под нише је био виши за 0,92 m од нивоа мозаика. Висинску разлику ублажавала су два степеника испред нише, која су пратила ширину средишњег дела мозаичког тепиха, тако да је разлика између нивоа

---

¹⁷³ Живић 2015, 188.

¹⁷⁴ Мано-Зиси 1961, 54.

последњег степеника и пода нише 0,53 m. Лево и десно од нише постојала су камена постоља слободних стубова, чији остаци су потврђени током ископавања, а они су вероватно носили неку врсту тимпанона. (сл. 31) На тај начин ниша је добила на значају и важности. Интересантан је и начин решавања конструкције нише која има већу дубину (1,05 m) од дебљине зида која износи 0,65 m. Уместо да се зида масиван зид ширине 2 m, искориштен је западни зид криптопортика Д1-16 и на тај начин смањена дебљина зида. У овом случају јавили су се „цепови“ између источног зида просторије Д1-4 и западног зида криптопортика Д1-16 који ни визуелно, а ни естетски не представљају нарочит проблем с обзиром да се нису сагледавали са важних позиција унутар палатијалног ансамбла. Бројне полемике су вођене око тога да ли је ниша била предвиђена за велику статуу цара¹⁷⁵ или је она у ствари била предвиђена за царски престо на коме је било предвиђено да седи управо цар.¹⁷⁶ На жалост, не можемо са сигурношћу рећи која од ових претпоставки је тачна, осим нашег мишљења на основу позиције нише и начина приступања, односно немогућности пењања, да је ту ипак била царска скулптура или композиција са царем, или двојицом загрљених царева,¹⁷⁷ у средишту, којој припада порфирна глава императора Галерија са осталим фрагментима порфира који се везују за њу. (пр. 20) Такође, претпоставка да је цар седео на заравњеном делу нише не може се прихватити из простог разлога што то не би било достојно царског трона. На приказима порфирних скулптура царева на престолу јасно се види да је у питању засебан, богато декорисан трон у виду уздигнуте масивне столице, а не парапетни зидић једне нише. Још једна важна чињеница јесте величина нише и назив „ниша“, који нам говоре да је то ипак простор за скулптуру, а не за трон цара који би сигурно био постављен у адекватну, пространу екседру са пратећим намештајем. Ниша у просторији Д1-4 сигурно није задовољавала

---

¹⁷⁵ Срејовић 1993, 131.

¹⁷⁶ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 89.

¹⁷⁷ Поповић 2017, 78.

потребе царског престола. У прилог иде и једна хоризонтална површина која је у ниши пронађена, димензија 1,13 x 1,77 m која је била хоризонтално завршена, док је околни простор био виши за десетак сантиметара и нераван. Поменута површина би могла бити основа за базу скулптуре у коју би се уклопила и обезбеђивала стабилност. Првобитни под у ниши није пронађен па се може претпоставити да је раније ту стварно био царски трон на нижем нивоу, а да је касније ниво нише повећан и у њу постављена скулптура од порфира. На жалост оригинална документација са ископавања простора нише нам није била доступна, а накнадна конзервација није речита, па не можемо са сигурношћу тврдити да постоје две фазе функционисања нише. Просторија Д1-4 би се могла идентификовати са најсветијом просторијом у култу владара, једином просторијом где су поданици могли да виде боголиког цара на престолу,¹⁷⁸ двораном у којој је цар примао своје поданике и која је имала значење својеврсног топоса посвећеног цару богу. Наравно, оригинално значење и намена су овде вероватно модификовани из простог разлога што цар Галерије у Ромулијани никада није био, тј. не можемо пронаћи потврду његовог боравка у писаним изворима, па је тако оригинални концепт цара на царском престолу замењен његовом порфирном скулптуром. Такође, важан детаљ представља уређени отвор за одвод воде, у југоисточном углу просторије, изнад кога би се могао налазити сточић за ритуално умивање цара пред ритуалне радње церемонијала. (сл. 27) Дворана Д1-4 имала је на северном зиду двоја врата, једна већа на средини северног зида ширине 1,60 m, и друга мања ширине 1,26 m, позиционирана више према истоку, кроз која се комуницирало са атријумом Д1-6. Северни зид дворане Д1-4 био је нешто масивнији од осталих зидова палате, дебљине 1 m, без пиластара. Јужни зид ове дворане, дебљине 0,65 m, био је ојачан са спољне стране пиластрима који излазе из

---

¹⁷⁸ Престо, или слична инсталација, највероватније се налазио на нивоу пода, тј. на нивоу мозаика испред нише или можда чак на средини просторије у правцу ширих врата на средини северног зида ове просторије.

равни зида за 0,23 m, а на основу дебљине северног зида од 1 m, и поменутих пиластара, Чанак-Медић и Стојковић-Павелка тврде да је ова дворана била засведена полуобличастим сводом.¹⁷⁹ Ми смо мишљења да, с обзиром на распон од скоро 11 m и недовољну дебљину јужног зида, укључујући и његове пиластре није могуће на потребној висини статички извести свод, већ да је кров решен као и у претходне две дворане, дакле двосливни у систему вешаљки. Услед деловања сила из свода, чија се резултанта разлаже на хоризонталну и вертикалну компоненту, није могуће обезбедити стабилност у хоризонталној равни, тачније разупирање које се јавља у горњим зонама зида сувише је велико да би се цео склоп задржао у равнотежи, а самим тим и његова стабилност је под знаком питања. (пр. 21) Током ископавања није пронађено ништа што указује да је над овом простором био формиран свод чији делови би свакако били видљиви у шуту изнад мозаика. Пратећи аналогije долазимо до података да је *Aula Palatina* у Триру је имала овакву обраду и димензије спољних зидова, док је кровна конструкција била дрвена, па смо мишљења да је и ова дворана Д1-4 имала дрвену таваницу као и дворане Д1-1 и Д1-3. У југоисточном делу дворане Д1-4, преко три стпеника кроз пространа врата, улазило се у октогоналну просторију Д1-5 која је била загревана системом подног грејања - хипокауста. На јужној страни ове просторије, у зиду дебљине 0,77 m, налазио се засведени префурнијум хипокауста који је био оријентисан према унутрашњем отвореном дворишту Д1-2 одакле се ложило. (сл. 32) Скупоцена зидна облога од грчког зеленог мермера, подно грејање, као и оријентација представа средишњег сегмента мозаика просторије Д1-4 који су се из ње сагледавали говори у прилог томе да је ова просторија имала значајну и изражену намену везану за царске церемоније. Дворана Д1-4 је, као што је речено, на северном зиду имала двоја врата кроз која се комуницирало са великим атријумом Д1-6 правоугаоне основе, димезија 23,30 x 15,25 m. Из атријума се могло

---

¹⁷⁹ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 89.

слободније кретати ка осталим просторима са којима их је повезивало шесторо врата. Тако се атријум повезивао са просторијом Д1-16, преко које је индиректно био повезан са улазном двораном Д1-1 и улазом, затим са атријумом Д1-8, унутрашњим двориштем Д2-1 и великом двораном са екседром Д1-7. Атријум је у унутрашњем делу имао стилобат са колонадом који је удаљен у просеку 3,70 m од обимних зидова. Стилобат је израђен од камена пешчара који надвисује раван пода за 0,10 m, док су постоља стубова нешто виша и излазе 0,10-0,15 m у односу на стилобат. Изузетак су постоља стубова 2 и 3, која су висине 0,33 m, тј. имају додатни камени блок на постољу нешто мањих димензија, и која у целокупном распореду стубова чине изузетак. Ова два стуба су прилагођена позицији улазних врата у просторију Д1-7, док су остали постављени према простој подели на два, односно на четири поља између угаоних стубова. Простор између стубова и обимних зидова је био наткривен, стубови и кров су формирали трем, а под испод трема био је прекривен мозаиком. Преостали отворени простор у средишту био је поплочан мермерним плочама а централни мотив била је фонтана у оси врата дворане Д1-7, чији фрагменти су нађени током археолошких ископавања, и која је на основу њих реконструисана. (сл. 33) Детаљну реконструкцију перистила са пресецима и изгледима, на основу пронађених стабала, база и капитела стубова, као и препорука Витрувија, урадила је Милка Чанак-Медић у својој непубликованој докторској дисертацији, а објавила у часопису Саопштења,¹⁸⁰ где се могу пронаћи сви детаљи везани за реконструкцију. Из перистила Д1-6, кроз наглашен травеј у чијој оси се налазила и фонтана, улазило се у још једну важну дворану Д1-7 окарактерисану од стране бројних истраживача као триклинјум.¹⁸¹ (сл. 34) Додатни значај при уласку давали су призидани пиластри, са каменим профилисаним

¹⁸⁰ Чанак-Медић 1978, 102-106.

¹⁸¹ Ову просторију су Чанак-Медић и Стојковић-Павелка, Васић М., Васић Ч., Динчев и Срејовић окарактерисали као триклинјум на основу сличних примера и позиције унутар комплекса. (Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 93; Васић М., 2006, 72; Dintchev 2006, 17; Срејовић 1983; Васић Ћ. 1997.)

базама, уз врата, као и два степеника и камени праг. (сл. 35) Ова дворана, димензија 18,5 x 11,10 m, имала је на северу велику полукружну екседру са наглашеним пиластрима који су је одвајали од остатка простора, а испред којих су пронађена подножја стубова. Стубови су вероватно имали функцију да држе неку врсту горње конструкције тимпанона или почасног лука. Екседра је била виша од остатка дворане, што доказују трагови усправно постављених танких плоча са унутрашње стране зида, а имала је још један зид несразмерне дебљине од 0,90 m, уз који је постављен канал за подно грејање. Намену овог масивног зида даје М. Васић и повезује га са подконструкцијом сигма лежајева који су се обично налазили у просторијама за обедовање.¹⁸² Источни и западни зид су са спољашње стране били ојачани масивним пиластрима у правилном распореду који су се, као и спољни зидови дворана Д1-1 и Д1-3, највероватније завршавали слепим луковима, а простор између њих био је предвиђен за прозорске отворе. Под у просторији је био прекривен комбинацијом површина мозаика и разнобојних обрађених плочица мермера у техници *opus sectile*. Плочице су имале камену бордуру, и подлогу од опека сложених у звездолике геомеријске мотиве које су биле на истом нивоу као и мозаик што доводи до закључка да је централна површина била виша од околног простора. Површина са плочицама заузимала је централни део просторије, правоугаоног облика ширине 3,40 m и дужине 7,50 m, оријентисана подужно као и просторија, док су мозаици били распоређени око ње. На самом улазу, окренут посетиоцима, налазио се панел са представом Диониса са леопардом, (сл. 36) док су бочно од њега, дуж источног и јужног зида, била распоређена октогонална и квадратна поља испуњена флоралним и геометријским украсима идентична онима у просторији Д1-1. Просторију је красио и један јако лоше очуван панел, позициониран у њеном северном делу, са представом животиње, од које се види само њен задњи део, две ноге и реп, вероватно пса. Испод пода

---

¹⁸² Васић М. 2006, 72.

пружао се систем канала за подно грејање. Префурнијум је био позициониран са спољне стране на средини западног зида, од њега је један канал улазио у просторију и он се рачвао на две стране, први косо према средишту екседре, затим лучно уз унутрашњу страну подконструкције сигма лежајева, а други према источном зиду просторије, а онда дуж њега ка југу. Током археолошких истраживања откривено је да су доње зоне зидова ове дворане биле обложене таблама белог проконешког мермера који је постављан на изузетно дебело слој малтера. (сл. 37) Такође, пронађен је велики број уломака мермерних плочица разних боја што доводи до закључка да су у горњим зонама постојале инкрустације и бордуре рађене овим плочицама.

Отвара се могућност за дискусију да је евентуално ова дворана била Аула Палатина, због велике сличности са Трирском и Солунском. Обе имају изразито наглашену, издигнуту екседру, спољно ојачање зидова у виду масивних пиластара, наглашену издужену основу, као и богату декорацију подова и зидова. Међутим, тада би се јавио проблем идентификације дворане Д1-4 као и позиционирање триклиннијума унутар комплекса. С тога смо мишљења да ова просторија може имати функцију триклиннијума.

Из атријума Д1-6, као и из дворане Д1-7, могло се приступити пространом атријуму правоугаоне основе Д1-8 чија је дужина 18,40 m, а ширина 14,10 m. (сл. 38) Отворени део овог простора покривен је опеком, док је површина под конструкцијом трема била покривена мозаиком који је јако слабо сачуван, и који је имао мотиве октогона. На северној, источној и јужној страни, колоне мермерних стубова формирају тремове ширине 3,20 m. На источној страни два стуба имају већу висину од осталих и на тај начин формирају и наглашавају улаз у просторију Д1-9 и индиректно у просторије Д1-10 и Д1-11. На површини која је покривена опеком јасно се издваја траса канала, тј. опеке су поређане у другачијем систему. Овај

канал представља наставак канала који је одводио воду фонтане у атријуму Д1-6. Атријум је имао врата на средини северног зида али намена тих врата није позната, с обзиром да је ширење објекта немогуће на ту страну према северу због куле X старијег утврђења, тако да остаје могућност да се једино комуницирало са ложиштима четворолисне просторије о којима ће касније бити речи. Важан детаљ, запажен током ископавања, помиње Милка Чанак-Медић да су стубови и трем додати, тачније да нису интегративни део остатка просторија него да су накнадно призидани, након малтерисања и осликавања атријума.¹⁸³ То се види на местима где су стубови прислоњени са спољне стране уз источни зид дворане Д1-7 где је сачуван осликани зидни малтер између стуба и зида. Постоји могућност да су ове две фазе биле хронолошки јако блиске али да је због преклапања позиција радова током обимног градитељског подухвата тај посао једноставно урађен касније.

Из атријума Д1-8, кроз наглашен улаз решен слично као улаз у дворану Д1-7, улази се у кружну просторију, вестибулум, Д1-9 пречника 5,32 m, која је предпростор четворолисне просторије Д1-10 и тролисне просторије Д1-11 чије конхе су биле пречника 4 m. (сл. 39) Под у просторији Д1-9 покривен је мозаиком који се састојао од мотива штита са радијалним троугловима и спољном бордуром.¹⁸⁴ Бочне просторије Д1-10 и Д1-11 биле су прекривене мермерним плочицама у техници *opus sectile* од чега је просторија Д1-11 имала једноставнији слог мермерних плочица. Тролисна просторија није имала систем грејања док је испод пода четворолисне просторије постојао сложен систем канала за подно грејање чији префунијум се налазио са западне стране, а до кога се долазило кроз малу просторију коју је образовао продужетак северног зида атријума Д1-8 и источни зид просторија Д1-9, 10 и 11. Слична мала просторија, непознате намене, налазила се у североисторчном углу скупине просторија Д1-9, 10 и

---

¹⁸³ Чанак-Медић 1978, 113.

¹⁸⁴ Јеремић Г. 2006, 56.

11. Ипак, у опису ове архитектуре до сада није наведено да се на северном зиду западне конхе тетраконхоса, као и на јужном зиду између тетраконхоса и вестибула, у нивоу пода налазе полукружни отвори. Овакав отвор се налази и на зиду између јужне конхе тетраконхоса и северне конхе триконхоса. (сл. 40) Ови отвори, који су у каснијим фазама зазидани, нису уобичајени у архитектури тако да је тешко са сигурношћу утврдити њихову сврху. Могуће је да су вестибил и конхе триконхоса били делимично загревани топлим ваздухом из тетраконхоса.¹⁸⁵ Зидови ових просторија били су украшени зидним сликарством, мермерним лајснама и различитим геометријским елементима од малих плоча обојених мермера. На основу украса и подног грејања Милка Чанак-Медић је скуп просторија Д1-9 до 11 окарактерисала као терме¹⁸⁶ међутим до сада постоје бројни научни радови,¹⁸⁷ који овај став оповргавају, где се овакви простори идентификују са стибадијумима. Касније је и Чанак-Медић кориговала свој пређашњи став и сложила се са новом наменом.¹⁸⁸

Из атријума Д1-8 улазило се у мању групу просторија од којих је прва Д1-12, димезија 5,55 m x 4,35 m, из које се могло ући у просторију Д1-13, димезија 6 m x 5,55 m, и мало унутрашње отворено двориште Д1-14, који су били међусобно повезани. Источно од дворишта Д1-14 улазило се у просторију са екседром Д1-15, квадратне основе димезија 6,20 m x 6,20 m, док је пречник екседре био 3,10 m. Зидови ових просторија имају уједначену дебљину од 0,67 m. Просторија Д1-12 имала је подно грејање чији префурнијум Ч. Васић¹⁸⁹ позиционира у просторију Д1-13, што је, по нашем мишљењу нелогично да се за префурнијум прави толико велика просторија. Мишљења смо да је подно грејање у овој просторији, у ствари, из касније фазе адаптације када се овде формирају мали базени са

---

¹⁸⁵ Vasić M 2006, 70.

¹⁸⁶ Чанак-Медић 1978, 108.

¹⁸⁷ Vasić M. 2006, 69-72, Vasić M. 2007, 42,43, Dintchev 2006, 24.

¹⁸⁸ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 95.

¹⁸⁹ Vasić Č. 1997, 32.

уређајима за њихово загревање, и да у периоду изградње ова просторија није имала подно грејање. Прострија Д1-15 је спадала у ред репрезентативних одаја. Имала је подно грејање, чијем префурнијуму се приступало са северне стране, и под прекривен мозаиком са фигуралним и геометријским мотивима који је фрагментарно сачуван. Оправдана је претпоставка да је ово била спаваоница,¹⁹⁰ можда чак и за самог цара, с обзиром на позицију унутар комплекса, декорацију и подно грејање. Такође, просторије Д1-12 и Д1-13 могле су да служе за пресвлачење и чување гардеробе.

Остао је непоменути пролаз-ходник Д1-16, дужине 27,50 m и ширине у северном делу 4,20 m, у литератури окарактерисан као криптопортик.¹⁹¹ Он је спајао приступну дворани Д1-1 са атријумом Д1-6 и на тај начин обезбеђивао краћи пут у унутрашњој комуникацији између просторија и главног улаза. Његови зидови имају уједначену дебљину 0,67 m.

У логичном следу ширења простора према северозападу, на део палате Д1 наслања се без директне органске везе, део палате Д2. Овај део није детаљно исражен као део Д1, али извршена сондажна истраживања и геофизичка снимања нам пружају информације о распореду и габариту просторија које су га чиниле. (пр. 22) Једина веза ова два дела била је преко врата која су повезивала атријум Д1-6 и унутрашње двориште-перистил Д2-1. Ова врата нису накнадно пробијена већ су наменски изграђена што говори о планској изградњи дела Д2 чији зидови свакако нису у директној органској и конструктивној вези, већ су само прислоњени уз зидове Д1 без чврстих припоја. Поменути спојеви се односе на зидове прислоњене уз просторије Д1-3, 4 и 7. Дебљина истражених зидова дела палате Д2 је готово идентична и износи 0,65 m. У прилог планској изградњи иде и ортогонални распоред просторија дела палате Д2 који у потпуности прати

---

¹⁹⁰ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 95.

¹⁹¹ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 87; Срејовић 1993, 133.

део палате Д1, а важно је напоменути да су ова два дела једини који прате апсолутну ортогоналну оријентацију према странама света и паралеле са комуникацијом која спаја источну и западну капију утврђења.

Из перистила Д1-6 улазило се у атријум са наткривеним тремом Д2-1, правоугаоне основе, ширине 15,70 m и дужине 24,80 m. Трем, чији кров су носили зидани ступци, није био једнаке ширине на свим странама па тако његова ширина износи 2,90 m на северу, 2,15 m на југу, 2,90 m на западу и 3,60 m, са проширењем од 3,40 m насталог због неједнаке ширине атријума Д1-6 и дворане Д1-7, на истоку. Угаони стубци атријума имају облик ћириличног слова „Г“, а између њих се са северне и јужне стране налазе по три зидана ступца, док је са источне и западне стране уочен по један зидани стубац.¹⁹² Под трема поплочан је неправилним комадима разнобојних мермерних плочица у техници *opus segmentatum* које су настале највероватније као остаци приликом фине обраде комада мермера за подове просторија, као што су нпр. триконхална просторија, дела Д1. У теренској документацији се не помиње да ли је отворени простор атријума био поплочан. Остаје непознаница због чега је атријум био овако велик, када га упоредимо са осталим атријумима. Већи је био једино атријум дела палате Д3. Његова претпостављена споредна функција у палатијалном комплексу није у корелацији са његовим димензијама па би му се могла приписати и нека друга намена. Ово питање остаје отворено до нових систематских истраживања дела палате Д2 која би требало да дају одговоре и разјашњење недоумица. Јужно од атријума, наслоњене на северни зид просторија Д1-3 и 4, позициониране су три просторије, Д2-2, 3 и 4, исте ширине која је износила 4,80 m. Појединачна дужина ових просторија износи: Д2-2 дужине 10,22 m, Д2-3 дужине 4,40 m и Д2-4 дужине 5,00 m. Просторије на северној страни атријума, Д2-5, димензија 5,00 m x 7,85 m, и Д2-6, димензија 11,05 m x 7,85 m, биле су са њим повезане са троја

---

¹⁹² Лаловић 1990, 87-88.

врата од којих су двоја била за улаз у просторију Д2-6. С обзиром да просторија Д2-6 није у потпуности истражена претпостављамо да је улаз у просторију Д2-10, димезија 8,95 m x 4,25 m, био из просторије Д2-6. Такође, улаз у просторију Д2-9, димензија 6,90 m x 4,25 m, био је из просторије Д2-10, јер током ископавања није констатован пролаз између просторија Д2-5 и Д2-9. Просторије Д2-9 и Д2-10 су међусобно повезане вратима. Оно што је јако значајно за међусобне хронолошке односе јесте то да је просторија Д2-10 у северном зиду имала инкорпориран стубац портика старије фортификације, недвосмислено нам указујући да је овај део палате саграђен тек када су бедем и портици старије фортификације разграђени. На источној страни атријума Д2-1 постојала су двоја врата кроз која се улазило у просторију Д2-7 која је само делимично истражена, али њене димезије се могу реконструисати без већих проблема и износе 16,70 m x 7,45 m, и Д2-8 димезија 4,40 m x 7,45 m. Северни део овог дела палате, просторије Д2-6, 7 и 10 нису до краја истражене јер залазе под постојећи објекат инфо и чуварске службе Ромулијане и магацина.

Атријум Д2-1 је имао једна врата на источном делу северног, и друга на јужном делу западног зида која су водила у спољни простор. С обзиром да је, на основу квалитета градње, организације простора и положаја унутар комплекса, ово био највероварније сервисно-економски део за опслуживање, једино решење је да су помеута врата служила за допремање потрештина за припрему хране, пића и других ствари, што се уклапа у целокуни концепт. Врата на северном зиду су служила вероватно и за опслуживање префурнијума дворане Д1-7, а испод прага ових врата пронађена је оловна цев која је допремала воду до фонтане у атријуму Д1-6. (сл. 41) Врата на источној страни, на зајеничком зиду са атријумом Д1-6, у овој поставци су служила за изношење припремљене хране у дворану за обедовање (*triclinium*). Остаје непозната намена сваке просторије понаособ, али је сигурно да је оваква намена захтевала постојање простора сервисне

функције, везане за чување и припрему хране и чивање пића. И део Д2, као значајна карактеристика, прати одсуство симетрије, што је приметно на целом палатијалном ансамблу Ромулијане, одступајући тако од хеленистичко-римских принципа изградње.

Супротно органски повезаним деловима Д1 и Д2, у североисточном углу утврђеног простора позициониран је део палате Д3, који је био директно повезан само са делом палате Д4, и нема непосредне везе са осталим грађевинама. Он је био и најизолованији део палате у функционалном смислу, с обзиром на његову позицију у североисточном углу. Иако само делимично сондажно истражен, пружа нам, у комбинацији са информацијама добијеним геомагнетном проспекцијом, податке о облику, габаритима и правцима пружања овог дела палатијалног комплекса. (пр. 23) У старијој литератури¹⁹³ може се пронаћи раздвајање палатијалног комплекса на палату I и палату II, где су делови Д1 и Д2 уврштени у палату I, а део Д3 означен као палата II. Овом старијом поделом део Д4 окарактерисан је као грађевина са коридором, док део Д5 нема посебну ознаку. У новијој лотератури, пак, ова подела је сматрана застарелом и на основу нових сазнања установљена је подела на делове Д1-Д5 која је овде прихваћена и кориштена.¹⁹⁴

Део Д3, на први поглед, пружа утисак ортогоналне оријентације, међутим, правац источног зида одступа од остатка правилне основе и прати правац источног бедема млађе фортификације. Остатак зидова се уклапа у ортогоналну основу чија оса одудара од остатка објеката унутар утврђења, и заузима правац југоисток – северозапад. Отклон подужне осе дела палате Д3 од правца исток – запад износи 19°. Правац осе је јако чудно изабран због тога што не прати ни један значајан правац осталих објеката или бедема. Претпоставка је да је на оријентацију дела Д3 утицао мали

---

¹⁹³ Срејовић 1983, 45-46; Срејовић 1991, 10; и Срејовић 1993, 134-135.

¹⁹⁴ Vasić Č., 1997.

храм Ц, и његов жртвеник, који је такође закренут у односу на ортогонални правац. Ово опет треба узети са резервом због тога што релативна хронологија изградње показује могућност да је мали храм грађен касније.¹⁹⁵ Део ДЗ се састоји из једног правоугаоног унутрашњег перистила ДЗ-2, ширине 18 m и дужине 32 m, око кога су распоређене просторије различитих димензија. Овај перистил је уједно и највећи перистил палате Д. Главни улаз позициониран је на истоку али је његов положај такав да се не сагледава приликом уласка кроз главну источну капију и остаје скрајнут. Мишљења смо да је ово решење, у функционалном смислу, јако лоше и да је представљало велики проблем функционисању грађевине приликом њене експлоатације, као и у естетском смислу када се јавља потреба за неком врстом портика или сличне конструкције која би нагласила и оплеменила улаз, међутим, због недовољне истражености још увек немамо потврду остатака поменуте конструкције.¹⁹⁶ Простор испред улаза био је прекривен малтером, а кроз улазна врата ширине 2,20 m, улазило се у предворје ДЗ-1, димензија 7,55 m x 5,55 m, из кога се кроз врата исте ширине улазило у правоугаони перистил ДЗ-2. Унутар перистила, на 4 m од обимних зидова, налазио се стилобат колонаде, јако сличан стилобату у атријуму Д1-6, где су стубови постављани на кубична постоља.¹⁹⁷ Од овог стилобата истражен је само његов западни део на основу кога је реконструисан остатак пратећи одређене законитости и пропорције стилобата у атријуму Д1-6. Према остацима се јасно види да је на краћим странама било по четири а на дужим по осам стубова постављених на камене плинте које су нешто више од стилобата.¹⁹⁸ Под наткривеног дела перистила био је прекривен малтером који је само заглачан док за ненаткривени простор нема података о томе да ли је био поплочан или је био уређен као зелена површина. Ово ће се

¹⁹⁵ Касније ће бити речи о разлозима овакве претпоставке.

¹⁹⁶ Са делом ове констатације слаже се и Срејовић; Срејовић 1983, 45.

¹⁹⁷ Vasić Č., 1997, 34.

¹⁹⁸ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка, 2010, 96.

знати након систематских археолошких истраживања. Из атријума ДЗ-2, на западној страни, кроз врата ширине 3,80 m, улазило се у велику дворану са полукружном екседром на западу ДЗ-3, димензија правоугаоног дела 11,00 m x 22,00 m, док је полупречник екседре износио 4,55 m. Екседра је одвојена од остатка простора наглашеним пиластрима, а цео концепт дворане је сличан дворани Д1-7 са разликом што ова дворана није имала подно грејање и што екседра није била издигнута у односу на остатак дворане. Ово је уједно и најсолидније грађена дворана унутар утврђења. Њени чеони и бочни зидови имају дебљину од 2,50 m што је више него дебљина бедема старије фортификације која износи 1,75 m, док је дебљина зида екседре нешто мања и износи 1,50 m. Дебљина зидова указује да је дворана вероватно имала полуобличасти подужни свод, а да је екседра била засвођена полукалотом. Постоји могућност и да је ова дворана имала спратну конструкцију,¹⁹⁹ с обзиром на чврстину свода и конструктивне могућности које он пружа. Такође, уколико је постојала спратна конструкција, зидови горње етажне би могли бити знатно тањи, а на тај начин би се смањила и вертикална оптерећења у конструктивном смислу, док би кровна конструкција у том случају била дрвена у систему кровних везача и вешалки. Мали проблем, у вези са претпоставком о спратној конструкцији, представља податак да нигде нису пронађени остаци степеништа, међутим, овај проблем би могао бити решен и дрвеним степеништем. Други, значајнији проблем, представља позиција тог степеништа, из разлога што конструктивно, полуобличасти свод, не може бити прекинут на било ком месту да би се направио отвор за степенице већ би за то било потребно у попречној оси оставити отвор од једног до другог бочног зида у ширини самих степеница. С обзиром да је то могуће урадити једино код улазног зида, где би степениште ометало улаз, или код западног зида где би степениште ометало комуникацију са екседром и естетски наружило простор, јавља се оправдана сумња у тезу

---

¹⁹⁹ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 96; Vasić Ć., 1997, 35; Sreјović 1983, 46.

да је просторија имала сводну конструкцију. Једно од решења је у спољном дрвеном степеништу или претпоставци да је међуспратна конструкција била дрвена а да су степенице биле позициониране уз један од бочних зидова где не би ометале функционалност просторије. Треће и највероватније решење је да је просторија била засвођена али да није било потребе за додатном етажом него да је кров формиран над сводом. Детаљније о могућој намени простора ће бити речи касније, а из намене дворане произаћи ће најприхватљивије решење.

Судећи по бројним фрагментима осликаног зидног малтера зидови дворане су били украшени зидним сликама, барем у доњим зонама уколико је постојала горња етажа, док је под чинио дебљи слој малтера који је само био заглачан и можда припремљен за накнадно извођење мозаика као што је то био случај у неким просторијама дела Д1.²⁰⁰ Због тренутног стања у коме се грађевина налази, делимично је под земљом, нисмо у могућности да упоредимо нивое малтерног пода просторије и трема испред улаза у просторију и на тај начин дамо предност претпоставци да је под био припремљен за мозаик или претпоставци да је углачани малтер био завршна обрада.

На источној страни, улазило се у просторију ДЗ-21, димезија 7,55 m x 5,00 m, и у просторију ДЗ-4, димензија 7,55 m x 6,30 m, из које се посредно улазило у просторију ДЗ-5, димензија 7,55 m x 6,00 m. Ове просторије су се налазиле у истом низу са предворјем ДЗ-1. Са северне стране низ чине просторије ДЗ-6 до ДЗ-12. У просторије ДЗ-6 до ДЗ-10 могло се ући директно из перистила и оне су имале исту ширину која је износила 6,00 m, док је појединачна дужина износила ДЗ-6 5,80 m, ДЗ-7 6,20 m, ДЗ-8 5,80 m, ДЗ-9 4,30 m и ДЗ-10 5,70 m. Истраживањима 2010. године потврђени су правац и дебљина северног зида дела ДЗ као и малтерни заглачани под у

---

²⁰⁰ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 97.

просторији ДЗ-9.²⁰¹ Остатак низа чине просторије ДЗ-11 и ДЗ-12 које су, заједно са ходником између њих и дворане ДЗ-3,²⁰² чиниле једну мању целину. У просторију ДЗ-11, димензија 6,00 m x 5,4 m, улазило се из дужег ходника правца исток-запад, димензија 15,95 m x 2,75 m. Из истог ходника, који је био вратима повезан са двориштем и простором испред малог храма, улазило се и у просторију ДЗ-12, димензија 6,00 m x 7,00 m, као и у мањи ходник правца север-југ, димензија 2,00 m x 6,00 m, који је могао да води једино према малој северној потерни и даље према „северном насељу“. На овај низ, поред поменутих врата великог ходника, наставља се обимни зид теменоса малог храма који мења правац и скреће према југу и на тај начин се спаја са источним зидом тролисне и четворолисне просторије. Овај зид је једновремен са делом ДЗ што се може закључити на основу његовог споја са западним зидом просторије ДЗ-12, док се на месту споја са источним зидом стибацијума види да је он само прислоњен без чврсте везе. Овде можемо закључити, што је и логично, да је део ДЗ познији од дела Д1, и на тај начин разрешити неке релативне хронолошке односе. Јужни тракт дела ДЗ је доста специфичан и, чини се, поприлично неразјашњен. Доста нелогичности, у организационом и конструктивном смислу, проистиче из приступања просторијама које је једино могуће кроз ходник у југо-западном углу атријума. Ходник је са западне стране ограничавао зид који је полазио од југо-источног угла дворане ДЗ-3, и завршавао се полукружно на југу, формирајући тако просторију ДЗ-13. Уз њу формирана је, у неправилном растеру, као пломба, просторија ДЗ-14, димензија 11,30 x 4,00 m, која је, заједно са поменутиим зидом одвајала простор дела ДЗ од простора који је припадао малом храму. Из атријума ДЗ-2 до јужног тракта пролазило се кроз једна уска врата и пролаз ДЗ-13а, ширине 4,65 m, који је водио у ново двориште, неправилне основе и великих димензија, ДЗ-22, формирано, у ствари, градњом дела Д4 и

---

²⁰¹ Дневник теренских ископавања документације Археолошког института.

²⁰² Ходници су управни један на други и образују слово Т

додавањем оградног зида на источној страни. Због слабе очуваности и истражености источног зида није познато да ли је на њему постојао улаз у ово унутрашње двориште тј. да ли је приступ био могућ и са истока. Из дворишта ДЗ-22 улазило се, кроз предпростор ДЗ-18 димензија 4,55 m x 3,75 m, у низ међусобно повезаних просторија ДЗ-15, 16, 17, 19 и ДЗ-20. Из предпростора ДЗ-18 улазило се у просторију ДЗ-17, димензија 9,30 m x 6,50 m, која је уједно и средишња просторија јужног низа. Источно од просторије ДЗ-17 налази се просторија ДЗ-19, димензија 9,30 m x 4,50 m, из које се улазило у просторију ДЗ-20, димензија 9,30 m x 11,40 m. Западно од просторије ДЗ-17 налази се просторија ДЗ-16, димензија 9,30 m x 7,30 m, из које се улазило у просторију ДЗ-15 димензија 9,30 m x 3,55 m. Зидови истраженог дела палате ДЗ су дебљине 0,80 m, осим просторије ДЗ-3, и зидани су углавном каменом. Детаљније анализе овог дела палате ДЗ могуће је урадити само на основу габарита и структуре просторија, као и на основу положаја унутар комплекса, док ће се за детаљније анализе намене појединачних просторија чекати вероватно до нових систематских ископавања целог северо-источног сектора.

Јужно од дела ДЗ а источно од дела Д1 простира се део палате Д4, који је у старијој литератури називан грађевина са коридором.²⁰³ (пр. 24) Међутим, као и у случају именовања дела палате ДЗ и његовог назива палата II, и назив овог дела је промењен у новијој литератури након нових сазнања и истраживања. Може се рећи да је ова грађевина хронолошки веома блиска делу ДЗ и да је грађена у кратком временском размаку, као и цео комплекс Ромулијане. Ова разлика у времену изградње може се оправдати једино из практичних разлога организације и функционисања градилишта. Ту је још једна сличност са делом ДЗ, ако се тако може назвати, а то је сасвим атипичан и произвољан правац подужне осе грађевине која одступа од правца исток-запад за 13° према северу. Њен

---

²⁰³ Срејовић 1983, 46.

правац као да је одређен спајањем најистуреније тачке стубова портика старије фортификације источне капије и средине источног зида дела палате Д1. Ова линија одредила је правац пружања правоугаоне издужене основе дела Д4, димензија 80 m x 18 m. У основи се издвајају два подужна дела, дугачак и узан ходник Д4-1, димензија 80 m x 4,90 m, и низ просторија Д4-2 до Д4-8. Дугачки ходник имао је на јужној страни четири улаза. Један од ових улаза, други у смеру од запада ка истоку, истражен је током кампање 1988-1989. године. Тада је констатован улаз који је имао праг од два блока туфопешчара и довратнике од опека везаних кречним малтером.²⁰⁴ Ово је уједно била и најрепрезентативнија фасада с обзиром да је била окрента ка главној комуникацији унутар утврђења којом се приступало и главном улазу дела палате Д1. Из ходника Д4-1 улазило се у седам одаја које нису у потпуности истражене и од којих су познати само почеци преградних зидова дебљине 0,80 m, на основу којих можемо реконструисати основу. Средишњи и највећи простор, димензија 30 m x 11,50 m, припада просторији Д4-2 која је са ходником Д4-1 била повезана са двоја врата. Са њене источне стране налазила се просторија Д4-3, димензија 11,50 m x 5,30 m. Даље према истоку, улазило се у просторију Д4-4, димензија 11,55 m x 14,00 m, из које се посредно улазило у просторију Д4-6, димензија 5,60 m x 6,15 m. Последња просторија на истоку у коју се улазило из ходника Д4-1, била је просторија Д4-5, димензија 5,60 m x 4,55 m. На западној страни, поред просторије Д4-2, налазила се просторија Д4-7, основе правоуглог трапеза димензија 11,55 m x 11,00 m на средишњем делу, имала је врата на северној страни којима је била повезана са простором дворишта, које је окарактерисано као теменос малог храма.²⁰⁵ Са истим простором била је вратима повезана и последња дворана Д4-8 у низу дворана дела Д4. Ова просторија, основе правоуглог трапеза димензија 11,50 m x 7,80 m у средишњем делу, била је повезана и са

---

²⁰⁴ Лаловић 1990, 85-86.

²⁰⁵ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 97.

ходником Д4-1 и са северним двориштем, али и са атријумом Д5-1 дела палате Д5. Није познато да ли су врата направљена у току изградње, дакле наменски, или су касније пробијена да би се повезали делови Д4 и Д5. Последње две просторије дела Д4 су биле посредна веза за комуникацију између делова Д3 и Д4, преко дворишта 5 (теменос храма) и простора Д3-13а. Важно је напоменути да су током ископавања уз све истражене зидове, дебљине 0,80 m, пронађени осликани комади зидног малтера, а да је у просторији Д4-7, тачније на њеном поду, пронађено неколико мермерних плочица, слаганих у техници *opus segmentatum*, којима је под вероватно био украшен.²⁰⁶ Поменути налази нису ништа необично ако узмемо у обзир да су ово ипак биле репрезентативне просторије којима се приступало са главне комуникације. Оправдано је мишљење Драгослава Срејовића да је јужни зид у горњем делу био преображен у отворене аркаде, можда са прозорима у доњем делу, и да су те аркаде давале лакоћу и живост фасади. Овакав принцип решавања није препознат ни на једној грађевини Диоклецијанове палате која је најмеродавнија за упоредне анализе. Мишљења смо да је ходник Д4-1 био, у ствари, отворени трем чији су дрвени или камени стубови били постављени на низак јужни зид. Такође, Чанак-Медић и Стојковић-Павелка сугеришу да је, с обзиром да нема пиластара на јужној и источној страни, јужно од јужног, и источно од источног зида, постојао дрвени трем који се, по њиховом мишљењу, уклапао са претпостављеним дрвеним тремом јужног зида дела палате Д1. Ово је све у домену претпоставке.

Између делова палате Д1 и Д4 уметнут је најмањи и најнеугледнији део палате Д5 који има ефекат закрпе или пломбе. (пр. 25) Овај апсолутно неправилан део има јужни зид одређен правцем јужног зида дела палате Д4 на који се и наслања, док се на источној, западној и северној страни његови зидови, дебљине 0,60 m, зидани притесаним каменом, наслањају

---

²⁰⁶ Срејовић 1983, 46.

на спољне зидове делова палате Д1 и Д4. Централни простор овог дела чини мали атријум Д5-1, неправилне основе, димензија 3,00 m x 4,75 m, са наткривеним тремовима. Пронађени су делови поремећеног стилобата, једна плинта стуба, а на осталим местима где су оне постојале пронађена су само зидана подножја.²⁰⁷ Утврђено је, на основу пронађених делова, да је атријум имао по три стуба на свакој страни, пречника 0,19 m, који су били постављени на издигнуте плинте у односу на стилобат. Из малог атријума Д1-5, улазило се, на јужној страни, у просторије Д5-4, димензија 5,60 m x 4,70 m, и Д5-5, димензија 5,60 m x 4,70 m. На источној страни, из пролаза којим се комуницирало са делом Д4, тј просторијом Д4-8, улазило се на северној страни у просторију Д5-2, димензија 6,40 m x 4,30 m, док је на јужној страни позиционирана просторија Д5-3, димензија 6,40 m x 4,30 m. На западној страни, у време изградње дела Д5, пробијена су врата која су водила из атријума Д5-1 у ходник Д1-16, криптопортика дела палате Д1. Такође, на северној страни атријума Д5-1, отворен је широк пролаз према дворишту Д1-14, који је био главна комуникација са делом палате Д1. Овај део палате је најкасније грађен, ако посматрамо релативну хронологију, међутим, његова немарна градња, неправилна основа, и позиција у оквиру комплекса не говоре у прилог томе да је овај део неплански грађен. Он је уклопљен у постојеће објекте, с тим што су плански остављена врата на просторији Д4-8 дела палате Д4, показатељ да су ове две грађевине јако блиске по времену изградње и да се у време изградње дела палате Д4 већ размишљало о делу палате Д5. Део палате Д5 такође представља крај кружног низа изградње делова палате, а део пода његовог атријума Д5-1, који је рађен од мермерних плочица у техници *opus segmentatum*,²⁰⁸ као и начин израде и материјал за плинте и стилобат истог атријума²⁰⁹ говоре у прилог да су поштовани принципи изградње осталих делова палате.

²⁰⁷ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 98.

²⁰⁸ Овај вид обраде подова присутан је у деловима палате Д2, Д3 и Д4.

²⁰⁹ Плинте и стилобат су исто обликовани и од истог камена као у атријуму Д1-6.

Саставни део комплекса палате, и његов централни део, свакако је мали храм, позициониран између делова палате Д1, Д3 и Д4, са запада, истока и југа, док је са северне стране омеђен већ поменути обимним северним зидом који је служио као ограда сакралног простора или теменос. (пр. 26) Римска паганска религија је била саставни део свакодневног живота и политике, и због тога је заузимала важно место у римском друштву. Из тог разлога су храмови, гробнице и маузолеји заузимали значајно место у римској архитектури урбаних, али и руралних центара. Следећи такву праксу градитељи су у гамзиградском утврђеном простору одредили централни део северне и јужне зоне за позиције малог и великог храма. Они се налазе у главној оси која дели утврђени простор на источни и западни, тако да су постављени у средиште тј. на места која су најрепрезентативнија и која се прва одређују. Сличан принцип и позицију за изградњу храмова у градовима препоручује и Витрувије у свом делу „О Архитектури“,²¹⁰ где каже да се приликом планирања прво одреде места за храмове. Мали храм је подигнут непосредно иза спољашњег источног зида просторија Д1-9, 10 и 11, на удаљености од 4,35 m од истог зида. Готово идентичан правац источног зида дела палате Д1 и западног зида храма говори нам да је постојао узајамни утицај ова два чиниоца и да је један одредио правац, оријентацију и положај другог. Релативни хронолошки оквири показују која је грађевина старија и чији утицај је био пресудан. У овом тренутку, чини се, да је део палате Д1 старији и да је источни зид просторија Д1-9, 10 и 11²¹¹ утицао на оријентацију малог храма, и одступање његове осе од правца исток-запад од 8° према северу, што је у супротности са Витрувијевим препорукама. Постоје тврдње да је оса малог храма намерно закренута толико да се тачка пресека са осом великог храма налази на магури, тј. на месту консекративних споменика и да је на тај начин успостављена међусобна

---

²¹⁰ Витрувије I, 7, 1-2.

²¹¹ Неједнак број конхи просторија Д19, 10 и 11, 3 и 4, проузроковао је кривљење његовог источног зида који једини на делу Д1 излази из ортогоналног растера.

веза. Ова тврдња лако пада у воду када се, на графичкој подлози добијеној GPS снимањем, у компјутерском програму, осе храмова продуже и када се као тачка пресека добија место удаљено 547 m од источне капије Ромулијане,²¹² дакле скоро на половини раздаљине. (пр. 27)

Храм је имао правоугаону основу, димензија 10,45 m x 16,75m заједно са степеништем од кога је на 8,25 m према истоку позициониран монументални жртвеник правоугаоне основе, зидан на исти начин и од истог материјала као и храм. Од храма је било сачувано, пре конзервације, подножје тј. језгро подијума, висине приближно 2 m, супструкција степеница на источној страни, део крипте и делови наоса и пронаоса.²¹³ На неким местима били су очувани велики тесаници облоге од туфопешчара или њихови отисци у малтеру, као и неколико блокова конструкције степеништа на основу чега је урађена конзервација и идеална реконструкција. Анализама је закључено да је подијум храма имао пет делова, плинту, профилисане стопе, ортостат и профилисани венац. До подијума се пењало степеницама на источној страни. Утврђено је да је било 13 степеника, величине 21,13 cm x 33 cm, од којих је једино први био шири.²¹⁴ Изнад подијума формирана је *cella* храма, димензија 7,07 m x 7,24 m, са јаким ојачањима на угловима. Испред источног зида целе, који је одвајао простор пронаоса од светилишта и на коме су се налазила главна врата храма, постојао је стилобат чеоних стубова. У унутрашњости храма, испод нивоа пода, накнадном доградњом потпорних зидова образована је крипта крстобразне основе са малом правоугаоном нишом у западном делу. Трагови зиданих степеница за улазак у крипту нису пронађени па се претпоставља да се силазило дрвеним степеницама у посебним приликама тј. јако ретко. Крипта у доњем делу довођена је у везу са обредима везаним за Кибелина светилишта, где су постојале крипте у које су силазили

²¹² Познато је да је комплекс консекративних споменика и маузолеја императора Галерија и његове мајке Ромуле удаљен тачно 1000 m од источне капије Ромулијане.

²¹³ Vasić Č., 1997, 37.

²¹⁴ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка, 2010, 77.

верници да би шкропили очи, језик и чело крвљу жртвоване животиње, и где је она била *fossa sanguinis*, врста подземне крстионице.²¹⁵ Приликом ископавања храма и његове непосредне околине пронађено је мноштво елемената камене декоративне пластике на основу којих је било могуће реконструисати целу грађевину. Захваљујући тим налазима, очуваности подијума и околностима да су приликом изградње храмова поштовани одређени принципи и шаблони, могуће је реконструисати некадашњи изглед овог храма.²¹⁶ Овај храм је највероватније посвећен богињи Кибели, а припадао је типу тетрастилног простилоса.

4.5 -Градиво

Као основни материјал за зидање темеља и зидова архитектонског ансамбла Ромулијане, кориштен је грађевински камен у комбинацији са опеком. Опека је печена највероватније у непосредној близини, а камен је експлоатисан локално или у непосредној околини, што је била традиција и особеност свих тетрархијских палата. На основу археолошких остатака можемо констатовати да је камен био заступљенији од опеке, као материјал за зидање, док је за украшавање био главни и једини материјал.²¹⁷ Камен за зидање је употребљаван као грађевински камен док је за украшавање кориштен у нешто другачијем облику, у зависности од позиције. Ради лакшег разумевања потребно је дефинисати грађевински камен, то је сваки камен који се може користити у грађевинарству, а настаје природним или вештачким путем. Камен у грађевинарству се дели на ломљени, плочасти, клесани (у облику квадера) и камен за облоге. Геолози у својој терминологији имају нешто другачији назив за оно што ми називамо камен, а то је стена. Тачније, док је камен као грађевински

---

²¹⁵ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка, 2010, 77.

²¹⁶ *Ibid.* 78-79.

²¹⁷ Регистровано је неколико елемената профилисаних украса од печене глине који су највероватније припадали украсу капија старије фортификације. Ради се о малим конзолама, које су у низу формирале неку врсту профилисаног венца, а ово је уједно и једини регистровани украс од печене глине.

елемент у стенској маси тада се назива стена, а када се издвоји из масе постаје камен. Стене представљају природни минерални агрегат одређеног састава, структуре и текстуре који је производ различитих геолошких процеса. Оне су формиране од одређених минерала и представљају физички и хемијски хомогена тела настала у земљиној кори као резултат одређених механизма и физичких дејстава.²¹⁸

Изградња, декорација и преправке царске резиденције на Гамзиграду подразумевали су поред различитих врста камена, употребу опеке у великој мери. За ово монументално здање кориштен је локални камен, а опека је припремана у непосредној околини. Украшавање је захтевало нешто другачији одабир врсте, боје и фактуре камена па се за стабла стубова, базе, капители, довратнике, као и за облагање подова и зидова користе углавном увозни медитерански мермери.

Досадашњим анализама установљено је да је на Ромулијани за зидање употребљено четири врсте стена локалног порекла и стена из непосредне околине. То су андезит, туфопешчар, лапорац, пешчар и кречњак.²¹⁹ Ове врсте су најбољи представници типова грађевинског камена, јер се јављају у свим облицима. Бедеми и куле, као највећи и најмасивнији архитектонски елементи утврђења, зидани су андезитом у виду притесаних и обрађених блокова и као ломљени камен за испуну језгра бедема (трпанац). Андезит је због своје чврстине, отпорности на атмосфериле и колорита највише употребљаван у утврђењу, али и за грађење објеката унутар бедема. У старијој фортификацији (куле и бедеми) преовлађују опека и лапорац, док је андезит кориштен у мањој мери у односу на млађе утврђење и остале објекте гамзиградске палате. За изградњу старијег утврђења кориштен је андезит са ситним фенокристалима и са промењеном, црвенкасто-љубичастом основном

---

²¹⁸ Ђорђевић и др. 1991, 23.

²¹⁹ Јовић 1983, 181; Ђурић et al. 2018, 487.

масом, али само као испуна зидова. На млађој фортификацији андезит је више кориштен, и то у облику блокова од којих су зидане куле, бедем и ступци портика, са крупним кристалима амфибола. Варијетети са ситним фенокристалима и промењеном основном масом, као и андезитски туфови са анклавама андезита мање су заступљени. На основу овога В. Јовић закључује да су Римљани вадили андезит у непосредној близини, али да су користили два каменолома због две врсте андезита које се јављају.²²⁰ Андезит са ситнијим фенокристалима амфибола вађен је у непосредној близини, на око 1 km јужно од брда Магура, на локацији Римски мајдан, где постоје трагови римског рударства,²²¹ (сл. 42) али анализа величине каменолома указује да он не пружа еквивалентну запремину ископаног и употребљеног камена.²²²

На могућност да је постојао најмање још један овакав мајдан, који до сада није са сигурношћу лоциран, указује чињеница да је у гамзиградској микро-регији запажен овај тип ситнозрног андезита. Б. Ђурић је претпоставио да се мајдан овог камена налазио североситочно од Ромулијане, на свега 50 m од северозападне куле, у једној депресији кроз коју данас пролази бујични поток са северне стране утврђења.²²³ Ово треба узети са резервом док се геолошким бушотинама не испита тло испод поменуте депресије, након чега би се са сигурношћу могло рећи да ли је ова хипотеза одржива. (пр. 28) Андезит са крупнијим фенокристалима амфибола највероватније је вађен у неком удаљенијем каменолому, на шта указује и начин његове употребе, јер није никада кориштен за испуну језгра бедема и зидова палате.

---

²²⁰ Јовић 1993, 181.

²²¹ Јовић 1998, 135; Ђурић et al. 2018, 488.

²²² Само за бедем млађе фортификације употребљено је, према Б. Ђурићу, око 100.000 m³ камена, а запремина експлоатисаног мајдана износи око 52.000 m³ што је половина потребног камена само за млађи бедем. Овде треба додати да је мајдан експлоатисан и после римског периода.

²²³ Ђурић et al. 2018, 487.

Туфопешчар је подједнако употребљаван за изградњу утврђења и објеката унутар бедема. Користи се као ломљени и као клесани грађевински камен. У ломљеном облику најчешће се среће у језгрима бедема и зидова као испуна, за коју се може претпоставити да су остаци настали примарном и секундарном обрадом камена тј. клесањем блокова. Ови блокови су били квадерног или полигоналног облика и због своје величине постављани су на углове или статички најоптерећенија места зидова, дајући чврстину конструкцији. Налазе се на капијама утврђења, ступцима портика, у зидовима кула и других објеката. Од овог камена изграђен је храм у северном делу утврђења, тзв. Мали (Кибелин) храм. Најчешће се користи у техници *opus mixtum*, где његова тамно зелена боја са црвеним опекама ствара колористички контраст и специфичан естетски утисак, присутан и прихваћен у касноантичкој архитектури. Такође, архитектонска пластика и лукови галерија на источној и западној капији млађег утврђења, рађени су од зеленог туфопешчара, али и од белог кречњака.²²⁴

За изградњу старијег и млађег утврђења и објеката унутар бедема кориштен је и лапорац, камен мале чврстоће. Најчешће се користио у виду плоча због његових механичких особина, које су слагане у правилне редове у комбинацији са опеком. Овај начин зидања уочава се на остацима кула старијег утврђења и зидовима палате. Разлог употребе овог камена вероватно лежи у његовом колориту у комбинацији црвенкасте и зеленкасте боје, јер нема чврстоћу ни отпорност на атмосфериле. Додатни разлог његове употребе је можда и лежиште ове врсте камена у непосредној близини, источно од утврђења на Гамзиграду, а северно од маузолеја и тумула на Магури, где се налази у лепо услојеним стенама.²²⁵ (сл. 43) Постоји још доказа лошијег квалитета лапорца. Овај камен није кориштен за језгра зидова као ломљени камен, већ само у темељима или

---

²²⁴ Јовић 1990, 142.

²²⁵ Јовић 1983, 182; Đurić et al. 2018, 488.

горњим деловима зидова, где није била потребна посебна чврстина, и мање је заступљен од туфопешчара и андезита.

Камен који је најмање заступљен у утврђењу је кречњак. Он се разликује по начину и месту употребе, јер је кориштен за довратнике и профилисане греде на тврђавским капијама. На унутрашњим објектима се веома ретко среће и то као профилисани довратник или евентуално као угаони камен. Овај бели камен је порозан, шупљикав и са великом концентрацијом шкољки на појединим местима. Лако се обрађује због своје мекоће па се зато користи за профилисане елементе архитектонске пластике док се за испуну језгара зидова и бедема, као ломљени камен, веома ретко користи, евентуално као отпадни материјал при изради архитектонске пластике. Према В. Јовићу овај камен је довожен из околине Неготина,²²⁶ док Б. Ђурић као место експлоатације помиње околину Рготине, 10 km североисточно од Ромулијане.²²⁷

Према досадашњим налазима локалне стене, туфопешчара и кречњака, најчешће су кориштене за грубље конструктивне елементе као што су стубови, конзоле, пиластри, архиволте, венци итд., док је увозни мермер кориштен за капители, оквире за врата и прозоре, али и за стабла стубова. Оно што је карактеристично за цео комплекс јесте да је за украс великих делова, као што су рецимо тврђавска врата, кориштен локални камен лошијег квалитета са једноставним плитким рељефом, који је уједно био и дело лошијих мајстора. Украс палате је доста богатији, колоритнији, са много детаља на коме се препознаје рад искусних мајстора. До сада је утврђено 16 различитих врста порфира, мермера, гранита и бреча, од тога једанаест са познатим местом екстракције и пет непознатог порекла. У групи познатих издвајају се *porfido rosso* (Gebel Dokhan), *cipollino verde* (Karystos), *porfido serpentino antico* (Krokees), *verde antico* (Larissa), *pavonazzetto* (Iscehisar) и *giallo antico* (Chemtou), заједно са *rosso antico* (Cape Matapan),

---

²²⁶ Јовић 1983, 182.

²²⁷ Ђурић et al. 2018, 490.

marmo greco scritto (Cap de Garde и Ephesos), *marmor Claudianum* (Mons Claudianus), *breccia corallina* (Verzirhan), *breccia policroma della Vittoria* (Kozani).²²⁸ Овој групи треба додати и беле мермере који потичу из мајдана Проконеса, Тасоса и Пантеликона, са чим се слажу Ђурић, Јовић и Чанак-Медић,²²⁹ док је Јовић сиви мермер определио у данашњу Северну Македонију у непосредну околину Гостивара.²³⁰ Декоративни камени елементи су уједно и најбоље сачувани украс који је, у десеткованом обиму, опстао до данашњих дана. Тај камен је најчешће кориштен за скулптуре, облоге зидова и подова, декор репрезентативних простора, али и за конструктивне елементе. Током анализе каменних елемената украса палате, Б. Ђурић је уочио велику количину²³¹ комада мермера и кречњака који су, услед недостатка камена за производњу креча, припремљени за печење у пећима за креч у периоду после напуштања палате.²³² Као резултат оваквог стања имамо мањак елемената архитектонске пластике сачуване унутар палатијалног комплекса.

Поред камена, за зидање је употребљавана и опека. Она је као грађевински материјал заузимала значајно место у римском свету па тако и на Ромулијани. Из сачуваних остатака грађевина можемо закључити да је употребљена у скоро свим објектима за зидање конструктивних елемената, а понегде и за облагање подних површина. Производња опеке за потребе ове утврђене палате била је, несумњиво, локалног карактера. Податке о локацијама пећи у којима се пекла опека за Ромулијану до сада нисмо имали прилике да сусретнемо. Претпостављамо се да су пећи биле лоциране негде уз Драганов поток, низводно од „северног насеља“, или можда узводно од Ромулијане. Такође, није познато одакле је узимана глина за печење опека, међутим судећи по фактури опека можемо

---

²²⁸ Đurić et al. 2018, 492.

²²⁹ Јовић 1983, 183; Đurić et al. 2018, 496; Чанак-Медић 1978, 18.

²³⁰ Јовић 1983, 183.

²³¹ Преко 300 поломљених комада.

²³² Đurić et al. 2018, 491.

закључити да је глина за њихову израду узимана са најмање два позајмишта. Можемо још претпоставити да су позајмишта глине била у непосредној близини, лоцирана негде уз Црни Тимок, јер је уз реке уобичајено да се формирају наслагe глине. Боја опека варира у зависности од заступљености различитих врста глинених минерала, па тако срећемо најчешће светло црвене и тамно црвене, ређе жућкасте и ретко смеђе опеке. Визуелном методом можемо утврдити да су опеке добро печене али неравних ивица са често рустичним површинама. Ово може да указује да је у процесу производње премештање опека било брзо и грубо, што се уклапа у целокупни концепт о брзој изградњи Галеријеве утврђене палате. Међутим, до сада је утврђено, на основу налаза опека са печатима, ко је правио опеке. Несумњиво је да је опеке правила V Македонска легија, *Legio V Macedonica*, *LEG V M*, тачније њена трећа и четврта кохорта *LEG V MC III* и *LEG V MC III*.²³³ Уз V Македонску јављају се печати и III Галске легије, *Legio III Gallica*, *LEG III GAL*.²³⁴ (пр. 29) Податак са печата опека може нам помоћи у датовању изградње Галеријевог комплекса. Олакшавајућа околност је да су опеке правили легионари, припадници легија за које можемо у изворима пронаћи податке када и у којим кампањама су учествовале. Тако, за легују V Македонску²³⁵, знамо да је учествовала, под командом цара Галерија, у сукобу са персијанцима, дубоко на персиској територији у периоду пре изградње Галеријеве палате 297-298. године Овај податак нам даје *terminus post quem* за присуство легије V Македонске, и евентуални почетак градње утврђења. Уколико претпоставимо да је легија одмах након завршетка сукоба са персијанцима²³⁶ кренула ка месту на коме се планирала изградња палате она је могла да стигне у зиму 298/299.

---

²³³ Чанак-Медић 1978, 111-112.

²³⁴ Мано-Зиси 1961, 51.

²³⁵ Легија V Македонска је била стационирана у Ексусу, данашњи Гиген у Бугарској.

²³⁶ Морамо претпоставити да је након битке било потребно неколико дана или недеља да се рањеници збрину и да се трупе припреме за марш ка Солуну и даље ка Ромулијани. Такође, војска није могла да се креће уобичајеном брзином због тога што су носили богат ратни плен који их је умногоме успоравао.

године. Уз све припреме, и обезбеђивање услова за живот, грађевинска сезона и радови на изградњи палате могли су да почну у пролеће 299. или 300. године. Ако знамо да је Галерије од 293. године константно био у војним походима до 298. године упитно је да ли је могао раније да започне градњу своје утврђене палате код данашњег Зајечара, међутим, оправдано је и становиште да је грађевинска активност почела одмах по устоличењу Галерија. „Северно насеље“ које је претходило изградњи Ромулијане, морало је бити изграђено пре, тако да почетак обимне грађевинске активности можемо сместити и у период ступања на место цезара око 293. године. Проблем датовања је знатно шири и око њега постоје бројне полемике, а уједно и питање које би у будућности могло бити предмет детаљнијих истраживања. Ми ћемо се њиме бавити мало касније у оквиру релативних међусобних хронолошких односа.

Било да су грађевине зидане опеком или каменом, или у комбинацији ова два материјала, незаобилазан везни елемент је малтер. Визуелном методом можемо закључити да је кориштен кречни малтер и кречни малтер са додатком мрвљене опеке, а у периоду након палате и блатни малтери, али о њима неће бити речи. За детаљније информације о малтерима поребно је урадити хемијске анализе састава употребљеног везива и агрегата, као и адитива уколико су додавани. Право је чудо да, иако се конзервација архитектуре врши од самог почетка истраживања, није урађена ни једна анализа малтера употребљеног у грађевинама Ромулијане. Постоје одређене анализе малтера који је кориштен као подлога мозаика, али и то је рађено у малом обиму. Хемијским анализама ће се утврдити који агрегат је кориштен и да ли је употребљаван песак из Тимока. Врло битно питање је и где се пекао и гасио креч, и од којих стена. Током скорашње реконструкције регионалног пута Зајечар – Параћин, у непосредној близини Ромулијане, на једној шкарпи канала поред пута јасно су се оцртавале кречне јаме за гашење креча. (сл. 44) Није познато да

ли су оне рецентне или припадају римском периоду, али је свакако интересантна њихова позиција, величина и број. Можда би хемијским анализама било могуће утврдити да ли је креч из ових јама могуће повезати са кречом употребљеним за справљање малтера употребљеног за зидање објеката Ромулијане. Ово је јако интересантно питање отворено за нове анализе у будућности, које ће дати занимљиве и корисне резултате, како за теоретску тако и за практичну, конзерваторску примену. Такође, ни питање састава опека није до сада испитивано па би у једној обједињеној систематичној анализи било изузетно корисно хемијски испитати саставе малтера и опека употребљених на различитим елементима гамзиградског ансамбла.

4.6 -Архитектонски украс

Зидање гамзиградског утврђења представљало је израз импресивне снаге и моћи наручиоца, а подразумевало је и велики број вештих мајстора који су, за кратко време, спровели замисао архитекте (или више архитеката) у дело и подигли ово монументално здање. Судећи по лепоти, богатству и раскоши архитектонских украса на украшавању тврђавских врата, палате и осталих грађевина у унутрашњости утврђења радио је велики број квалитетних уметника са искуством. Такође, за овакав комплекс, било је потребно пронаћи лепо обојен камен, који је у то време био цењен на територији целог царства.

Током ископавања унутар гамзиградског утврђења пронађени су украси који су исклесани од различитих врста камена. Ови украси потичу углавном из унутрашњости и са фасада грађевина које су чиниле унутрашњи ансамбл гамзиградског комплекса, као и са фасада тврђавских врата. Велики проблем представља чињеница да они нису пронађени *in situ* у свом првобитном положају већ су махом дислоцирани, а неретко и секундарно кориштени, па се тешко може одредити грађевина са које потичу. Још један фактор у многоне утиче на одређивање

првобитног места постављања, а то су веома фрагментовани налази поменутог украса. Због недоступности комплетне техничке документације, која је претходила конзервацији, нисмо у могућности да тачно одредимо позицију одређених налаза фрагмената па се морамо ослонити на доступну литературу и публиковане извештаје.

Ископавања на простору палате Д1, али и на простору других грађевина, изнедрила су велико мноштво разнобојних камених фрагмената декорације, штукo малтера и бојеног зидног малтера. Пронађени елементи украса указују на веома богату декорацију унутрашњег простора. Наиме, у извештајима са археолошких ископавања²³⁷ помињу се разне профилисане камене траке, плочице у облику исечака круга од брече зелене и беле боје, затим ружичастог зеленкастог лапорца, црвеног кречњака, порфира, сивозеленог и белог мермера. Милка Чанак-Медић у часопису „Саопштења“²³⁸ помиње још и украсне ивичне траке које имају на закошеној чеоној страни непрекинуте таласе. Исти аутор помиње и да су у просторијама Д1-4 и Д1-7, поред комада украсних трака, пронађене и профилисане мермерне плоче, лезене, као и бројне мале танке плоче разноврсних облика, за које сматрамо да су највероватније биле део украса посебних зидних поља. Ови налази упућују на то да је део палате Д1 био украшен скупоценим декоративним каменом. Баш у овом делу Д1 сконцентрисани су најексклузивнији налази архитектонске пластике, подне и зидне облоге и скулптуре, чија је употреба континуирана.

За разлику од Диоклецијанове палате која је непрекидно живела кроз векове и која је временом разграђивана, разарана и обнављана, Галеријева палата је била од XI века напуштена и препуштена заборава што је донекле омогућило данашњим истрживачима повољнију полазну

---

²³⁷ Mano-Zisi 1956.

²³⁸ Чанак-Медић 1978, 110.

позицију за даља истраживања. Овде пре свега мислимо на неизграђен простор на коме се налазила палата, тј. модерни објекти нису имали утицаја на остатке античких грађевина и не представљају препреку за истраживање, као што је то данас случај у скоро свим царским палатама тетрархије. Диоклецијанова палата је, ипак, сачувала скоро у потпуности одређене грађевине као што су перистил или маузолеј. Бројни сачувани делови, али и цели стубови, базе и капители омогућавају да се одређене целине реконструишу, док је на Ромулијани такав процес ограничен на перистиле Д1-6 и Д1-8, што је урадила Милка Чанак-Медић.²³⁹ Галеријеву палату је красио изванредан број слобностојећих стубова са базама и јонским, коринтским или фигуралним капителима. Јонски капители су најзаступљенији и могу се одредити у две групе. Прву групу чине капители са тврђавских врата, клесани у локалном камену, лошије израде, док другу групу чине мермерни капители, финије обраде, богатије профилације и нешто другачијег украса на чеоним странама.²⁴⁰ (сл. 45) Детаљно о капителима пише Д. Срејовић наводећи разлике и стилске одреднице.²⁴¹ Можемо запазити да је у перистилима палате Д1 сконцентрисан највећи број капитела који су прављени од мермера, а ово су уједно и најрепрезентативнија дворишта у целом комплексу. У свом истраживању о пореклу мермера, током анализе пронађених комада, Б. Ђурић је дошао до значајних података. Уочио је необрађене делове камених блокова мермера, што указује да је камен допреман на локалитет и ту клесан, као и делове полуобрађених база и стабала стубова од проконешког мермера, што указује на то да је део обраде стубова и база вршен у каменолому, а део на лицу места.²⁴² На данашњем степену истражености могуће је потврдити 35 слободних стубова, клесаних у белом мермеру и серпентинској бречи зеленкасте боје. Ово се статистички

---

²³⁹ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 91,

²⁴⁰ Срејовић 1983, 88.

²⁴¹ *Ibid.* 88.

²⁴² Ђурић et al. 2018, 491.

поклапа са бројем анализираних фрагмената које је Б. Ђурић констатовао током свог истраживања када је документовао 38 фрагмената јонских капитела, 18 коринтских, 7 уломака база и 4 фрагмента стабла стубова.²⁴³ Поред стубова можемо констатовати и 32 ступца зидана опеком без капитела, позиционирани у деловима палате који нису репрезентативни и који нису захтевали раскош. Од мермерних стубова мали број је сачуван у оригиналном облику. Када је реч о коринтским капителима, слична је ситуација као и са јонским. На фасади тврђавских врата капители су клесани од локалног камена, лошије израде, док је у палати кориштен мермер, финије обраде и пунијег украса.²⁴⁴ (сл. 46) Иако су на први поглед различити, карактерише их исти јединствени стил, оштре контуре акантусовог лишћа и уздржана моделација. Сличне карактеристике имају и коринтски капители Диоклецијанове палате у Сплиту.²⁴⁵ Током ископавања пронађена су и три фрагментована фигурална капитела, један украшен главом Силена или Сатира, а остала два портретно моделована главама. (сл. 47) Женска глава, сасвим је индивидуализована и претпоставља се да представља мајку цара Галерија, Ромулу, по којој је цела утврђена палата добила име Феликс Ромулијана. Лице јој је округло, уоквирено таласастом косом, раздељеном по средини, у коју је уплетен венац од бршљена. Очи су крупне, изражајне, крупних зеница. Према приказима Галерија ова фигура неодољиво подсећа на њега, веома сличне косе и очију, што имплицира да би овај портрет стварно могао да буде Ромулин. Друга два капитела, пронађена у непосредној близини храма у северном делу повезана су вероватно са култом и представљају оне који су задобили вечни живот, изабране, или мистична божанства.²⁴⁶ Овакве представе фигура на капителима нису до сада пронађене у Диоклецијановој палати, а с обзиром да су скоро сви елементи украса

---

²⁴³ Đurić et al. 2018, 492.

²⁴⁴ Чанак-Медић 1978, 183, 201; Срејовић 1983, 88; Vulić et al. 1901.

²⁴⁵ Marasović, Matetić-Poljak, 2010, 94-95; Bulić, Karaman, 1927, sl. 45, 58.

²⁴⁶ Срејовић 1983, 88.

реконструисани вероватно није било фигуралних капитела ове врсте. Солунска палата, такође, није до сада открила сличне капителе па је права загонетка одакле они у Глеријевој утврђеној палати. Ово се може повезати са мајком цара Галерија која је била сујеверна паганка и велики поштовалац планинских божанстава,²⁴⁷ и која је утицала на израду ових и оваквих капитела за храм својих богова.

Унутрашњи простор палатијалног дела гамзиградског утврђења, тачније део палате Д1, био је украшен мозаицима, штукатуром, зидним и подним облогама од танких плоча различитих димензија и врста декоративног камена. У протеклих више од 65 година ископавања пронађени су на више места у палати фрагменти подне и зидне облоге. Највише их је било у делу Д1, што је и очекивано јер је ово најрепрезентативнији део палате. Од свих откривених делова плоча и трака, само је део пронађен у свом првобитном положају и то мермерна облога зидова у октогоналној просторији Д1-5,²⁴⁸ тиклинијуму Д1-7, стибадијуму Д1-9, 10 и 11. (пр. 30) У стибадијуму су зидови били обложени мермерним плочама које су до скоро биле видљиве у доњој зони, а како наводи М. Чанак-Медић у горњој зони су биле видљиве гвоздене куке које су служиле за прихват плоча, и које су биле распоређене на размку од 0,5-0,6 м.²⁴⁹ Дакле мермерне плоче су прекривале целе зидове. У просторији Д1-4 пронађени су уломци штукатуре, обојеног зидног малтера и мермерне облоге високог сокла ортостатног типа са пиластрима.²⁵⁰ Ово је јако интересантно јер показује колико је ова просторија била важна и колико је пажње посвећено њеном уређењу. Оно што можемо закључити је да су пиластри са унутрашње стране пратили ритам пиластара са спољашње стране из простог разлога што су прозорски отвори одређивали њихову позицију. Ниво ортостатног сокла не можемо са сигурношћу

---

²⁴⁷ Поповић А. 2010, 215.

²⁴⁸ Мано-Зиси 1961, 51.

²⁴⁹ Чанак-Медић 1970, 111.

²⁵⁰ Мано-Зиси 1961, 52.

одредити, можемо само претпоставити на основу сличних примера да је он био висине 0,80-0,90 m.²⁵¹ Такође, можемо закључити на основу овога да је декорација осталих просторија била слична или евентуално нешто слабије уређена.

Међу пронађеним уломцима јављају се разни облици, па тако срећемо троуглове и квадрате, (вероватно за *opus sectile*), полигоналне и неправилне облике, али и уже и шире траке. Дебљина варира од 1 до 4 cm, у зависност од дела украса коме је фрагмент припадао, тако да имамо тање за облогу зидова (траке и плоче) и дебље за облогу подова (плоче и плочице). Значајан податак износи Б. Ђурић, да је у корпусу фрагмената запазио и делове кровних плоча од мермера и да су те плоче, на основу заступљености, припадале некој мањој грађевини, тј. њеном крову.²⁵² Ово је важно јер отвара нову перспективу сагледавања палатијалног комплекса, у чијој визури сада можемо очекивати и кров, један или више, покривен белим мермерним плочама, а самим тим и другачији доживљај грађевине. До сада се сматрало да су кровови били покривени искључиво кровним опекама, међутим са овим сазнањем можемо очекивати да је одређени део палате акцензован визуелно, али и да му је дата већа важност самим тим што је покривен скупоценим мермером. Добар део пронађених фрагмената камена је профилисан или са неком бордуrom у виду једноставних вегетабилних мотива, таласа или неког стилизованог орнамента. Ове налазе можемо одредити у групу украса оквира врата и прозора, који су се веома ретко користили. Уз оквире врата и прозора јављају се и архиволте и венци. Најзаступљенији су на тврђавским вратима али их има и унутар палате. (сл. 48) Најчешће су украшавани стилизованим биљним мотивима, јајастом кимом и стреластим лишћем, палметама, розетама, и копљастим листовима. Избор мотива не чуди, пошто су они углавном традиционални мотиви који се срећу у римској

---

²⁵¹ Witts 2000, 299.

²⁵² Ђурић et al. 2018, 493.

архитектури широм царства. Претпостављамо да су венци коришћени као базе декоративних лезена или за раздвајање одређених тематски или колоритних целина.

Д. Срејовић је запазио да је специфична ситуација код пиластара, конзола и подеоних венаца. Наиме, њихова неуобичајена декорација је у виду натуралистички приказаних врежа винове лозе са лишћем и гроздовима.²⁵³ Овај мотив се ретко користи за украшавање монументалне архитектуре. Често се среће на сакралним објектима повезаним са Дионисом, на саркофазима и надгробним споменицима где симболише вечно трајање. Повезаност са Дионисом је очекивана јер је Галерије био велики поштовалац његовог култа и дубоко веровао у моћ његових мистерија, али остаје непознаница зашто се ови мотиви користе на фасади тврђавских врата и на неким објектима унутар утврђења. Мишљења смо да се ово може повезати са култом смрти и вечног трајања након тога. Галерије је тако хтео да обједини култ владара-божанства, смрти и вечног трајања. Можда је ово тумачење слободно, али треба узети у обзир ефекте који су постигани оваквим мотивима.

Нише грађевина које су пронађене током ископавања, како на тврђавским вратима и термама, тако и унутар палате доказ су да је палатијални комплекс био украшен и скулптурама. На основу броја ниша можемо закључити да је било барем осамнаест скулптура на тврђавским вратима, унутар палате, у храмовима и термама, док су пронађени делови скулптура указивали да су оне биле и слободно стојеће, дакле не морају се стриктно везивати за нише већ је постојала могућност да су сталале и као слободне фигуре у простору па се тако претпостављени број повећава. Два храма лоцирана у јужној и северној половини утврђеног простора такође наговештавају постојање скулптура божанстава у њиховој унутрашњости. Тако је на простору источно од великог храма откривено неколико делова

---

²⁵³ Срејовић 1983, 88.

колосалне статуе од белог мермера који су били део једне веће представе Јупитера са орлом у руци. Статуа Јупитера у надприродној величини вероватно је красила целу великог храма. (сл. 49) Нише тврђавских врата су вероватно садржале скулптуре. Томе у прилог иде велика количина камених елемената, са рељефним представама, пронађених у шуту испред западне капије. Налази делова скулптура Херкула, Диониса и Асклепија употпуњују представе божанстава која су се налазила унутар утврђења и која су идеолошки директно повезана са градитељем палате. Ово се пре свега односи на Диониса коме је Галерије посветио велику пажњу и поштовање. Посебан однос према Дионису можемо уочити и у Галеријевој палати у Солуну, чија је декорација такође била у знаку Диониса. Порфирна глава цара Галерија пронађена је у југосточном делу Ромулијане, вероватно у секундаром положају, и припада, уз руку са глобом која је пронађена у непосредној близини екседре просторије Д1-7, скулпторалној групи у оквиру које је Галерије представљен као владар целокупне васељене.²⁵⁴ Уз налазе порфирне главе цара, пронађен је још један врат, део порфирне скулптуре другог императора, као и десетак фрагмената порфирних скулптура Викторије, као и стопало, рука, и још неколико мањих комада. Како наводи М. Живић, глава цара Галерија, шака са глобом и врат друге фигуре представљају једну скулпторалну групу док остали фрагменти порфира припадају другој скулпторалној групи, можда Галерија са осталим тетрарсима и богиња Ника која овенчава Галерија. Уз ове фрагменте јавља се још доста фрагмената који М. Живић повезује са малим скулптурма божанстава.²⁵⁵ Ове фрагменте, које М. Живић опредељује у две скулпторалне групе И. Поповић обједињује у једну композицију два императора са богињом Ником која овенчава цара Галерија са лоровим венцем.²⁵⁶ (пр. 20) Нама је ова друга интерпретација уверљивија и логичнија због свих аналогича које су поменуте у студији И.

---

²⁵⁴ Живић 2003, 34.

²⁵⁵ Живић 2010б, 122-123.

²⁵⁶ Поповић 2017, 79.

Поповић. Такође, тако раскошна и богата скулптура би могла красити нишу у просторији Д1-4. Поред мермерне главе Херкула, пронађени су и део постоља скулптуре где се виде стопала и део стене преко које је пребачена лавља кожа, као и шака са јабукама. Према врсти мермера могуће је повезати главу са постољем и шаком. М. Живић је на основу пропорција, положаја главе и врсте мермера повезала ове фрагменте у једну композицију где је представљен Херкул у тренуцима одмора, ослоњен левом руком на стену, прекривену лављом кожом, или на свој штап док је у десној руци држао јабуке које су илустровале један од његових подвига.²⁵⁷ (сл. 50) Поред поменутих делова скулптура још би требало поменути мермерне делове скулптура Асклепија, Атене, три торза, главу дечака, једну руку, једну шаку са бакљом и део колосалне скулптуре, као и торзо који је највероватније припадао представи императора у околпу. (сл. 51) Како наводи М. Живић све скулптуре припадају мекшем стилу тетратрихијске уметности, а моделоване су по узору на грчке скулптуре из V и IV века п.н.е.²⁵⁸

Налази уломака архитектонске пластике и украса битан су елемент за разматрање некадашњег изгледа ентеријера и екстеријера грађевина гамзиградског комплекса, као и одређивања њихове симболике и значаја. Пронађени уломци откривају да употреба скупоценог камена није била резервисана само за палату већ и за остале значајне објекте Ромулијане. Специфичност типова уломака упућују на то да је највећи број фрагмената овог типа припадао облози зидова и капителима стубова, док је пропорционално мањи број пронађених фрагмената део скулпторалне декорације. Међутим, величина фрагмената архитектонске декорације нам углавном не дозвољава да извршимо њихову реституцију, осим пар комада који су нађени *in situ* и за које смо сигурни ком делу грађевине припадају. Још један параметар по коме би евентуално било могуће

---

²⁵⁷ Живић 2010б, 125.

²⁵⁸ Живић 2010б, 124.

извршити приближну реконструкцију архитектонске пластике представља колорит. Ако знамо да је у целом комплексу акценат био на бихромији онда би на основу тога могли уклапати делове фрагмената архитектонске декорације. У поређењу са рецимо Диоклецијановом палатом можемо закључити да су кориштене сличне врсте камена, али да је у Ромулијани заступљен мањи број стубова са базама и капителима и мања количина архитектонског украса. Такође можемо закључити да је изражен египатски утицај на декорацију у Сплиту, док је на Ромулијани изразитији источњачки – персијски утицај као и на палати у Солуну. Када сагледамо све налазе украса, скулптура и мозаика, израђених од 16 врста различитог декоративног камена можемо рећи да је по луксузу палата била достојна пензионисаног цара.

4.7-Унутрашње уређење и функција простора

Уређење простора је у свим периодима историје имало изузетно важну улогу, али је у одређеним периодима њему посвећена изузетна пажња док је у другим оно стављано у подређен положај у односу на функцију. Из историје архитектуре и уметности знамо да Римљанима припада, као носиоцима уметничког стваралаштва, последња фаза прве епохе успона архитектуре и уметности.²⁵⁹ Можемо слободно рећи да је период тетрархије, као последњи период епохе успона уметност и архитектуре, био период када се водило рачуна о свим аспектима уметничког израза али и функције. Анализирајући остатке грађевина овог периода суочавамо се са проблемом оскудне документације па се можемо ослонити углавном на публиковане извештаје и радове који се баве овом проблематиком.²⁶⁰ Посебан проблем у проучавању касноантичких палата представља слаба истраженост, као и стање истражених целина на локалитетима, где ни један палатијални комплекс није опстао у изворном

---

²⁵⁹ Nestorović 1967, 29.

²⁶⁰ Конкретни радови који се баве овом проблематиком су или површни или застарели па и у том смислу имамо проблем са изучавањем ове теме.

облику већ је претрпео извесне кључне структурне промене чији је узрок била промена стила и начина живота у каснијим епохама, а последица промена његовог изворног идентитета. Сјајно поређење износи С. Ћурчић када каже да је истраживање и анализа касноантичких палата као када би анализирали палатијалну архитектуру Луја XIV ослањајући се на темељну зону зидова Версаја,²⁶¹ а ми би још додали - у којима је живела извесна привремена заједница. Међутим, ипак је могуће урадити одређене анализе и извести неке закључке.

Као што смо већ поменули, палата Д са својих пет делова заузима цео северни простор утврђеног комплекса. Када се сагледа цео простор и концепт палате запажамо одређене неправилности за које сматрамо да су кључне за одгонетање намене и хронологије градње. Прво што примећујемо јесте одступање делова палате Д3, Д4 и Д5 од ортогоналне оријентације делова палате Д1 и Д2. Ово помињемо на почетку расправе око намене простора и унутрашњег уређења због тога што је промена, или више њих, изворног плана утицала и на финални изглед и на функцију. Одмах запажамо да цео пројекат Гамзиграда није доследан, почев од првобитних бедема, који су замењени већим и масивнијим и који имају неправилне ломове и закошења, па све до ситних детаља уређења.

Од главног улаза, проласком кроз монументална врата фланкирана са два стуба од серпентинске брече зелене боје, постављена на пиластрима (постаментима), улазило се преко масивног прага, а испод епистиљона, у свети простор палате „*sacrum palatium*“. (пр. 31) Управо преласком преко прага, који је симболично представљао прелаз из световног у свето и границу између спољашњег и унутрашњег,²⁶² улазило се у прву просторију палате, дугачку лонгитудиналну дворану Д1-1. Од унутрашњих украса сачуван је, *in situ*, мозаички тепих који се састојао из

---

²⁶¹ Ćurčić 1993, 67.

²⁶² У старим списима и описима се посебна пажња посвећивала стубовима, колонадама, вратима и улазима тј. праговима и надвратницима.

три подужне траке. Централна, средишња трака састављена је од 16 поља, од којих је половина била квадратна, а половина правоугаона. Са бочних страна их, у две траке лево и десно, прате декоративни геометријски орнаменти састављени од октогона који се додирују.²⁶³ Мозаик је сасвим солидно очуван, са мањим оштећењима и једним већим оштећењем у северозападном углу просторије који је настао каснијим доградњама крстионице базилике II. Карактеристично је ово рашчлањивање тепиха у три траке од којих је централна најистакнутија са специјаним оквирима у виду ланчића, са комбинацијом белих и црних тесера. У све три траке приметан је ритмички систем низа, карактеристичан за касну антику. Мотиви су одраз класичне античке традиције, међутим поступак израде је оријенталнији. Од свих централних поља најинтересантније и најзначајније је поље са представом лавиринта. (сл. 23) Између лавиринта и оквира, дијагонално у угловима, приказан је по један кратер, дугуљастог врата, крушколиког реципијента, на високој стопи, са дршкама у облику волута. Две гране полазе од дна стопе. У супротним угловима налази се по једна црна пелта, хрптом окренута према углу, са савијеним и задебљаним крајевима и средишњим делом са срцоликим заврштеком. Лавиринт је шестоугаони, састоји се од три ромба. Улаз је кроз засвођени пролаз, са стазом која води на десно. Бедем је двоспратни, са зупцима на врху, у облику слова „Г“. Од шест пролаза, један је правоугаони, остали су засвођени. Излаз из лавиринта је приказан тесерама црне боје.²⁶⁴ Мотив лавиринта познат је од давнина, па се тако представе јављају још у праисторији.²⁶⁵ Развој мотива лавиринта може се пратити кроз хеленистички и етрурски период, а највероватније је у вези са усавршавањем мотива меандара и свастика.²⁶⁶ Лавиринт из Гамзиграда припада најстаријем и најбројнијем типу једноставних лавирината, са

---

²⁶³ За детаљан опис мозаичких тепиха видети: Јеремић Г. 2009; Мано-Зиси 1961; Живић 2010б.

²⁶⁴ Јеремић Г. 2009, 46.

²⁶⁵ Ladendorf 1963-1964, 763-764.

²⁶⁶ *Ibid.* 762.

путем у облику меандра, који је посведочен на тридесет осам мозаика. Само два мозаика припадају источним провинцијама царства – из Гамзиград и Неа Пафоса, док су сви остали нађени у западним провинцијама царства (двадесет седам) и на тлу Африке (седам). Њихова концентрација је нарочито изражена у Италији (11) и Француској (5). Од свих мозаика са једноставним лавиринтом и путем у облику меандра, само је примерак из Гамзиграда полигоналан. Једноставни лавиринти покривају широк хронолошки распон, од краја II – почетка I века с. е., закључно са VI веком н. е. (Сан Витале у Равени).²⁶⁷

Сматра се да лавиринт представља симбол тешкоћа у животу, дуг пут до истине, симболично место трансформације, иницијације или коначне победе. Проласком кроз ову дворану са представом лавиринта сваки посетилац би симболично требало да прође тешким и дугим путем којим је прошао цар у свом успону до коначне победе. Можда је то један од разлога њене велике дужине.

Поред мозаика, који је најзначајнији, украс дворане Д1-1 чинили су зидно сликарство, камене плоче и штучо декорација.²⁶⁸ С обзиром да током ископавања нису забележени количински обимни налази облоге зидова од камена претпостављамо да је ова дворана била већим делом омалтерисана и осликана зидним сликама. Често се зидне слике називају фрескама, без обзира на технику сликања. Међутим, назив „фреска“ се може применити само за зидне слике изведене фреско техником (итал. *fresco* - свеже), што представља процес сликања на влажној подлози – малтеру.²⁶⁹ Фрагменти зидног сликарства Ромулијане нису до сада били предмет анализа, иако је за то било прилике, тако да не можемо са сигурношћу рећи о каквим се мотивима и бојама ради и ком стилу припадају. Можемо само претпоставити, на основу стилских решења

---

²⁶⁷ Јеремић Г. 2009, 47.

²⁶⁸ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 87.

²⁶⁹ Рогић 2014, 32.

мозика и стила израде да су у сличном маниру зидне површине подељене у две зоне, зону сокла и горњу зону. Зона сокла је била обложена каменом,²⁷⁰ док за горње зоне зидова немамо податке како су били осликани. Само знамо да су употребљаване живе боје.²⁷¹ На основу делова штукатуре можемо закључити да су у горњој зони зидне слике биле раздвојене неком врстом рељефне декорације, рађене у штуко малтеру, чији делови су пронађени током ископавања. Штуко декорација се односи на рељефне једноставне или компликоване површине, најчешће хоризонталне или вертикалне траке, које су кориштене за украшавање унутрашњости али и спољашњости. Најчешће је извођена различитим алаткама или утискивањем калупа.²⁷² Површине између зоне сокла и плафона вероватно су биле организоване као панели уоквирени рамовима са тракама и различитим поделама испуњени флоралним и геометријским мотивима.²⁷³ Посебну пажњу треба обратити на ритам високо постављених прозорских отвора који су највероватније били закривљени у горњој зони, и чију позицију су диктирали пиластри са спољашње стране зида. Ритам отвора је неминовно диктирао и мотиве зидног сликарстава и распоред претпостављених оквира и панела. Такође, прозори су имали утицај на перцепцију простора кроз осветљење па је у зависности од доба дана и упада сунчевих зрака акценат био на различитим елементима декорације, са подражавањем мистике. Током ископавања је пронађено доста фрагмената квалитетног прозорског стакла у слоју изнад мозаика, што потврђује присуство већег броја прозора.²⁷⁴ Таваница ове дугачке одаје је, судећи према кровној конструкцији која је била дрвена у систему

---

²⁷⁰ Што закључујемо на основу извештаја са ископавања из 1954. године, где се помињу комади мермерне облоге од белог мермера и тамно црвеног камена.

²⁷¹ Срејовић 1983, 38.

²⁷² Ibid. 44.

²⁷³ Закључак је изведен на основу мотива из сирмијумске палате, тј. на основу сачуваних фрагмената зидног сликарства чије реконструкције се чувају у Музеју Срема и могу се видети.

²⁷⁴ Документација Археолошког института, извештају са ископавања 1954. године.

вешаљки²⁷⁵, решена као равна. Чест је случај да су таванице решаване на тај начин, а јављају се као скроз равне или као касетиране. Завршна обрада је углавном била малтер, лепљен на трску или пруће ради бољег пријањања, који је на крају бојен, рецимо мотивима који подражавају касетирану таваницу. Намена ове просторије би могла да представља улазну приступну дворану (*vestibulum*), први део царског ходника, која је од монументалног улаза преко украса дочаравала моћ власника.

Из дворане Д1-1 се преко три степеника кроз широка врата улазило у дворану Д1-3 која је била нешто мањих димензија. (пр. 32) Приступ дворани преко три степеника има за циљ симболичко уздизање у односу на претходну етапу у доласку до пензионисаног цара. Нема другог разлога због кога би ова денивелација била оправдана, нпр. пад терена или подрумске просторије.²⁷⁶ Ту је и широк улаз, нешто мањи од главних улазних врата, који представља комотан пролазак у следећи простор. Дворана је била украшена зидним сликарством, подним мозаицима и вероватно скулптуром, за коју претпостављамо да се налазила у ниши. Подни мозаик, који је прекривао целу дворану, сачуван је на малој површини, у југоисточном делу, на самом улазу у просторију. Очувани део мозаика у дворани се састоји од ивичне бордуре у облику двоструке плетенице. Композициону схему чине звезде од осам ромбова, који се граниче са великим и малим квадратима (постављеним на врховима). У великим квадратима орнамент се састојао од наизменичних смењивања квадратне асуре од четири плетенице, и шах-поља, косо постављених. (пр. 19) Мали квадрати садржавали су испуну од Соломонових чворова. Овакву схему смо регистровали и у једном од квадратних поља у дворани Д1-1 (поље 4), са мотивом Соломонових чворова у великим квадратима.²⁷⁷ Овај мозаик се разликовао од осталих у палати по томе што су за његову израду

²⁷⁵ Пронађено је доста великих клинова и кламфи у слоју гаражи изнад пода, као и велика количина кровне опеке.

²⁷⁶ Приметна је денивелација простора и у Диоклецијановој палати у Сплиту.

²⁷⁷ Јеремић Г. 2009, 51.

кориштене крупније коцкице (*tesserae*). Скромнији мозаик сугерише на скромнију декорацију зидова. Одсуство камене облоге зидова, али и штукатуре указује да су зидови били омалтерисани, осликани зидним сликама. Као и у просторији Д1-1 површине зидова су вероватно подељене у две зоне, зону сокла и горњу зону. Зона сокла је након малтерисања украшена мотивом мермрене облоге, дакле са мотивом мраморизације тј. имитација скупоценог камена, док за горње зоне зидова немамо податке како су били осликани. Идентично просторији Д1-1 претпостављамо да су на зидовима преовладавали мотиви рамова али вероватно у нешто једноставнијем и сведенијем облику. Посебно интересантан сегмент представља ниша која се налазила на западном зиду, тј. на његовој јужној половини. (сл. 24) У литератури се помиње да су до и од нише водили канали за довод, односно евакуацију воде, претпоставља се да је она служила за обред пурификације,²⁷⁸ тј. прочишћења. Право је чудо како ове канале није регистровао Ђ. Мано-Зиси током ископавања на овом простору, а не помиње их ни Д. Срејовић. На фотографијама фотодокуменације Археолошког института виде се цеви за одвод воде у унутрашњем дворишту Д1-2 које се простиру из правца просторије Д1-3 до бунара унутрашњег дворишта и даље ка истоку.²⁷⁹ (сл. 52) То је једини траг поменутих цеви, с обзиром да се са западне стране у документацији нигде не помињу. Овај навод о инсталацијама водовода и канализације треба узети са резервом. Ниша је малих димензија, али опет веће дебљине од зида, што је условило да и са вањске и са унутрашње стране излази из равни зида. Доњи ниво нише је јако низак, свега 0,20 m изнад нивоа мозаика што указује да је у њој вероватно стајала стојећа фигура неког

---

²⁷⁸ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 88.

²⁷⁹ Цеви се могу повезати са евакуацијом воде из унутрашњег дворишта јер се у њега са кровних равни просторија Д1-2, Д1-3 и Д1-4 сливала вода. С обзиром да су ове кровне равни знатних површина и количина воде је била већа, а земља није могла да је упије, па је из тог разлога било потребно обезбедити прво упојни бунар који би могао примити већу количину воде одједном, а онда и даљу евакуацију воде из дворишта. Цеви су пронађене у дужини од 7.80 m и биле су правца запад исток, са пропустима у зидовима просторије Д1-16.

божанства. Не можемо рећи која је то скулптура из разлога што су све скулптуре из времена палате прво дислоциране, а онда и изломљене на ситније комаде у периоду после палате. Можемо само претпоставити да је реч о скулптури божанства и да је ова дворана имала божанско-идеолошки карактер. Ово закључујемо пре свега јер је дворана издигнута у односу на претходну, и на дворану која следи, за три степеника, и на тај начин је њен божански карактер изражен и потенциран. Таваница је, као и у просторији Д1-1 била дрвена, а кровна конструкција у систему вешаљки и кровних везача. Највероватније је омалтерисана и осликана. Намена ове просторије би могла да представља другу приступну, пролазну дворану која је била друга етапа на путу до цара.

Из ове просторије се преко три степеника спуштало у монументалну дворану Д1-4, која је знатно ширира од претходних, али и нешто краћа. (пр. 33) Главне карактеристике дворане представљају ниша на источној страни, мозаички под и украс зидова. Мозаички под у просторији је троделни, као и у дворани Д1-1. Састоји се од два геометријска тепиха, са северне и јужне стране, и централног, подељеног на појединачна правоугаона и квадратна поља, од којих су само три делимично очувана са фигуралним представама. (сл. 27) Северни и јужни део мозаика чини композиција од кругова који се секу и образују криволинијске квадрате, као у другом пољу дворане Д1-1. Пресецањем кругова стварају се крстолики цветови, налик на шаре које се изводе у техници *opus sectile*.²⁸⁰ У средишњем делу мозаика дворане Д1-4 налази се оквир за фигуралне панеле, од меандара и свастика у једноставном обрту и квадрата у перспективи. Овде срећемо пројекцију касета, штукатуре и таванице на под, прилагођену мозаику, што је једна од карактеристика III века.²⁸¹ Од панела мозаика остале су делимично очуване три представе. На најисточнијем панелу остао је очуван задњи део трупа леопарда, који је насрнуо према противнику.

---

²⁸⁰ Срејовић 1983, 71.

²⁸¹ Мано-Зиси 1961, 52.

Леопард би могао бити представљен у борби са ловцем или са другом звери. У другом панелу видљиве су задње ноге и повијени реп ловачког пса (*canis venaticus*), приказаног у амбијенту са дрвећем, устремљеног ка некој крупнијој дивљачи.²⁸² Најбоље очувана је представа два венатора у тренутку борбе са лавом. (сл. 30) Ловци су оденути у зелене тунике са шивеним рукавима, припасане у пределу струка и украшене вертикалним тракама и кружним украсима на раменима. На ногама имају дубоку обућу, представљену тесерама беле боје, са укрштеним врпцама и кружним украсима. Венатор који стоји, у левој полуподигнутој руци око зглоба има намотан канап, док венатор који чучи, левом руком придржава штит, а у десној држи копље. Штит је масиван и округло, украшен прстенастим тракама беле, наранџасте, жуте и тамноцрвене боје. Масивни штитови се јављају на мозацима Северне Африке и њиховог радионичког круга, на пример код венатора Великог лова из Пјаца Армерине, као и на мозаику лова из Хипо Регијуса, док су на мозаицима Антиохије ловци опремљени мањим штитовима.²⁸³ Приметно је да се панели, тј. емблеме развијају једна за другом без смисла за психолошко повезивање са посматрачем. Ово шаблонско рећање губи смисао ритма због недоследности у погледу посматрања,²⁸⁴ што указује на нови дух касне антике. Без обзира на оријентацију емблема мозаик ипак прати архитектонику простора. Важан налаз, током радова на конзервацији мозаика, био је новчић пронађен у подлози мозаика. Његов је натпис²⁸⁵ проф. др Владислав Поповић датовао у 309. до 311. године,²⁸⁶ што нам даје *terminus post quem* за настанак овог мозаика, и указује да је украшавање

---

²⁸² Више о представама животиња на мозаику видети Јеремић 2009, 240-243.

²⁸³ Јеремић Г. 2009, 53. Више о представама ловаца погледати: Јеремић Г. 2009, 228-239.

²⁸⁴ Прве две емблеме, гледано од истока ка западу, су постављене тако да се сагледавају из просторије Д1-5, тј. са југа, док је трећа емблема окренута за сагледавање из просторије Д1-3, тј. са запада.

²⁸⁵ Аверс: *VAL LICINNIVS LICINNIVS PF AVG*, и реверс: *GENIO A – VGUSTI*.

²⁸⁶ Чанак-Медић 1978, 99.

дворана рађено касније у односу на градњу.²⁸⁷ У овој дворани пронађени су током ископавања уломци зидног сликарства, штукатуре и мермерних плоча разних дебљина које су се користиле за украшавање зидова. Мермерна облога је, како наводи Ђ. Мано-Зиси, била део високог сокла ортостатног типа.²⁸⁸ Деловима ортостатног сокла вероватно припадају мермерне плоче димензија 0,60 x 0,20 m, пронађене у овој сали током ископавања 1954. године. Високи сокл је био виши у односу на класични тако да је разлика у обради сокла у дворани Д1-1 и Д1-4 била само у висини. Такође, ортостатни сокл је често комбинован са пиластрима што је одраз класичних ефеката који су употребљавани на царским палатама. Поред пиластара ту су и плочице за инкрустацију, које могу бити равне или профилисане, најчешће употребљене као оквир зидних панела које исто тако представљају тежњу ка класичним ефектима. Уз профилисане мермерне плочице забележени су налази штукатуре са јајастим орнаментом и орнаментом лишћа. Штукатура се највероватније користила, поред мермерних профилисаних плочица, за раздвајање поља и површина које су биле малтерисане и осликане зидним сликарством. Како наводи Ђ. Мано-Зиси у свом извештају са ископавања, на основу пронађених фрагмената бојеног зидног малтера, зидно сликарство је било изузетно живих боја.²⁸⁹ Тако је постигнут склад изузетних мозаика, на којима је такође био изражен колорит, са зидовима дворане. Колорит који је постигнут мозаицима и зидовима употпуњавале су боје прозорског стакла. Пронађени су тако комади различитих дебљина равног плавог, зеленог и жутог стакла у слоју изнад пода.²⁹⁰ Према мишљењу М. Чанак-

---

²⁸⁷ Чињеницу да је украшавање вршено у различитом временском периоду од градње помиње и Рајко Сикимић у свом извештају о конзерваторским радовима на мозаицима, где каже да је на местима где је мозаик био оштећен рађено испитивање подлоге мозаика просторије Д1-4, и да је констатовано петнаест слојева. Најкомпактнији, са равном површином, био је слој шест за који он претпоставља да је ниво пода који се користио дужи период као под прстоије и да су преко њега касније постављени мозаици.

²⁸⁸ Мано-Зиси 1961, 52.

²⁸⁹ Подаци из извештаја са ископавања 1954. године. Документација Археолошког института.

²⁹⁰ *Ibid.*

Медић и Б. Стојковић-Павелка таваница ове просторије је била засведена полуобличастим сводом.²⁹¹ Међутим, као што смо горе поменули, по нашем мишљењу нема основа за овакав закључак. Таваница је решена исто као и у просторијама Д1-1 и Д1-3, равна, омалтерисана и вероватно осликана. Најзначајније и централно место ово дворане била је ниша на источној страни. Сада ћемо је само легитимично поменути јер је она већ била предмет анализе у поглављу „Палатијални комплекс“. Мишљења смо да царски престо није могао да буде смештен у малену нишу, већ је за то била потребна већа екседра да се у њу смести трон са пратећом опремом. С обзиром да таква екседра у овој просторији није постојала, можемо довести у питање и постојање трона ако знамо да власник палате, након повлачења са власти више није цар. Немамо податке о томе како је могла изгледати обрада унутрашњости нише, али на основу претпоставке да је у њој стајала скулптура од црвеног порфира позадина би требало да буде једноставна и контрастна, у некој светлој боји, да би скулптура дошла до изражаја. Ова престоија би се могла идентификовати са двораном за пријем, најсветијом просторијом у култу владара, местом где су поданици и гости могли да виде божанског цара, двораном за пријеме, *Aula Palatina*, у којој је цар примао своје госте или се појављивао пред поданицима, и која је имала значење својеврсног топоса посвећеног цару богу, тачније двораном за чекање и представљање цара који би ту долазио из својих одаја или из просторије Д1-5. (пр. 43 и 44) Право значење и намена дворане су овде модификовани из простог разлога што цар Галерије у Ромулијани није био ни једном, а како се цар тек након пензионисања повлачио у палату за пензионисање питање је да ли је царски церемонијал био исти, тј. да ли су се према њему односили као према цару или је он био само цивил, као и да ли је тај простор исто третиран у присуству цара и када он није ту и чему служи у том периоду. Сигурни смо да је постојао одређени церемонијал који се поштовао, с обзиром да је цар у овом случају био

---

²⁹¹ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 88.

божански син, што му нико касније није могао оспорити, и што су сви поштовали. Тај, вероватно мало модификовани церемонијал, судећи према концепту овог дела палате предвиђао је пролазак посетиоца и поданика од улаза кроз раскошне дворане до сале за пријеме и место сусрета са царем. Дворана у којој је цар примао, *Aula Palatina*, била је најраскошније уређена просторија у целом комплексу, судећи према пронађеним остацима украса и мозаика, али и монументалности простора. Она је имала за циљ, као и целокупна архитектура, да остави снажан утисак на посетиоца, као и да изрази моћ и богатство власника. Морамо напоменути да су трирска и солунска Аула Палатина имале другачију основу, правоугаони простор са великом екседром на крају, а такаву основу има тирклинијум Д1-7 гамзиградске палате. Као што смо већ поменули уколико би гамиградски триклинијум Д1-7 изједначили са трирским или солунским јавио би се проблем, у целокупном концепту гамзиградске палате, његовог позиционирања. Стога ипак остајемо при ставу да је ово дворана *Aula Palatina*. Потврду оваквог става налазимо у Диоклецијановој палати у Сплиту где је триклинијум исте основе као и на Гамзиграду, тј. као Аула Палатина Трира и Солуна.

Из дворане Д1-4 улазило се преко три степеника у октогоналну просторију Д1-5 која је имала подно грејање. (пр. 34) Током ископавања констатовани су стубићи хипокауста и префурнијум са јужне стране. Постојање подног грејања може сугерисати намену просторије о којој ће бити речи мало касније. Под у просторији је био поплочан опекама од печене земље и премазан малтером са додатком мрвљене опеке. Током ископавања ове просторије пронађено је мноштво украса. Најчешћи су били фрагменти белог мермера, мермера у боји слоноваче, мермера са црвенкастим жилама и зеленог мермера са белим жилама. Оваква разнобојност указује да је колорит био јако разнобојан и да је преовладала комбинација зелено-бело-црвенкасто, што је главна

карактеристика палате. Да су мермерне плоче биле употребљене за облогу зидова указују и металне „пијавице“, како их назива Ђ. Мано-Зиси, тј. метални клинови који су служили да држе плоче. Клинови су пронађени на зиду октогоналне просторије, у истом правцу на истој висини. Уз мермерну облогу зидова пронађени су и фрагменти профилисаног венца од белог мермера. Поред налаза мермера веома интересантан налаз представљају коцкице-тесере зидног мозаика од стаклене пасте и округло дебело стакло. Ово је значајно због тога што би могли основано да претпоставимо какву је таваницу имала просторија Д1-5. Наиме, с озиром да су током ископавања изостали налази зидног сликарства можемо закључити да је комплетна зидна површина била обложена мермерним плочама. Налаз профилисаног венца указује да је венац могао да представља завшни део облоге. Јавља се питање каква је била таваница у наставку. Према нашем мишљењу таваница је била купола, што масивни зидови статички могу да поднесу. Налази коцкица зидног мозаика сугеришу да је купола била обложена мозаиком, а налаз округлог стакла да је имала округли отвор, један или више њих. (пр. 35) Овакав украс и купола, као и подно грејање и позиција у односу на дворану Д1-4 и њене мозике, указују на изузетан значај ове просторије и њену важну улогу у церемонијалу. Према мишљењу М. Чанак-Медић и Б. Стојковић-Павелка, као и према аналогијама које износи Константин VII Порфирогенит, ова просторија може да се поистовети са одајом за чување царских инсигнија.²⁹² Судаћи према положају, украсу и аналогијама можемо се сложити да је ова намена апсолутно одговарајућа, међутим В. Динчев је изнео мишљење да је просторија Д1-5 била просторија за одмор или помоћна сала, сале за пријем Д1-4, током хладних дана,²⁹³ што је мало вероватно. Оно што је још карактеристично за овакве просторе је постојање инсталације за обредно умивање цара пре облачења одежде. У

---

²⁹² Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 90. Constantin VII Porphyrogénète 1935, 26 sq.

²⁹³ Dintchev 2006, 24.

самој просторији не постоји ништа што би могли повезати са овим инсталацијама, међутим, у дворани Д1-4 постоји уређени отвор за одвод воде, у југоисточном углу, изнад кога би се могао налазити сточић за ритуално умивање цара пред облачење. (сл. 27)

Дворана Д1-4 била је са двоја врата повезана са перистилом Д1-6. Западна врата су била шира и монументалнија, и чини се да су у дворском церемонијалу имала важну улогу повезивања простора. Морамо нагласити да је до сада описани део палате био строго ортогоналан, геометријски сведен, и да је заједно са криптопортиком Д1-16 чинио правилну целину која је у пропорцијском смислу задовољавала најстроже односе и била у златном пресеку, које помиње Витрувије у делу о лепоти пропорција.²⁹⁴ Тако странице овог дела палате Д1, димензија 53,21 m x 32,78 m, имају међусобни однос 1,62 што је скоро апсолутно поклапање са пропорцијама златног пресека чији је однос $a : b = 1,6108...$ ²⁹⁵ (пр. 36) Примећујемо да је овај део грађен поштујући пропорцијске односе и потребе церемонијала, док је остатак дела Д1 доста слободније грађен са доста измена и дорађивања, што ћемо касније видети. Дакле из дворане Д1-4 улазило се у перистрил Д1-6 који је својим положајем представљао средиште и тежиште, како функционално тако и конструктивно, делова Д1, Д2 и Д5. (пр. 37) Ово не чуди јер су атријуми и отворени простори чинили важна места у концепту дворске архитектуре и церемонијала. Тремови заузимају изузетно важну улогу у царским палатама, али и аристократским вилама, јер повезују различите области унутар исте грађевине и представљају елементе посвећене обављању дворских и царских процесција, које се дешавају између различитих симболичких простора. О важности гамзиградског атријума можемо судити и према пронађеним уломцима зидног сликарства, мозаику, монументалним стубовима, поплочаном централном делу, као и према фонтани у

---

²⁹⁴ Витрувије III, 107-109.

²⁹⁵ О златном пресеку видети: Livio 2008.

средишту осе улазних врата дворане Д1-7. У средишту атријума откривен је, скоро потпуно сачуван, стилобат колонаде. Колонаду је чинило дванаест стубова од којих су два била нешто виша и чинила, заједно са пиластрима испред врата дворане Д1-7, посебан травеј. Од укупног броја стубова пронађени су делови неколико стабала, као и више делова јонских и коринтских капитела и база. На основу пронађених делова урађена је студија и реконструкција атријума коју је урадила М. Чанак-Медић,²⁹⁶ и која до данас није била предмет преиспитивања. Ми сматрамо да је поменута реконструкција задовољавајућа, као и да је простор атријума Д1-6 једини који је био погодан за реконструкцију, тј. једино су у њему пронађени архитектонски елементи који омогућавају релативно поуздану реконструкцију. (сл. 53) Мозаици су прекривали цео наткривени простор атријума, од стилобата колонаде до обимних зидова. Они су доста лоше очувани, и били су видљиви само на неким местима. Њиховом реконструкцијом добија се мотив крстова од четири ромба, који су уписани у круг.²⁹⁷ Средиште атријума, његов ненаткривени део, био је поплочан мермерним правоугаоним плочама, али не потпуно, јер током ископавања није пронађена подлога за плоче на целој површини. Централни мотив атријума била је фонтана, која се налазила у средишту ненаткривеног дела, тачније у оси врата просторије Д1-7. Од фонтане је понађен камени суд пречника 1,74 m, у комадима и део постоља на коме је било означено квадратно лежиште димензија 0,60 m x 0,60 m. На доњем делу каменог суда констатовано је кружно лежиште пречика 0,52 m, што је даље упућивало на закључак да је између постоља и суда постојао члан са квадратном плинтом и кружном завршном равни. Претпостављено је да је фонтана била ниска и да је имала облик касноантичких плитких здела са кратким постољем. Још је претпостављено да се суд у целини пунио и да је

---

²⁹⁶ Чанак-Медић 1978, 102.

²⁹⁷ Јеремић Г. 2009, 54.

у средишту био још један виши уређај, из ког је избијала вода.²⁹⁸ Претпоставка да се суд пунио до врха и да се вода преливала преко његових ивица није оправдана. Такав начин функционисања захтевао би посебан базен у подножију постоља у који би се вода сливала, одакле би даље била евакуисана канализационим каналом. С обзиром да такав базен није пронађен треба размислити о другачијем решењу. Овде се такође поставља питање одвођења површинских вода из централног дела које би се јавиле услед великих киша и топљења снега. За очекивати би било да је један такав уређај пронађен у североисточном делу отвореног простора атријума. Каснијом конзервацијом атријума постављен је сливник у североисточном углу који данас служи за евакуацију воде, али не знамо да ли је он стварно ту постојао или је накнадно урађен за потребе одводњавања. Управо вода може бити узрок лоше очуваности мозаика, јер током кишног периода, посебно у јесен или зими, вода која пада са крова у средиште прска и по мозаику. Мраз и лед имају негативно дејство на малтер који је био подлога мозаика што за последицу има одвајање тесера од подлоге и њихово испадање и дислоцирање. Сличан проблем јавио се првих година након откривања мозаика у просторији Д1-1 где је током оштре зиме вода продрла до дела мозаика, иако је он би прекривен песком, и наредне године је било приметно да је тај део мозаика у јако лошем стању, да су се тесере одвојиле од подлоге и да се подлога круни на најмањи додир.²⁹⁹ Приметна је денивелација улаза и пролаза према околним просторијама и просторима што је можда било условљено благим дискретним праћењем пада терена који је био изражен, у овом делу, према североистоку.

Трем Д1-6, као што је речено, представљао је средиште и из њега је кретање било могуће у свим правцима. Врата и пролази омогућавали су приступ делу палате Д2, криптопортику Д1-16, атријуму Д1-8, као и

---

²⁹⁸ Чанак-Медић 1978, 106.

²⁹⁹ Сикимић 1961.

просторији Д1-7. Криптопортик Д1-16, касније преграђен на три дела, омогућавао је брзу комуникацију од улаза до атријума Д1-6. Његов украс је дискутабилан, с обзиром на секундарни значај уређења пролаза. Зидови су највероватније омалтерисани и можда обојени, а у извештајима се помиње да је имао заглачан малтерни под.

Просторија са екседром Д1-7 заузимала је посебно место у делу палате Д1. (пр. 38) Монументални улаз ширине 3,40 m, и издизање пода дворане од два степеника у односу на атријум, дају на значају овој просторији. Унутрашњи простор чини екседра на северу, која је одвојена од осталог правоугаоног простора моћним пиластрима димензија 1,5 x 0,75 m. (сл. 54) На основу масивности пиластара можемо претпоставити да је у њиховом наставку био формиран лук јер је распон од 8 m био исувише велик да се премости архитавом. Бочни зидови који се настављају на пиластре имају потребну дебљину да приме оптерећење које се јавља од лука. Пометњу уносе постоља стубова која су пронађена уз пиластре, са њихове источне и западне стране, за које не знамо да ли су били само декоративни или су можда носили неки конструктивни елемент изнад. Немамо сличних примера који нам могу помоћи у разрешавању овог проблема тако да завршетак стубова, уколико су постојали, остаје загонетка. Наша претпоставка је да су били декоративни и да су завршени високим коринтским капителима изнад којих су постављене декоративне конзоле. Уколико се сложимо да је између пиластера постојао лук онда можемо закључити и да је екседра била засведена полукалотом.³⁰⁰ Зидови екседре имају потребну дебљину да издрже статичке утицаје, тако да је закључак о полукалоти оправдан. Још један важан сегмент јесте симболички значај екседре и куполе, у овом случају полукалоте, која је симболизовала небески свод. Купола, која представља небески свод, такође је давала на значају ономе ко седи испод сугеришући да небеса стоје иза њега, што је

---

³⁰⁰ На шта указују Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 93.

најчешће био цар или неко њему близак, и указивала на империјални карактер. Још један важан детаљ јесте издигнут ниво екседре у односу на остатак дворане,³⁰¹ што такође указује на њен значај и важност. Уз унутрашњи зид екседре постојао је још један масиван зид дебљине 0,90 m који је М. Васић окарактерисао као *сигма* лежејаеве.³⁰² Унутрашњост зидова је била изузетно декорисана, што показују остаци плоча белог мермера, очувани у нивоу пода. Уз мермерне плоче пронађене су и профилисане бордуре, мермерне плочице, профилисане траке, лезене, као и делови камених плочица разних облика и боја.³⁰³ Овако богат украс имале су и палте у Солуну, Триру, Сремској Митровици и Сплиту. Запажамо да су мермерне плоче облоге зидова у доњој зони лепљене на дебео слој малтера, чиме је постизана масивност сокла који је завршен вероватно неком профилисаним мермерном траком или мањим подеоним венцем. Плочице, траке и инкрустације у горњим зонама су вероватно лепљене на тањи слој малтера чиме је доњи део сокла одавао утисак масивности, стамености и снаге. (пр. 39) Из равни зида су вероватно излазиле плитке лезене, које су по нашем мишљењу пратиле ритам пиластера са спољашње стране зида. Закључак се намеће, као и у просторији Д1-1 где су прозори позиционирани између спољних пиластера, а унутрашњи украс, у овом случају лезене, између прозора. Не знамо како су били украшени зидови и полукалота екседре, али судећи према украсу централног дела дворане и она је имала богату декорацију. Под у овој дворани, испод кога су постављени канали за грејање топлим ваздухом, завређује посебну пажњу, пре свега због централног дела, али и због мозаика. Мозаици су највише очувани у јужном делу просторије, уз улаз, и уз источни зид. Централни простор, димензија 7,50 x 3,40 m, није очуван, већ су пронађене насатично поређане опеке у звездоликом распореду, у малтеру, које су представљале субструкцију за *opus sectile* под. Оваква подлога, као и комади мермера,

---

³⁰¹ Чанак-Медић 1978, 106.

³⁰² Vasić M. 2006, 72.

³⁰³ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 94.

порозног камена или чак и амфора, користили су се од I века за *opus sectile* подове, док су се раније плочице мермера полагале директно у малтер.³⁰⁴ Техника *opus sectile* је била веома цењена у римском свету, како због скупоцених материјала који су кориштени за њену израду, тако и због вештине која је била потребна мајсторима за њено извођење. Ова техника је била цењенија од израде мозаика од тесера, и у репрезентативним римским кућама подови од сечених плочица су најчешће заузимали централно место у просторијама за пријеме. Под у дворани Д1-7 био је сачињен од 21 површине, три пута по седам квадратних поља, са шарама састављеним од скупоценог разнобојног камена, који је такође био издигнут у односу на геометријске и фигуралне мозаике који су га окруживали,³⁰⁵ и спада у највећу групу подова. (сл. 55) Важно је запазити да су плочице прављене од различитих врста мермера, на појединим примерцима су видљиви трагови жљебљења, тако да је веома извесно да је у питању секундарно коришћени материјал.³⁰⁶ Ово не чуди, јер је за период касне антике карактеристично кориштење претходно употребљаваног материјала, тако да се често срећу примери плочица различите дебљине или облика, на појединим су видљиви и трагови старијих натписа и сл.

Геометријска поља у просторији састојала су се од ортогоналне схеме од октогона који се додирују и који на странама образују квадрате. Оваква схема настала је у црно-белом стилу, а нарочито је била популарна у Северној Африци током III и IV века, док је у Антиохији у исто време била незнатно заступљена на мозаицима.³⁰⁷ (сл. 56)

Квадратне и октогоне површине су украшене различитим мотивима. Сви заступљени мотиви су већ употребљени у дворани А, а

---

³⁰⁴ Dunbabin 1999, 257.

³⁰⁵ Срејовић 1993, 40.

³⁰⁶ Јеремић Г. 2009, 173.

³⁰⁷ Salies 1974, 10.

новину у односу на мотиве из дворане А представљају меандар од свастика, мотив пешчаног сата и крст од пет квадрата. У квадратима се налазе шах-поља, од 3 x 3 мала квадрата, а нов је и начин представљања оквира октогона, који су овде зупчасти.

У средишњем делу јужног мозаичког тепиха, у оси улаза у просторију, налази се панел са фигуралном представом, постављеном према посетиоцима који ступају у салу. Панел је двоструким оквиром одвојен од осталих мозаичких поља. Спољни рам чини плетеница од четири нити, а унутрашњи меандри од свастика и квадрата. Панел је димензија 2,47 x 1,55 m. У средишњем делу је представа младог бога Диониса у седећем положају, три четвртине окренутом према посматрачу, полунагог, обмотаног огртачем ниско око бедара. Лице је овално, очи изражене, уста правилна. Бујна коса у увојцима пада низ рамена, изнад чела венац од бршљана умотан црвеном траком. Око главе плави нимб. У десној руци, савијеној у лакту, држи кантарос, док је левом, подигнутом у висини главе, ослоњен на тирс. На ногама носи сандале. Седи на стеновитом тлу. Крај десне ноге је леопард, у окержутим и плавим нијансама, седи ослоњен на предње шапе, главом окренут према богу. Испод ногу Диониса простирка од леопардове коже. Сцена је фланкирана двама гранама винове лозе.³⁰⁸ (сл. 36)

Северно од панела са Дионисом позиционирано је оштећено поље са мањим фигуралним панелима. Оквир свих панела се састоји од меандара од троструких плетеница, које местимично стварају мотив асуре. Један од очуваних панела има унутрашњи рам од квадера у перспективи. На панелу је приказан амбијент од ниског растиња, које прескаче пас (*canis venaticus*). Терен је нераван, представљен таласасто коцкицама окержете боје. Од представе пса остао је очуван задњи део трупа, са витким дугим

---

³⁰⁸ Јеремић Г. 2009, 55. За детаљан опис са анализама и паралелама погледати: Јеремић Г. 2009, 175-180.

екстремитетима, стомак је увучен а грудни део пун ваздуха. Реп је дугачак и повијен на горе. Реч је о представи ловачког пса (*canis venaticus*), који је вероватно кренуо у лов на ситнију дивљач. Други, доста лоше очувани панел, има оквир од таласасте траке, док је од представе видљив само део дугачког и танког репа (пас?, дивља мачка?).³⁰⁹ (сл. 57)

Судећи према украсу и декорацији простора ова дворана је имала важну улогу у палатијалном комплексу. У литератури је одавно одређена функција дворане Д1-7 која је окарактерисана као триклинијум (*triclinium*),³¹⁰ са чиме се и ми, као што смо већ рекли, слажемо. Овакве дворане са екседром уобичајен су тип просторија у касној антици, често се јављају у кућама имућнијих власника. Најчешће се користе за гозбе, где је власник или цар заузимао почасно место у екседри или непосредно испред ње. Могле су служити и у друге сврхе, за рецимо пријеме једне или друге врсте. Међутим, њихов значај је другачији, оне нису имале никакве унутрашње поделе и стога је сва пажња била фокусирана на екседру, тј. онога ко је у екседри. Екседра и украс, у комбинацији са изузетним мозаицима, чинили су да простор буде импресиван. Оно што је такође карактеристично, јесте да су овакве дворане биле боље осветљене од старих базилика и терми.³¹¹ Последица таквог осветљења јесте нови осећај простора, што може бити, по нашем мишљењу, одраз нових тенденција у дворском церемонијалу и архитектури.³¹² Овде би могло бити завршено опште церемонијално појављивање и интеракција цара са поданицима и гостима. Све наредне просторије резервисане су за интимније активности цара, а такође приметне су разлике у квалитету и богатству украса, о чему

---

³⁰⁹ Јеремић Г. 2009, 55.

³¹⁰ Duval 1971, 120; Чанак-Медић 1978, 107; Динчев 2002, 206-207; Живић 2003, 34; Dintchev 2006, 9; Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 94.

³¹¹ Када погледамо ентеријер нпр. трирске ауле стиче се утисак једног лаганог, прозачног светлог простора, без обзира на свеопшту величину и масивност. Вероватно је и солунска аула остављала сличан утисак.

³¹² Сличност трирске, солунске, па донекле и сплитске ауле са гамзиградском можда може навести на оправдан закључак да се тетрарси нису ослањали на локалне мајсторе већ да су по потреби ангажовали исте групе искусних мајстора.

ће још бити речи. Морамо водити рачуна када причамо о дворском церемонијалу, јер то поље представља клизав терен. Помени церемонијала у изворима, као код Константина VII Порфирогенита,³¹³ углавном се односе на описе шта се говори, како се говори, ко и на који начин узима одређене ствари и ко шта ради, док се конкретне ствари везане за просторе у којима се одвија церемонијал јако ретко помињу и углавном се индиректно могу донети одређени закључци. Још података о конкретним примерима церемонијала износи Н. Дивал који тврди да, рецимо, није доказно да су се у палати цара Диоклецијана у Сплиту одвијале дворске церемоније,³¹⁴ а како помиње Де Франкович, отворено двориште је било мало, недовољно да прими све људе пред појављивање цара, у овом случају пензионисаног цара.³¹⁵ С обзиром да немамо податке о процесијама на Гамзиграду, нити о Галеријевом боравку у Ромулијани можемо слободно рећи да тамо никада није уприличен догађај са царским церемонијалом коме је он присуствовао. Поставља се питање како је третиран простор током коришћења палате с обзиром да је намена простора суштински била са царском конотацијом само кад је цар био ту присутан, док без његовог присуства губи функцију и поприма сасвим другу намену, али и третман.

У северном делу палате Д1, источно од дворане Д1-7, налази се још један атријум Д1-8 који је био вратима повезан са двораном Д1-7 и атријумом Д1-6. (пр. 40) Атријум је имао трем само са три стране, северне, источне и јужне неједнаких ширина, док је са западне изостао. Изостао је и стилобат стубова, који су постављени на камена постоља различитих димензија од 0,79 x 0,78 m до 0,90 x 1,10 m. Постоља су готово идентична онима у атријуму Д1-6, а пронађени делови стабла стубова, база и капитела омогућили су скоро потпуну реконструкцију атријума. На

---

³¹³ Constantine VII Porphyrogénète 1935.

³¹⁴ Duval 1961, Duval 1965.

³¹⁵ De Francovich 1970, 8-16.

основу пронађених делова, као и у атријуму Д1-6, урађена је студија и реконструкција атријума коју је урадила М. Чанак-Медић,³¹⁶ међутим само у торијски без цртежа. Из решења атријума Д1-6 произашло је решење за атријум Д1-8, где су два виша стуба била постављена испред улаза у просторије Д1-9, 10 и 11, образујући тако наглашено предворије. Стубови су носили троугаони тимпанон, а целокупан склоп испред улаза давао је изузетан значај просторијама.³¹⁷ Важан детаљ, који говори о фазама у току изградње, јесте позиција стубова уз источни зид дворане Д1-7, који су само прислоњени, без органске везе. Тако су ширину трема индиректно диктрални пиластри источног зида дворане Д1-7 поред којих су уклопљени стубови. Сличну ситуацију имамо и у атријуму Д1-6, како наводи М. Чанак-Медић, где се види да су пиластри призидани испред јужног зида дворане Д1-7, тј. испред улаза у ову дворану.³¹⁸ Током ископавања овог дела палате, атријума Д1-8, изостао је богат архитектонски украс. Помињу се само ретки уломци зиноп сликарства, на основу чега можемо закључити да су зидови овог простора били осликани, што је још једна паралела са атријумом Д1-6. Под наткривеног дела био је прекривен мозаицима, док је отворени простор био поплочан опеком у правилном слогу, а јасно се оцртавао правац одводног канала правца југозапад-североисток, чије покривне опеке одударују од правилног слога. Мозаици су очувани на малој површини, у југоисточном углу трема. Издваја се мотив мреже трака које у међупросторима имају уписане троуглове и које формирају квадрате, једне изнад других. Унутар квадрата, на врховима, налази се мотив Соломоновог чвора.³¹⁹

Из атријума Д1-8 улазило се кроз улаз ширине 1,78 m, на источној страни, у одаје Д1-9, 10 и 11. (пр. 41) Ову скупину просторија чине један улазни предпростор, кружно предворије, Д1-9, из кога се улазило у

³¹⁶ Чанак-Медић 1978, 105.

³¹⁷ *Ibid.* 105.

³¹⁸ *Ibid.* 102.

³¹⁹ Јеремић Г. 2009, 55-56.

триконхалну просторију Д1-10 на југу и тетраконхалну просторију на северу. Богат украс који се огледао у мноштву камених плочица, равних и орнаментисаних, фрагментима зидног сликарства, подовима рађеним у мозаику и у техници *opus sectile*, као и облога зидова од белог мермера, указује на велики значај ових одаја. Под у предворију био је прекривен мозаиком у облику штита од троуглова, са ефектом вртлога. (сл. 58) Штит се састоји од тридесет два троугла, распоређена у седамнаест редова. Оквир за штит се састоји од низа квадрата који се не додирују и који су повезани малим квадратима на угловима, у супротним бојама. У великим квадратима је уочен мотив крстастих цветова. Овакву бордуру срећемо на мозаику из терми у Стоцу, које је Ђ. Мано-Зиси определио у време Севера, као и на мозаику из градске виле из Болаке (*Balácsa*) у Панонији, датоване у почетак III века. Мотив штита од троуглова представљен је и на пољу број 2 приступне дворане Д1-1 палате у Гамзиграду.³²⁰

У просторијама Д1-10 и Д1-11 нису пронађени остаци завршне обраде пода већ само субструкција од слаганих фрагмената мермера и камена у малтеру. (сл. 59) У субструкцији пода дворане Д1-11 налази се већи број мермерних плочица са траговима претходне употребе различитих димезија, у односу на број плочица у дворани Д1-10, која је имала мање захтевну схему завршне обраде пода, а која се веоватно састојала од ортогоналне мреже квадрата, у којима су се налазили квадрати на врховима. (сл. 39) Мотиви који се јављају у стибадијуму имају своју најближу стилску и хронолошку паралелу у *sectilia pavimenta* царске палате у Солуну, захваљујући чему је урађена реконструкција завршних површина у триконхалној и тетраконхалној одаји, а која је у недостатку оригиналних делова пода, само апроксимативна.³²¹ Испод пода су пронађени канали за грејање топлим ваздухом који су се пружали од севера, где су била ложишта, префурнијуми, ка југу. Триконхална

---

³²⁰ Јеремић Г. 2009, 56.

³²¹ Јеремић Г. 2009, 174.

просторија Д1-11 није загревана, а њен нешто једноставнији слог пода указује да је њена функција била секундарна у односу на тетраконхалну просторију.

Уз зидове су пронађене беле мермерне плоче које су кориштене за облогу зидова. Због великог закривљења било је потребно користити мање плоче. Није нам познато да ли је мермерна облога постављена до врха зида или је обложена само зона сокла. Са досадашњим подацима, мишљења смо да је зона сокла обложена мермерним плочама, а да је горња површина омалтерисана и осликана. Облик основе сугерише да је кров рађен од полукалота, које су се у случају триконхалне и тетраконхалне просторије пресецале. У оваквом конструктивном систему најзахвалније је, и једино могуће, направити кружне прозорске отворе на куполи којима се дневно светло уводило у унутрашњост. У супротном поједине конхе не би имале прозоре. Као логичан наставак обраде зидова малтером и осликавањем долазимо до закључка да су и куполе биле омалтерисане и осликане. Ушушкан и интиман карактер ове скупине просторија указује на приватне одаје за мали број људи. Претходне претпоставке да се ради о термама,³²² демантовао је М. Васић, са којим се слаже и Динчев, показавши да су овакве просторије у касноантичком периоду кориштене као стибадијуми,³²³ мање трпезарије за интимније пријеме и гозбе. Овакви простори само потврђују римски однос према животу као извору насладе, где се највише потенцирао хедонизам, раскалашност, гозбе и уживање, што су биле одике Динисовог култа.

Приватни карактер овог дела палате био је наглашен позиционирањем стибадијума у североисточном делу палате Д1 који је, пак, био повезан са приватним одајама Д1-12, 13, 14 и Д1-15, у које се улазило кроз врата на јужном зиду атријума Д1-8. (пр. 42) Из атријума се

---

³²² Чанак-Медић 1978, 108.

³²³ Vasić M. 2006, 69-72; Dintchev 2006, 24.

прво улазило у просторију Д1-12 из које су врата водила ка просторији Д1-13, а обе просторије су биле повезане са малим унутрашњим двориштем Д1-14. Из малог унутрашњег дворишта улазило се у малу одају са екседром Д1-15. Из извештаја не можемо сазнати ништа о украсу ових просторија. Једино што знамо јесте да су просторија Д1-12 и Д1-15 имале канале испод пода за грејање топлим ваздухом. Није познато где се налазило ложиште просторије Д1-12, с обзиром да је она са свих страна окружена грађевинама, док је просторија Д1-15 имала префурнијум са северне стране, дакле у теменосу малог храма. Оно што знамо, а што је и данас видљиво јесте мозаик у просторији са екседром. (сл. 60) Од целе просторије сачуван је само један део у екседри, и у североисточном делу испред ексере, на којима се могу видети мотиви плетенице, правоугаоних рамова са мањим правоугаоницима у два реда међусобно смакнути за половину, квадрати и троуглови у низу који прате закривљење лука екседре у континалним тракама. Приметно је да се плетенице ломе на неколико места где се укрштају са зракасто распоређеним плетеницама које крећу из центра описаног круга екседре. Појављују се и мотиви који се због лоше очуваности не могу дефинисати. Зидови ових просторија су највероватније били омалтерисани и осликани, без камених украса. Намена ових просторија не може се са сигурношћу одредити. У литератури се помињу разни предлози, а најоправданији су они који овде виде репрезентативне одаје или спаваонице.³²⁴ У том случају могли би претпоставити да је ова просторија у централном делу могла имати мозаик са представом хипноса који се везује за просторије које су служиле за одмор и спавање. Намена спаваоница се уклапа у концепт приватног дела палате за који претпостављамо да су га чинили приватне одаје – спаваоница, стибадијум и атријум Д1-8. Атријум је највероватније био нека врста комуникационог простора кроз које би цар могао из својих одаја да,

---

³²⁴ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 95.

без нежељених сусрета, прође до сибадијума или до триклинијума који је вратима био повезан са атријумом.

Палата Д1 имала је све одговарајуће просторе који би задовољили потребе церемонијала једног пензионисаног цара. Овде пре свега мислимо на одговарајуће одаје које су служиле за потребе пријема, пословања, обедовања, гозби итд. Тако би се посетиоц или гост, један или више њих, кретао кроз прву улазну дворану (вестибулум), даље кроз другу приступну дворану све до дворане за аудијенције и пријеме Ауле Палатине где би се церемонијал завршавао проскинезом.³²⁵ (пр. 43) Уколико је церемонијал то захтевао, наставак дешавања могао се пренети у атријум и даље у триклинијум, док би у посебним случајевима пензионисани цар са одабраним гостима опуштање и забаву могао наставити у стибадијуму или се повући у своје одаје тј. спаваоницу. (пр. 44) Цара су пратили и дворани, дворска свита која је била поприлично бројна,³²⁶ и сачињавали су је људи разних профила, дакле једна хетерогена група. Дворани су радили и/или живели у палатијалном комплексу, па је и за њих било потребно обезбедити потребан простор.³²⁷ У случају Ромулијане тај простор за дворане могао је бити управо у деловима палате Д3, Д4 и Д5, а по потреби и простор „северног насеља“. Функцију простора пратила је архитектура која је, у случају палате Д1, била монументална и луксузна, достојна једног пензионисаног цара, а у осталим деловима сведенија и скромнија.

Део палате Д2, као што смо рекли није у потпуности истражен. На основу података добијених током ископавања нисмо запазили да је постојао архитектонски украс нити зидно сликарство. Овај део, сасвим сигурно представљао је сервисни простор који је опслуживао део палате

---

³²⁵ Проскинезу је увео Диоклецијан, а означава наклон пред владаром. Корени проскинезе сежу у Персију одакле ју је први преузео Александар Македонски, а потом и Диоклецијан. Овде видимо утицај источњачких обичаја који су се раширили током тетрархије.

³²⁶ У случају палата за пензионисање сигурно је био мањи број царских службеника.

³²⁷ Berenger 2013, 1821-1822.

Д1, и који је био планиран током изградње дела палате Д1. (пр. 22) Према нашем мишљењу просторије дела палате Д2 нису биле ни велике ни посебно значајне, а велики атријум уноси пометњу у одређивање функције. Претпоставка је да се ту налазила кухиња, пекара, оставе и магацини за храну и пиће.³²⁸ Оваква намена простора није била захтевна у погледу декорације већ су сви простори, по нашем мишљењу били само омалтерисани, а подови прекривени малтером. Под испод трема атријума Д2-1 био је обложен мермерним плочицама неправилног облика³²⁹ које су вероватно представљале клесарски отпад.

У целом ансамблу палате делује као да су делови палате Д1 и Д2 једини плански грађени, у ортогоналном положају, непосредно један после другог, али о томе ће бити речи касније.

Други део ансамбла палате чине делови палате Д3, Д4 и Д5. До скоро се у литератури ово називало палата II,³³⁰ међутим у светлу нових истраживања ови делови су обједињени у једну целину и названи по бројевима. Главна карактеристика ових делова јесте одступање од ортогоналне схеме ансамбла коју су поставили делови палате Д1 и Д2, али и грађевине у јужној половини. А могуће је и супротно, можда делови палате Д1 и Д2 одступају од праваца које су поставили делови палате Д3, Д4 и Д5. Ово је веома интересно и значајно питање јер одређује ток развоја, тј. промене плана изградње. Потпуно је атипично за римска утврђења да одступају од правилне, ортогоналне оријентације, а гамзиградска неправилна закошења и ломови бедема управо то чине, повлачећи за собом делове палате Д3, Д4 и Д5. Постоји могућност и да су бедеме мењали правац услед унутрашњих промена. Ово је засебна тема и о њој ће бити речи касније. Током сондажних ископавања дела палате Д3 откривена је велика грађевина са екседром Д3-3, импозантних димензија и

³²⁸ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 95.

³²⁹ Vasić Č. 1997, 33.

³³⁰ Sreјović 1981; Лаловић 1977; Лаловић 1980; Живић 2003; Јеремић Г. 2009.

још импозантнијих зидова, која је имала делимично очуван малтерни под. (пр. 23) Уз ову грађевину откривен је и део западног стилобата атријума ДЗ-2, који је такође имао малтерни под, очуван само у деловима, и зидане ступце. Остатак грађевина сондажно је истраживан, али подаци са ископавања нису доступни, осим извештаја А. Лаловић. Позната је и основа грађевине на којој уочавамо ортогонални распоред просторија. У малобројну групу налаза могу се убројати и фрагментовани делови архитектонске пластике.³³¹ Такође, на западном зиду атријума, откривено је зидно сликарство са вегетабилним мотивом у виду лозице, и са остацима црвене, плаве и жуте боје.³³² Током кампање 2010. године, на простору код северне потерне, постављена је контролна сонда управна на северни зид дела ДЗ при чему је откривен део северног зида и део заглачаног малтерног пода просторије ДЗ-9.³³³ (сл. 60) С обзиром да су све ободне просторије са северне стране, али и са источне и јужне биле сличних димензија, а вероватно и намене, претпостављамо да су све биле једнако третиране у погледу завршне обраде зидова и подова. Подови би, на основу пода у просторији ДЗ-9 могли бити од заглачаног малтера, а зидови, према западном зиду атријума са зидним сликарством, осликани, или само обојени. У основи, овај облик дворане подсећа на добро познате примере аристократских кућа, као што можемо да видимо, на пример, на зидним сликама из Помпеје. Најсличније је, пак, вили на Медијани код Ниша. (сл. 62) Сличан распоред и принцип низања просторија око атријума са тремом је очигледан, као и позиција велике дворане са екседром. Међутим, главна разлика је у димензијама и дуплираним просторијама са истока и запада. Вила на Медијани је много већа, а у свом склопу има и два стибадијума која изостају на Ромулијани. Намена овог дела палате не може са сигурношћу бити одређена док се простор не истржи систематски, међутим, можемо претпоставити, на основу података

---

³³¹ Лаловић 1977, 72-73.

³³² Лаловић 1980, 88.

³³³ Непубликована документација Археолошког института.

које добијамо из литературе о дворској свити и њеној улози у церемонијалу.³³⁴ Тако закључујемо да је у просторијама дела Д3 требало да буде смештен део дворана који су били у пратњи пензионисаног цара. Ту би се могли уврстити његови најближи сарадници и саветници. На основу примера Медијане могли би закључити да су ту биле административне просторије (*officium*),³³⁵ међутим, ипак смо мишљења да је у овом, релативно изолованом делу простор резервисан за смештај дворана, а да су канцеларије позициониране ближе главној комуникацији. Посебну пажњу привлачи дворана са екседром Д3-3, *aula*, међутим ни за њу не можемо са сигурношћу да кажемо какву је намену имала. Сигурно је да је била повезана са функцијом просторија око ње, вероватно за неку врсту интерних састанака дворана, аудијенције или друге активности. Такође, можемо одредити позицију улаза, и уз улаз одредити функцију мање правоугаоне просторије која би могла бити *vestibulum*. Важно је и повезивање дела палате Д3 са делом палате Д4, где се успоставља комуникација између ових простора, што опет може да указује на намену дела палате Д4.

Део палате Д4 најслабије је истражен простор палате. Током сондажних истраживања праћени су само правци зидова, уз које су пронађени делови осликаног зидног малтера.³³⁶ (пр. 24) Налази зидног сликарства указују на то је цела грађевина Д4 била осликана, док налаз мермерних плочица којима је био прекривен под западне просторије Д4-8, слично трему Д2-1, указује на облогу подова у техници *opus segmentatum*. Део палате Д4 био је засигурно изграђен упоредо са делом палате Д3 са којим чини целину, и са којом је повезана вратима. Изградњом ова два дела формирано је унутрашње дориште између јужне стране дела палате Д3 и северне стране дела палате Д4, као и оивичен теменос малог храма

---

³³⁴ Berenger 2013, 1821-1822.

³³⁵ Milošević, Gavrilović, 2013, 910.

³³⁶ Vasić Č. 1997, 36.

са источне и јужне стране. Позиција дела палате Д4, и повезаност са делом палате Д3, указује да би се намена могла одредити у односу на део палате Д3. Као што смо рекли, део палате Д3 би могао имати намену смештаја дворјана, док би део палате Д4 могао имати функцију административних просторија (*officium*) у којима би дворјани могли обављати уобичајене послове за које су били задужени. Положај уз главну комуникацију, и непосредна близина источне капије утврђења омогућавали су брз и једноставан приступ свима који би долазили у Ромулијану ради неког посла.

Део палате Д5, представља најмањи и најнеугледнији сегмент. (пр. 25) Саграђен је као пломба између дела палате Д1 и Д4, тако да је имао приступ и из дела палате Д1, кроз просторију Д1-14 и Д1-16, и из дела палате Д4 кроз просторју Д4-8. Архитектонски, али функционално био је везан за део Д1 и део Д4 и чинио неку врсту повезнице. Из просторије Д1-14 улазило се у атријум око кога су са две стране распоређене просторије. Утврђено је да је атријум имао зидане ступце са стилобатом и плинтом као и атријуму Д1-6, без посебног украса. Немамо податке о уређењу унутрашњости просторија, али се помиње под, у западном делу атријума, који је био направљен од ситних, неправилних, разнобојних камених плочица у техници *opus segmentatum*,³³⁷ као у трему Д2-2 и просторији Д4-8. Овај део Д5, саграђен је после дела палате Д4, а сасвим сигурно и доста после дела палате Д1. Уколико повежемо плинте и стилобат атријума Д1-6 и атријума Д5, који су готово идентично исклесани у истом камену, можемо закључити да је део палате Д5 саграђен у време када је у делу палате Д1 вршена доградња тремова у атријуму и накнадно украшавање подова и зидова, што оквирно пада у период 309. до 311. године према новчићу који је нађен у подлози мозаика, а који је већ горе поменут.

---

³³⁷ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 98.

Саставни део палате чини и мали храм са жртвеником,³³⁸ који је окружен са запада делом палате Д1, са југа Д4 и са истока Д3. (пр. 26) Северна страна теменоса, оивичена зидом уз који је постојао портик, била је закошена према северу да би се омогућио улаз у теменос из дела палате Д3. Пронађена су подножија стубова портика са трагом плинте једног самосталног носача.³³⁹ Можемо претпоставити да се портик налазио и са западне и јужне стране теменоса, где постоји основа за такав хипотетички закључак, међутим источна страна је поприлично незахвална за било какве претпоставке и закључке у погледу портика. Положај дворане са екседром дела палате Д3 и њена позиција у непосредној близини жртвеника храма, свега 3,40 m, указује да се одступило од првобитног плана и да је то плод компромиса услед додавања неког архитектонског елемента у комплекс. Ако детаљније погледамо, видећемо да ни жртвеник није у апсолутној оси храма већ да је померен транслаторно према југу за 0,60 m, да би се добио простор између њега и дворане са екседром Д3-3. Оно што одмах запажамо јесте неправилан облик теменоса који се преклапа са деловима архитектуре палате, стварајући тако мале бескорисне просторе. Није познато какво је било уређење зидова теменоса, као ни какво је било поплочање и да ли је било завршено. Свакако да би било очекивано да он буде уређен у складу са малим храмом који је имао изузетно богату и разноврсну декорацију.

На основу анализираних елемената палате можемо закључити да је просторна концепција сведена, тј да нема бројних просторија резервисаних за царске послове као што је то случај у палатама које су биле престоне палате царева. У случају Ромулијане постоје одаје које су служиле за пријеме, боравак, гозбе, смештај дворана, пословање итд. То су простори који су у односу на престоне палате поприлично смањени и

---

³³⁸ За детаљну анализу и реконструкцију тзв. малог храма погледати : Чанак-Медић 1970, 119-127; Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 77-80.

³³⁹ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 80.

редуковани, што је и очекивано јер уствари није било потребе за уобичајеним бројем и величином разних простора. Пензионисани цар више није имао исто ангажовање у животу царства, већ је постао изједначен са цивилима, а његова палата за пензионисање је била само реминисценција прохујалих времена. Њен настанак је представљао архитектонски, а у ширем смислу и уметнички израз његовог идеолошког програма. Галеријева палата за пензионисање саграђена је у кратком року, али поступно, у фазама које су биле врло блиске. Истражени делови архитектуре указују да је укршавање вршено непосредно након изградње, дакле није једновремено, што је технолошки и организационо оправдано. Међутим, непосредно пред почетак градње, не само палате већ и бедема, долази до одређених промена у пројекту Ромулијане што има за последицу одступање од ортогоналне оријентације делова палате. Ова одступања нису утицала на функционисање палате, већ су имала утицај на обликовање и ликовност комплекса.

4.8-Спољашњи изглед

Архитектонска пластика и остали украси палате указују, као што је горе изнето, да је унутрашњост била изузетно декорисана. Судаћи по украсу ентеријера намеће се закључак да је и спољашњем изгледу палате посвећена изузетна пажња. Концепт римских кућа, које су у суштини корен и царских палата, је генерално интровертан. Сви садржаји су оријентисани ка унутрашњем простору дворишта. Интровертан, затворен концепт утицао је на спољашњи изглед грађевина у великој мери, а као резултат имамо фасаде које нису увек осликавале лепоту и раскош унутрашњег простора. Често су оне биле изузетно једноставне, без посебне декорације, са понеким отвором за прозоре. Такав концепт се провлачи кроз цео римски период и можемо га препознати и у палатама тетрархије. Из овог концепта издваја се палата Антиохије и палата у Сплиту. Код њих се истиче отварање једног дела палате према окружењу, као да су

природни затечени услови имали утицај на градитеље, или је преовладао Диоклецијанов, можемо слободно рећи савремени дух, отвореност за нове идеје и концепте и склоност ка градњи. Наиме, и једна и друга резиденција су у приватном делу палате имале дугачке галерије са колонадом које су својом дужом страном биле оријентисане ка околини, тј. ка спољашњости. У случају сплитске палате визура је била усмерена на море, које је имало благотворни утицај на становике палате. Свакако је шетња овим дугачким галеријама у пратњи дворана или у тренуцима осаме имала велики значај за цара Диоклецијана али и за чланове његовог двора. Антиохијска палата је, пак, имала сличну галерију са колонадом, али поглед није био усмерен ка мору већ ка пашњацима и зеленилу који су се простирали преко реке, приказ који је сигурно имао умирујуће, опуштајуће дејство.

Гамзиградска палата следи концепт затворених резиденција и њена организација простора указује на то да је највећа пажња посвећена уређењу унутрашњости комплекса, међутим и спољашњи простор завређује пажњу. Тако посетиоц који улази у Ромулијану кроз источну капију као прву одредницу види велики Јупитеров храм са леве стране и улаз у палату са десне. Овде је симболика јединства и свеprisутности идеологије у царству очигледна, и јак утицај неоспоран. Источна фасада, палате на којој се налази и главни улаз није монументална и компактна, већ поприлично разуђена у погледу моделованих габаритних маса. Главни акценат је стављен на улазна врата палате и монументалне стубове од зелене серпентинске брече, на постаментима (пиластирма?), који су највероватније носили епистиљон и троугаони тимпанон,³⁴⁰ судећи по принципу решавања монументалних улаза који се понављао. Значај улаза наглашен је и поплочањем широког простора испред врата, правоугаоним

---

³⁴⁰ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 87.

мермерним плочама егзотичног колорита.³⁴¹ Простор испред улаза је могао бити поплочан и неком од локалних врста камена, што би било далеко јефтиније, међутим градитељи су се определили за увозни скупљи мермер и на тај начин дали на значају главном улазу и простору испред њега. Улазна врата, судећи према ширини улаза од 4,12 m, морала су бити двокрилна, највероватније од дрвета, међутим током археолошких ископавања нису нађени метални делови који би нам могли дати одговор какав је био оков врата и евентуално подела површина. Монументалност и величину врата можемо само претпоставити, а сигурно је да су она остављала импресиван утисак на свакога ко би кроз њих ушао у „свети простор“ палате. Остатак источне фасаде сигурно је био подређен главном улазу и не можемо рећи да ли су, и на којој висини постојали отвори за прозоре криптопортика, или је криптопортик био отворен, са луковима и стубовима. Откривени остаци зидова су ниски и током ископавања нису пронађени ни остаци стубова ни назнаке отвора прозора, па претпостављамо да су прозори, уколико су постојали, заузимали више нивое зида. Такође, на основу унутрашњости не можемо одредити ни ритам ни број прозора или стубова. Јужна фасада палате, тј њених делова Д1, Д4 и Д5 је најдужа и према позицији и значају требало би да буде најрепрезентативнија. Јужна фасада дела Д4, познатог као грађевина са коридором, дуж целе јужне стране има дугачак ходник из кога се улазило у просторије, док се у ходник улазило кроз четири пролаза. Према нашем мишљењу овај ходник је највероватније био трем, са ниским парапетним зидом на коме су се низали стубови, или ступци, чинећи ритмичну колонаду дуж целе јужне стране. Тремови су позиционирани уз главне улице *cardo* и *decumanus*, што је била пракса широм царства, па на основу тога можемо претпоставити да је то био случај и са овом грађевином која је пратила правац једине комуникације, правца исток-

---

³⁴¹ Како пише у извештају о конзерваторским радовима из 1954. године плоче испред улаза су након откривања пресложене, тј. измештене да би се подлога консолидовала и нивелисала, а потом враћене у првобитни положај.

запад, и налазила се са његове северне стране. Недовољна истраженост овог дела палате не дозвољава нам да са сигурношћу реконструишемо његову фасаду па наша реконструкција остаје само у домену претпоставке. Јужна фасада дела палате Д5 је јако кратка, у поређењу са јужном фасом дела палате Д4, на коју се линеарно наставља. Ово је уједно и најнеугледнији део палате, који делује као закрпа у контексту целог комплекса, па тако ни његова фасада не осликава значај палате. Сегмент јужне фасаде дела палате Д5, судећи према материјалу од кога је зидан, тј. притесаном камену који је употребљен и према нехајној обради спојница, закључујемо да је овај део свакако био омалтерисан, а можда у обложен каменим плочама. (пр. 45)

Јужна фасада дела Д1 је специфична по томе што је као градиво зидова просторија Д1-1 и Д1-3 употребљаван камен, лапорац и кречњак, али и опека у наизменичним редовима. Комбинацијом материјала могуће је постићи игру боја на фасади, а највероватније да је то била бихромија која је постизана црвеном опеком и белим кречњаком. Плоче ружичастог лапорца само су се појављивале на неким местима где су употребљаване уместо опека, али ефекат је био исти. Ово је важно највише због одређивања завршне обраде зида са спољне стране где је највећа трилема да ли је био малтерисан, обложен каменим плочама или је управо комбинацијом материјала различитих боја од којих је зидан постизан жељени ефекат. У извештају Ђ. Мано-Зисија можемо запазити констатацију да је фасада била обложена порфиром, сијенимом, серпентином и андезитом.³⁴² Ако знамо да је велики део каменог украса пронађен дислоциран у односу на првобитно место уградње, онда овај закључак можемо окарактерисати као упитан јер је велика количина тог камена, који помиње Ђ. Мано-Зиси, вероватно ту доспео у периоду после палате. Евентуалну потврду Зисијеве претпоставке могли би да дају

---

³⁴² Мано-Зиси 1961, 51.

пиластри у једном дворишту Галеријеве палате у Солуну, чији су доњи делови били обложени разнобојним мермерним плочама, и чији су зидови сачувани у већој висини. Такође, слични примери су забележени у Остији, али и на фасади Галеријеве ротонде, касније претворене у цркву Св. Ђорђа у Солуну. Преклапањем ова два податка можемо претпоставити да је доња зона фасаде била обложена каменом али због велике разноликости поменутих врста камена не можемо одредити врсту. Још један аспект нам може помоћи да одгонетнемо каква је била обрада зида јужне фасаде, а то је готово идентична обрада база пиластара са соклом и подножјем контрафора на капијама старије фортификације. Утврђено је да бедеми и зидови кула старије фортификације нису малтерисани³⁴³ тако да се на основу тога намеће закључак да ни јужна фасада није малтерисана, већ да је у истом маниру обрађена и да је са капијом визуелно требало да чини јединствену целину. Остаје нам и даље трилема да ли је овај део био обложен каменом, омалтерисан или неомалтерисан. Нисмо нашли податак о обради спојница, што би евентуално могло навести на закључак о завршној обради, а с обзиром на релативно ниску очуваност остатака зида дискутабилно је да ли је уопште било могуће видети каква је била обрада спојница. У овом тернутку не би смели са сигурношћу рећи која је од три поменуте претпоставке ближа оригиналној верзији али постоје индиције да је можда у првој фази фасада била без облоге, дакле натур опека и камен, док је у другој фази, заједно са украшавањем унутрашњости, украшена каменом облогом у комбинацији боја. Пиластри на јужном зиду просторије Д1-1 и Д1-3 рашчлањивали су фасадну раван на тринаест сегмената унутар којих су били постављени прозорски отвори. Пиластри су према мишљењу М. Чанак-Медић и Б. Стојковић-Павелке завршени слепим луковима,³⁴⁴ а аналогije су пронашле у Галеријевој палати у Солуну где су слични пиластри завршени слепим

---

³⁴³ Чанак-Медић 1978, 40.

³⁴⁴ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 87.

луковима. Рашчлањивање на тринаест сегмената указује да је вероватно било тринаест прозора који су били позиционирани у горњој зони зида, непосредно испод слепог лука. Димензије прозора нисмо у стању да одредимо због мале очуваности зидова већ су оне одређене емпиријски. Оваква подела и употреба пиластара највероватније је била условљена статичким потребама. Уколико претпоставимо да је овај део палате имао већу висину онда би зидно платно било високо и дугачко, са отворима за прозоре који додатно ослабљују зид, што за последицу има изузетну виткос конструктивног елемента, а самим тим и нестабилан конструктивни склоп. Убацавањем пиластара добија се укрућење по вертикалној оси, док по хоризонталној имамо укрућење само са доње стране. Крутост горњег дела постигнута је највероватније слепим луковима. Постојала је могућност да се пиластри заврше у правој линији са имитацијом капитела, или под венцем, међутим избор слепих лукова се намеће као конструктивно боље решење и претпоставке да је фасада била управо тако урађена апсолутно су оправдане. Такође, ритмична подела фасаде условљавала је игру светла и сенке на фасади пружајући тако различите визуелне доживљаје у зависности од доба дана. Од дубоких сенки до скоро не приметних, у комбинацији са одсјајем стакала на прозорима стваран је јединствен приказ, који је давао живост фасади. Једну од непознаница представља и висина фасаде, коју можемо одредити апроксимативно, или у односу на друге делове палате Д1. (пр. 46) Наставак фасаде дела Д1, тј. његова западна фасада представља истоветан принцип решавања фасадне равни као и јужна фасада овог дела палате. Принцип рашчлањивања пиластрима и овде је примењен, а претпостављамо да је и завршетак слепим луковима идентичан. Једина разлика је у базама пиластара, која је на јужном делу закошена а на западу равна, без профилације. Западну фасаду су, поред база пиластара, од јужне фасаде раликовали ниша са унутрашње стране која је једним делом излазила ван равни зида и са унутрашње и са спољашње стране, чинећи

тако избочење фасадне равни, као и врата споредног западног улаза. Избочење формирано због дубине нише налазило се на месту где би се природно налазио пиластар, само већих димензија, и није претерано нарушило ритмичност. Поред овога, врата споредног улаза позиционирана скоро на средини фасадне површине, додатно су унела живост фасади. Улаз са западне стране представља један од три улаза дела палате Д1 па самим тим има већи значај. (пр. 47)

Наставак фасаде са западне стране, и делимично са северне, припада делу палате Д2 и за тај разуђени сегмент немамо довољно информација јер је само делимично истражен. Можемо закључити према намени дела Д2, који је највероватније био сервисни, да је фасада била третирана у складу са наменом, само омалтерисана без неке посебне обраде. Овај део, скрајнут и заклоњен делом Д1, није био видљив из централног простора утврђења па му није посвећена пажња као деловима који су били видљиви. Још један сегмент западне фасаде дела Д1 представља спољни део дворане Д1-7 који је рашчлањен масивним пиластрима. Аналогије које ће нам помоћи око одређивања спољашњости можемо потражити пре свега у Аули Палатини (*Aula Palatina*) трирске палате која је до данас сачувана. Оно што одмах запажамо јесте спољашња обрада трирске грађевине која је комплетна од цигле, без облоге и малтера.³⁴⁵ Није нам познато да ли је то била њена оригинална завршна обрада или је током времена она однешена. Такође и величина је знатна, скоро три пута већа од гамзиградске.³⁴⁶ Величина трирске Ауле условила је два реда прозорских отвора на фасади. Уколико пропорцијски анализирамо односе трирске и гамзиградске фасаде долазимо до закључка да није било потребе за два реда прозора, тачније два прозора један испод другог између пиластара. Уколико би инсистирали на два реда као што је

---

³⁴⁵ Jean-Pierre 2005, 301.

³⁴⁶ Главна карактеристика у односу палатијалних комплекса престоница империје и палата за пензионисање јесте величина просторија. У престоним палатама све је знатно веће, а често и монументалније.

то случај у реконструкцији М. Чанак-Медић и Б. Стојковић-Павелка,³⁴⁷ добили би енормну висину несразмерну основи, а уколико би се димензије прозорских отвора смањиле да би прозори могли да се уклопе у висину, тада би естетски ефекат био неодговарајући. У том контексту, сасвим је довољан по један прозор одговарајућих димензија да се обезбеди довољна количина светла унутар просторије. Са западне стране ове просторије се налазио и префурнијум хипокауста који је служио за ложење ватре. Ватра и дим су имали негативне последице на фасаду тако да је дискутабилно да ли је ова фасада била обрађена и како. Претпостављамо да је она била само омалтерисана, с обзиром да је била скроз заклоњена и није се сагледавала са важних позиција. Наставак северне фасаде дела Д1 представља екседра просторије Д1-7, северни зид перистила Д1-8 и северни зид стибадијума Д1-9, 10, 11. Екседра просторије Д1-7 је вероватно била обрађена као и њена западна фасада. У том маниру вероватно је била обрађена комплетна северна фасада дела Д1, али и теменос малог храма и северна фасада дела палате Д3. Перистил Д1-8 је на северној фасади имао један отвор за врата која имају непознату намену. Ово је један од три улаза дела палате Д1 али очигледно није имао неку посебну обраду нити му је дат значај као првом и другом улазу. Стибадијум Д1-9, 10, 11 је имао два отвора за приступ префурнијумима који су били сервисни и нису имали неку важност. Источна фасада стибадијума Д1-9, 10, 11, која је уједно била и позадина малог храма сигурно је била значајније обрађена. Немамо податке о налазима уз зид, тако да не можемо нешто прецизније рећи о изгледу фасаде, а извештаји са ископавања не третирају овај део. Можемо закључити на основу конструктивног склопа и статичких законитости да је стибадијум имао осветљење са крова, тј. са полукалота којима је био засведен, тако да на источном зиду не треба очекивати прозоре.

---

³⁴⁷ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 93.

Северна фасада дела Д3, као и источна фасада истог дела, представљају заклоњене фасадне површине, ван видокруга, које су вероватно биле само омалтерисане. Ово закључујемо, пре свега, због скромнијег општег стања дела палате Д3 и недостатка украса, како мозаика, тако и архитектонске пластике. Као што је речено, палатијални комплекс има затворени, интровертни концепт, који се најбоље осликава на делу Д3, где су просторије груписане око унутрашњег перистилног дворишта према коме су и оријентисане. Просторије највероватније нису имале отворе на страни супротној од дворишта тако да на фасадама не треба очекивати прозорске отворе. На источној страни постоји и један, по свему судећи, главни улаз у део палате Д3, док је са северне стране био још један, вероватно споредни улаз који је водио ка северној потерни. Главни улаз би требало да има и мало богатији украс, међутим он до сада није констатован. На источну фасаду дела палате Д3 наставља се источна фасада дела палате Д4 која је вероватно била рађена у истом маниру. С обзиром да је овај простор палате слабо истражен остављамо могућност да се у светлу нових открића слика о овом делу палате допуни или евентуално промени. Фасада унутрашњег дворишта Д1-2 је са северне и јужне стране била рашчлањена пиластрима који су имали равно завршене базе, као пиластри на западној спољашњој фасади. И ови су пиластри, као и спољашњи били завршени слепим луковима у горњој зони, а између њих су били позиционирани прозорски отвори. Западна, и део источне фасаде су без пиластара и вероватно су биле равне. На западној фасади су највероватније постојали прозори док је за источну недовољно података којим би могли потврдити постојање истих. У североисточном углу дворишта налазила се осмоугаона просторија Д1-5, која је приљубљена уз северну фасаду, а делимично је заклањала и источну фасаду дворишта. Ова просторија је на једној од страница осмоугаоника (јужна страница) имала префурнијум за заградање поменуте просторије. Не можемо закључити да ли су на слободним страницама осмоугаоника постојали

отвори за прозоре или је светло улазило кроз прозоре на куполи.³⁴⁸ С обзиром да је ово двориште било највероватније сервисно, за ложење префурнијума и да је у њему често било дима, pepела и дрвета за огрев, претпостављамо да се није користио за уобичајене активности већ да су за то кориштени атријуми Д1-6 и Д1-8. Оваква намена простора указује да је и обрада фасада била оскуднија и да су зидови само омалтерисани, без декорације. Ако се прати један уједначен принцип решавања фасада онда би могли закључити да су репрезентативни, ка југу и југозападу оријентисани делови фасаде палате били у првој фази у комбинацији опеке и камена, а да су у другој фази додатно украшени каменим плочама, чиме су на најбољи начин репрезентовали значај и сјај палате. Остали, заклоњени и сервисни делови комплекса су вероватно били само омалтерисани, уз могућност да су обојени и да се на тај начин постигао ефекат имитације камена, за делове који би се евентуално сагледавали ван утврђења. Међутим, ово је грађевина од које можемо очекивати ништа мање до живописну спољашњост која је одисала елеганцијом високих субова и пиластара, ритмом отвора и колонада тремова, архитектонским украсима и богатом облогом зидова, барем би тако изгледала палата из наше перспективе када би се оком и духом могли вратити у време изградње комплекса на Гамзиграду.

4.9-Релативна хронологија

Даља разматрања имају за циљ разумевање концепције гамзиградске палате у хронолошким међусобним односима, као и разумевање визије њених градитеља, дакле, сагледавање организације простора и интерпретација фаза изградње палате. Као што смо видели у претходним поглављима, палата је била предвиђена да прими пензионисаног цара Галерија и да обезбеди миран и сигуран живот на месту његовог рођења. Када се приступило изградњи целокупног

---

³⁴⁸ Уколико је ова просторија била покривена куполом.

комплекса, по налогу самог цара, затечене су одређене изграђене структуре које су претходиле изградњи гамзиградског утврђења. Већ смо поменули да су то грађевина на сектору јупитеровог храма (villa), грађевина на сектору западне капије (termae), грађевина на сектору источне капије, и грађевина на сектору терми. Ове грађевине су разграђене до нивоа темељних зона у зависности од нивоа на коме су биле млађе грађевине изнад њих. Након нивелисања терена приступило се изградњи бедема и кула старије фортификације, а врло брзо дошло је до промене плана, по нашем мишљењу то је период када је Галерије постао аугуст 305. године, када су портици и бедеми старије фортификације разграђени, а подигнут нови монументалнији бедем са масивним кулама. Након тога приступило се изградњи палате.³⁴⁹

Палата је дакле изграђена у северној половини гамзиградског утврђења, и чини је пет делова. Део палате Д1, најрепрезентативнији, најзначајнији и најбоље истражен, представља полазиште за одређивање међусобних односа. Он је у конструктивном смислу компактан, грађен изједна, док је декорација рађена нешто касније. Са његове западне стране позициониран је део палате Д2 који функционално представља његов саставни део. Сви зидови дела палате Д2 су прислоњени уз зидове дела палате Д1 што указује да су они накнадно дограђени, међутим не можемо тачно рећи колика је била временска разлика. То може бити врло кратак период, међутим може бити и период који се поклапа са периодом изградње других делова палате, дакле нешто дужи. Можемо са сигурношћу рећи да је део палате Д2 планиран као јединствена структура са делом палате Д1, с обзиром да је отвор за врата између ова два дела предвиђен и остављен у току изградње, дакле није накнадно пробијен, а опслуживање дела палате Д1 предвиђено је из дела палате Д2. Све ово може да указује да је јако мала временска дистанца између фаза, а ипак,

---

³⁴⁹ Постоје индикације да је до промене плана дошло и пре почетка изградње бедема, тачније пре почетка изградње северног и источног бедема.

ако је било сигурно и извесно да ће се део палате Д2 градити, градитељи су могли одложити његову изградњу. Када говоримо о великим и малим временским размацама између фаза мора нам бити јасно да је цео комплекс изграђен у веома кратком року и да је све рађено убрзаним темпом, поготово што су старији бедеми разграђени па наново прављени већи и монументалнији, при чему је изгубљено доста времена. Тако временске разлике у контексту гамзиградске палате представљају размак од највише једне грађевинске сезоне.

Идући даље према делу палате Д3 запажамо да он, у односу на делове палате Д1 и Д2, одступа од ортогоналне оријентације. Слична ситуација је и са делом палате Д4. Део палате Д3 није датован због делимичне истражености и недостатка података, међутим постоје конструктивни елементи који нам могу помоћи око релативне хронологије. Овде мислимо на северни зид теменоса храма који је на месту споја са делом палате Д3 јединствен и једновремен. Поменути зид на месту споја са делом палате Д1 нема органску везу већ је само прислоњен уз његов североисточни угао. Из наведеног је јасно да је део палате Д3 млађи од дела палате Д1, што наравно не мора да буде временски далеко. Постоји могућност да су део палате Д3 и део палате Д2 рађени истовремено, што може да представља организационо питање градилишта. Не смемо заборавити да је ово ипак један велики грађевински простор на коме је радила легија V Македонска са ефективних 2000 људи,³⁵⁰ и да је питање организације овде било изузетно важно.

Важан детаљ, за међусобну релативну хронологију грађевина и разумевање настанка комплекса, представља рушење екседре дворане Д3-3 и њено повезивање са малим храмом. Тада је на месту екседре изграђено

---

³⁵⁰ Ако претпоставимо да је део војника био ангажован на управљачким пословима, пословима израде или набавке грађевинског материјала, део на пословима транспорта, део на сервисним пословима оправљања алата, припреме хране и др. Долазимо до апроксимативне цифре од 2000 људи који раде у исто време на градилишту и физички нису могли да стану у одређену радну зону, а да не сметају једни другима, и на тај начин успоравају процес рада.

степениште према теменосу храма, а отвор између пиластара који су на неки начин одвајали целу од екседре преграђен, а на средини остављен отвор за врата. Сматра се да је овај подухват, заједно са прављењем портика са северне и западне стране теменоса, претходио изградњи храма,³⁵¹ што поново наводи на закључак да је мали храм у релативној хронологији млађи од дела палате Д1, али сада и од дела палате Д3. Чак се јавила сумња³⁵² да је део палате Д3 најстарија грађевина на северној половини Ромулијане, и да је њен положај и габарит условио неправилан правац и облик бедема, прво старије, а касније и малаће фортификације. Међутим северни зид теменоса храма оповргава тезу да је део палате Д3 најстарији у комплексу палате.

С обзиром да су део палате Д3 и део палате Д4 по конструктивним карактеристикама јако слични, по просторној диспозицији и оријентацији, може се закључити да су они једновремени, међутим ово ће још бити тестирано, јер је услед слабе истражености тешко дати тачну одредницу. Одређене законитости у одређивању односа дела палате Д3 и дела палате Д4 може нам дати мали храм. Уколико се сложимо да је мали храм млађи од дела палате Д1, али и од дела палате Д3, можемо закључити да је током изградње малог храма био потребан слободан простор за допремање и складиштење грађевинског материјала што указује да део палате Д4 није био изграђен у том тренутку. Из овога даље закључујемо да је део палате Д4 млађи од дела палате Д3. Један јако интересантан и важан детаљ, који је нама промакао, запазио је Ч. Васић, а односи се на међусобни однос дела палате Д4 и Д1. Наиме, део палате Д4 се својим северозападним углом ослања на екседру просторије Д1-15, тако да зид није завршен под правим углом већ прати закривљење екседре.³⁵³ Овде је јасно да је део палате Д4

---

³⁵¹ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка, 2010, 80.; Срејовић 1983, 44.

³⁵² Чанак-Медић 1995, 55.

³⁵³ Васић Ч. 1993, 9.

млађи од дела палате Д1. Опет можемо претпоставити да је можда део палате Д4 једновремен са делом палате Д2.

Сасвим је јасно да је део палате Д5 најмлађи члан ове групе јер се његови зидови наслањају на зидове дела палате Д1 и дела палате Д4.

У релативној хронологији палате по времену изградње издваја се део палате Д1 као први изграђени део, након кога је грађен део палате Д2. Непосредно после тога грађен је део палате Д3 и у његовој близини мали храм. Након малог храма гради се део палате Д4 и на крају, последњи у низу део палате Д5.

На основу анализе и проучавања старије и млађе фортификације,³⁵⁴ Ч. Васић је одредио фазе укупне грађевинске активности које је послагао следећим редоследом: фаза 1 - изградња старијег фортификационог система, фаза 1а - деструкција портика и бедема између кула старијег фортификационог система, фаза 2 - изградња млађег фортификационог система у који су, готово синкретички инкорпориране куле и капије старијег фортификационог система, фаза 3 - изградња палате на северној половини утврђења.³⁵⁵

4.10-Живот палате

Бедеми који окружују палату, као свети простор, имали су значајно место у царској архитектури. Они су били граница утврђеног простора и од изузетне важности за безбедност палате у несигурно време касне антике. До сада смо видели да је на овом простору унутар бедема постојало неколико објеката, који су негирани, и који су претходили изградњи палате, међутим треба поменути и тзв. „северно насеље“ које је постојало пре изградње палате. То је, како наводи М. Живић, био војни

---

³⁵⁴ За детаљну анализу и образложење фаза изградње видети Vasić Ѓ. 1997, 103-111; а за детаљну анализу и реконструкцију фортификација видети Чанак-Медић 1978, 50-96; и Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 49-76.

³⁵⁵ Васић Ч., 1993, 13.

логор и насеље уз војни логор. Насеље чије би оснивање могли везати за време пре римског напуштања Дакије, односно за време владавине цара Аурелијана, највероватније је Галеријево родно место.³⁵⁶ Овај податак нам може помоћи да одговоримо на питање с почетка о томе зашто је баш на овом месту подигнут дворско-меморијални комплекс. Такође, сада је јасно где су били стационирани војници III Галске и V Македонске легије и мајстори, који су радили на изградњи и украшавању Ромулијане. Такође, велики део сервисних послова обављан је, по свему судећи у том насељу, што омогућава чист и миран простор унутар утврђења. Није нам познато до кад је насеље било у употреби, тј. да ли је функционисало и после укидања тетрархије. Сасвим је извесно да је егзистирало током изградње и за време трајања палате.

Живот палатијалног комплекса, у најбољем светлу и изворној лепоти, форми и намени није дуго трајао. Тај период можемо да ограничимо на период владавине цара Галерија. Ако одредимо 293. годину као полазиште и време када је Галерије, након устоличења, могао да почне радове на Ромулијани,³⁵⁷ а 311. годину као годину краја грађевинске активности због смрти, онда нам остаје период од 18 година које су, у ствари период изградње и живота палате. Овај период би се могао продужити на 20 година уколико за крај егзистирања палате узмемо 313. годину када у Солуну убијају Валерију, Галеријеву жену и њиховог сина.³⁵⁸ Дobar део времена је био резервисан за градњу тако да се прави живот и функционисање палате ограничава на свега неколико година. Право је питање да ли је палата живела у правом смислу те речи, с

---

³⁵⁶ Живић 2015, 45-46.

³⁵⁷ Палате у које ће се повући након пензионисања, са монументалним комплексом за сахрањивање, су имале за циљ да представе славу и моћ цара, и њихова градња започињана је одмах након устоличења.

³⁵⁸ Мада је мало вероватно да је грађевинска активност трајала након смрти Галерија. Засигурно је био грађен маузолеј, али остале грађевине су вероватно остале на истом нивоу на коме их је затекао крај грађевинске сезоне 310. године.

обзиром да је Галерије никада није посетио, нити живео у Ромулијани, или се припремала да прими пензионисаног цара.

Овај најблистави период није дуго трајао, а сменио га је период о коме се јако мало зна. Током ископавања није било налаза који би се могли датovati у период од Галеријеве смрти 311. године до владавине Валентинијана I (364-375). Како је протекао овај период од пола века не можемо са сигурношћу одгонетнути. Након смрти Галерија намена комплекса, као дворско-меморијалног, је комплетирана, када је након апотеозе Галерије сахрањен у маузолеју на оближњем брду Магура, поред своје мајке. Тада Ромулијана постаје вечни спомен на цара, тетрарха, владара васељеном. Галеријев наследник, Лициније (308-324), требало је да преузме, поред владарског престола, и бригу о Ромулијани, међутим као што нам је познато, на индиректан начин је ликвидирао Валерију, Галеријеву удовицу и њиховог малолетног сина. Сходно томе ни брига о Ромулијани није била одговарајућа. У време Константинове владавине (324-337) Ромулијана је била ништа више од царског добра, које је само захтевало одржавање. Константин није имао разлога да чува спомен на Галерија, међутим ако знамо да је Диоклецијанов маузолеј и саркофаг у маузолеју чуван, и да је за покушај скрнављења прописана строга казна, можемо рећи да је и Галеријев маузолеј у то време био нетакнут. Другачија ситуација је била са Ромулијаном где, према остацима хришћанских цркава, видимо да је хришћанска заједница преузела управљање над комплексом, што се могло протумачити као победа над прогонитељем. Хришћанске базилике, које су грађене како унутар, тако и ван утврбења, представљају прве објекте који су грађени после палате тј. као што је поменуто у време Валентинијана I.³⁵⁹ Период до изградње цркава за сада остаје нерасветљен, а надамо се да ће будућа истраживања дати нове податке. (пр. 48)

---

³⁵⁹ Срејовић 1993, 66.

Такође, треба напоменути да је најезда Хуна 441. године, представљала прекретницу у животу палате, и да од тада почиње њено уништавање и пропадање. Након проласка Хуна Ромулијана постаје само још један забачени рефугијум. Вероватно је у тим годинама опљачкан маузолеј Галерија и његове мајке Ромуле, и многе грађевине попаљене и порушене. Од тада креће рурализација Ромулијане што је потврђено токим ископавања куле 19 млађег утврђења и ископавања на простору терми.³⁶⁰ Утврђено је да је Ромулијана од краја IV века била утврђење, окружено пољопривредним имањима и сеоским насељима, са занатским радионицама, складиштима хране, робе, црквама, са администацијом и мањом војном посадом која је обезбеђивала овакав систем.³⁶¹ У VII веку Гамзиград је опустошен и расељен, а затим четири века остао пуст. Током овог времена заборављен је назив дворца и име његовог власника, тако да је новонасељено „словенско“ становништво у X веку дало ново име овом утврђењу³⁶² по коме га и ми данас називамо Гамзиград.

---

³⁶⁰ Петковић 2010б, 167-200.

³⁶¹ *Ibid.*

³⁶² Срејовић 1993, 66.

5 Закључак

Палате тетрархије привукле су велику пажњу научне јавности упркос јако слабој очуваности и још мањој истражености. Разлози оваквог стања су очигледни, велики модерни градови леже на античким остацима и већа систематска ископавања нису могућа. Ипак, није све толико обесхрабрујуће као што се на први поглед чини. Палате за пензионисање, због места изградње и својих специфичности могу нам помоћи у расветљавању одређених принципа и постулата који су за њих карактеристични.

Важно је да раздвојимо палате у општој типологији. Прву групу чине палате у функционалном и архитектонском смислу, које су биле место боравка цара, и које су биле седишта империје *sedes imperii*. Другу групу би чиниле палате за пензионисање, које се јављају са појавом тетрархије и трећу групу би чиниле палате - грађевине које нису палате у функционалном смислу већ само у архитектонском, и које се називају палатама само због своје раскоши. Прва група палата има свој корен у палати на брду Палатину у Риму, и представља архетип и угледни пример за све касноантичке палате у новим престоницама. Заједно са Циркусом Максимусом и грандиозним термама, она је била позиционирана у срцу града и стварала привид доступности цара своме народу. Овај концепт се даље прелио и на палате тетрарха које су грађене у новим престоницама широм царства. Друга група палата, палате за пензионисање, је изузетно специфична и чине је свега три до сада истражене палате. Важно је напоменути да се оне јављају само током тетрархије, после чега се губе. Трећу групу чине палате које се јављају током читавог периода римског царства и представљају само раскошне грађевине које су могле, а нису морале, бити у вези са царем. Најчешће су то биле грађевине богатих и

важних људи који су хтели своју моћ и богатство да покажу раскошним палатама по угледу на цареve.³⁶³

Период тетрархије дубоко је променио римски свет, па и у погледу односа према архитектури. Пре тетрархије постојала је једна и једина палата цара која је била велики *palatium sacrum* са готово магичним значајем. Она је направљена тако да створи имагинарну слику о једном и једином божанском цару који је присан са својим народом. Та присност се огледала у присуству цара на разним догађајима у Циркусу Максимусу, као што су трке двоколица или борбе животиња, као и догађајима у термама, и др. Међутим, Касиус Дио помиње да је још у III веку појам палата био схваћен и подразумевајући за било које место на коме је обитавао цар.³⁶⁴ Ипак, то је било само формално, главна палата била је палатинска. У целокупној симболици културе, архитектуре, уметности и религије Рим је био *caput mundi*. Са појавом тетрархије дешавају се многе дубоке културне и политичке промене. Измештање престоница на различите крајеве империје има за последицу негацију Рима као главног и јединог центра одакле се влада, међутим Рим ипак остаје *caput mundi*. У погледу архитектуре најзначајније промене односе се на изградњу царских палата у новим престоницама, са свим одликама палате на Палатину. Новоизграђене палате нису по велеичини и сјају биле као палатинска, али су им дате форме и садржаји које би изазвали исту ауру моћи као што је имала палата у Риму. Тако су Трир, Милано, Антиохија, Сирмијум, Солун, Никомедија и Константинопољ добили палатијалне комплексе који су имали у свом склопу палату, хиподром и терме, као основне елементе архитектуре. Ове елементе без изузетка срећемо у свим новим престоницама. Посебну групу чине палате за пензионисање, које су биле предвиђене да обезбеде миран живот, а након смрти, и вечни спомен

---

³⁶³ Мисли се пре свега на палате као што су палате Домицијана, Нерона, Тезеуса, Марса, Венере, Електре, Сунца итд. које су нашле своје место и у делима античких писаца који описују њихов сјај, раскош и лепоту.

³⁶⁴ Cassius Dio 53-55.

на пензионисаног цара. Главне одлике палата за пензионисање наметнуо је политичко идеолошки концепт тетрархије, тј. његов идејни творац Диоклецијан. Тако су палате за пензионисање биле сличне владарским палатама, међутим знатно мањих димензија и размера, без хиподрома, што је било очекивано због тога што пензионисани цар више није имао исте потребе и задужења као док је био на престољу. Ове одлике су у већој мери поштоване од стране Диоклецијанових наследника, са мањим одступањима од устаљених принципа. Тако су палате за пензионисање грађене у месту царевог рођења, а прва палата која је изграђена и која је једина служила својој основној сврси била управо Диоклецијанова палата у Сплиту, недалеко од античке Салоне. Она представља најбољи пример остварења идеје палата-каструм на прагу касне антике, и на најбољи начин репродукује и повезује идеју античког града, војног логора и раскошне палате. Ова идеја остварена је и приликом градње Ромулијане, што је и логично јер је Галерије у свему следио Диоклецијана и, чини се, једини веровао да је концепт тетрархије одржив. За разлику од Диоклецијанове палате, која је по просторној организацији, облику основе, унутрашњој артикулацији и диспозицији у потпуности одражавала класичну идеју *urbs quadrata*, Галеријева палата је делимично одступила од те идеје. Сличност се одгледа највише у органским међуодносима периметра и унутрашњег ареала, а највеће сличности су нематеријалне, идеолошко-политичко-религијске.

Ако даље погледамо хронолошки, наследник Галеријевог концепта и његове палате јесте палата на Шаркамену која се везује за Максимиана Дају, Галеријевог сестрића и наследника, кога је Галерије изабрао за цезара. Он је такође следио концепт тетрархије, и у месту свог рођења почео да гради утврђену палату, међутим његов брзи одлазак на онај свет, омео га је у намери да заврши своју тестаментарну грађевину. До сада су нам познате само трасе бедема и позиције кула овог комплекса, од којих је део истражен, док је унутрашњост неистражена. (пр. 7) Ово је важан

податак који ће нам помоћи око релативне и апсолутне хронологије гамзиградског утврђеног комплекса. Још једна карактеристика од које су одступили Галерије и Даја, јесте маузолеј који је Диоклецијан изградио унутар, а Галерије и Даја су маузолеје позиционирали изван утврђеног простора.

Јако занимљив податак који смо запазили током истраживања јесте да у изворима нема помена античких архитеката и градитеља који су градили тетрархијске палате, што је донекле и очекивано.³⁶⁵ Ако је палата поистовећена са местом становања богова-божанских царева онда такве грађевине граде божанске вештине, а не људи, па тако градитељи остају непознати, обавијени велом тајне и мистерије. Можемо само претпоставити да се, након ширења царства до те мере да је било немогуће постићи изградњу великог броја грађевина, јавља потреба за новим архитектама и да ту улогу преузимају локални људи који уносе нови дух у античку архитектуру, поштујући наслеђену традицију. Ипак, мишљења смо да монументални палатијални комплекси као што су Диоклецијанова палата, Ромулијана или палата Максимиана Даје, не би биле поверене неком локалном непровереном градитељу без искуства већ засигурно царском архитекти, или неколицини њих, који су иза себе оставили објекте Солуна и Антиохије.

Изградњу утврђене палате за пензионисање Галерије поверава неком од неименованих архитеката,³⁶⁶ који је сасвим извесно био ангажован на изградњи палате у Солуну, што потврђују елементи архитектуре који се понављају на обе грађевине. Изградњу почиње у месту свог рођења у Приобалној Дакији, данашњој Источној Србији. Избор баш овог места, највероватније се сам наметнуо као место где је Галерије рођен, што закључује М. Живић на основу откривања „северног насеља“,

---

³⁶⁵ За неке палате које су грађене пре тетрархије је познато име архитекте, тако је изградњу палате на палатину цар Домицијан (81-96) поверио архитекти Рабириусу (Rabirius) (Wulf- Rheidt 2008, 147.)

³⁶⁶ Или више њих.

окарактерисано као насеље које је претходило Ромулијани, и као место рођења императора.³⁶⁷ Ову констатацију ипак треба узети са дозом резерве јер је „северно насеље“ истражено у веома малој мери, а евентуалну потврду ће дати нова ископавања. До тада ова констатација остаје само претпоставка. Почетак изградње Галеријеве палате није лако одредити. Као што смо поменули раније, веома кратак период за изградњу не оставља нам много избора, па се морамо одредити за 293. годину када је Галерије устоличен и проглашен за цезара од стране Диоклецијана. Ова година је вероватно прошла у припремама за изградњу, а већ у пролеће 294. године радови на изградњи старијег бедема су могли бити започети. Концепт и пројекат са којим је започета изградња није опстао до завршетка. То се најбоље осликава на северном делу утврђеног простора, палате Д која је анализирана у овој студији. Током истраживања запазили смо низ специфичности које указују на недоследан грађевински пројекат. Поменули смо да је у релативној хронологији део палате Д1 са делом палате Д2 најстарија изграђена структура у северном делу утврђења. Ако ово знамо и тај податак преклопимо са чињеницом да су ступци портика старије фортификације инкорпорирани у северни зид просторије Д2-7 и екседру просторије Д1-7, јасно је да су делови палате Д1 и Д2 изграђени након разграђивања бедема и портика старије фортификације. Но, ту је још један скривени податак, а то је да је план палате Д промењен у односу на првобитни из разлога што, када првобитни план не би био измењен никако не би могао бити реализован због физичког недостатка простора тј. споја са портиком старије фортификације. Дакле првобитни план је највероватније био нешто мањи или другачији из простог разлога да би се могао уклопити у утврђени простор. Постоји могућност да је део палате Д1 и Д2 комплетно померен према северу након разграђивања бедема и портика старије фортификације, и у том случају првобитни план не би требало мењати, међутим та нам се могућност чини мање извесна због

---

³⁶⁷ Живић 2015, 45-46.

тога што у том случају не би остало довољно простора за главну комуникацију. Измена пројекта у току изградње није редак случај. Често одређени природни, затечени или новостворени услови утичу на нужну измену пројекта што за последицу има другачију грађевину или ансамбл грађевина. Мишљења смо да је то био случај и са палатом Д која је услед измена као последицу имала промену и бедемског система.

Када анализирамо цео комплекс Ромулијане видимо извесну правилност јужног дела утврђења која је присутна и код делова палате Д1 и Д2. Од ове правилности одударају делови палате Д3, Д4 и Д5 у северном делу, као и северна половина источног бедема и цео северни бедем са неправилним закривљењима и ломовима. (пр. 49) Мишљења смо да је мали храм Ц кључ ове неправилности и да је он утицао на ова неправилна закошења и одступања од ортогоналне схеме. Када бисмо продужили правац јужног зида дела палате Д1 видели бисмо да се он полакапа са југоисточним углом дела палате Д4, дакле постоји одређено поклапање у правцима. Такође, постоји подударност у ширини између дела палате Д1 и делова палате Д3 и Д4. Тако би тачка ротације делова палате Д3 и Д4 према северу могла бити управо тачка која је уједно и југоисточни угао дела палате Д4. (пр. 50) Када се ова два дела палате Д3 и Д4 заротирају према југу око поменуте тачке ротације,³⁶⁸ добија се апсолутно ортогонална схема целог комплекса. У овој ортогоналној основи нема потребе за померања северног дела источног бедема, већ би он могао задржати исти правац као и његова јужна половина. Северни бедем би такође могао бити у правој линији. Главни проблем у овој ортогоналној основи представља мали храм који се преклапа са делом палате Д3. (пр. 51) Овде се може видети разлог због кога је дошло до одступања. Мишљења смо да мали храм у првом пројекту није планиран, већ да је накнадно убачен, а да су у том тренутку већ почели радови на изградњи јужног

---

³⁶⁸ Део палате Д3 потребно је заротирати за три степена више, али о томе ћемо нешто више рећи касније.

бедема, и да је као компромисно решење заротиран део палате Д3 и део палате Д4. Ротирање ових делова палате условило је померање бедема па је тако, као најмање проблематично решење, кула VIII старије фортификације измештена у поље, а кула X старије фортификације само благо заротирана око своје осе да прихвати првобитни павац бедема и портика и повеже са новим. У новој организацији, након ротирања, отворен је простор за мали храм са жртвеником, као и за његов теменос. Оно што још запажамо јесте да је део палате Д3 заротиран нешто више од дела палате Д4, према северу, због јако малог простора између екседре просторије Д3-3 и жртвеника. И овде је очигледно померање и компромис где је део палате Д3 заротиран више ка северу, а мали храм ка југу, док је и жртвеник померен из осе храма такође ка југу, да би се добио простор који је био неопходан за паганске ритуале поред жртвеника. Вероватно би и мали храм био позициониран ортогонално да је то простор дозвољавао. (пр. 52)

Дакле, када резимирамо целу ситуацију током изградње, извесно је да је план измењен по дуги пут услед додавања малог храма у комплекс палате. Разлог додавања храма могли бисмо повезати са мајком цара Галерија, Ромулом, за коју је он тврдио да га је она као Олимпијада, мајка Александра Великог, зачела пошто ју је обљубио сам бог у облику змаја.³⁶⁹ Није му чак сметало ни то да зарад величања себе као сина бога Марса, његова мајка буде осрамоћена због прељубе. Тако се, услед новостечених околности и стварања новог идентитета царске породице, накнадно јавила потреба за још једним храмом за цареву мајку, у коме би се она клањала планинским божанствима које је поштовала, и у коме би вршила окултне ритуале. Мали храм је био повезан са Ромулиним маузолејем и консекративним спомеником на оближњем брду Магура, а заједно су чинили један затворени круг живота и смрти. Према овоме можемо

---

³⁶⁹ Срејовић 1983, 63.

претпоставити да су Ромулин маузолеј и тумул накнадно додани у план изградње целог комплекса. Када је други план Ромулијане усвојен и када су према њему настављени радови на изградњи бедема и кула старије фортификације десио се неочекивани догађај, атипичан за античку праксу. Бедеми и портик старије фортификације су разграђени, а на растојању у просеку од око 10 m, гради се нови бедем и портик, масивнији и монументалнији са двадесет кула. Тај кључни тренутак може се повезати са великом Галеријевом победом над Персијанцима 298. године када његов углед и моћ нагло расту,³⁷⁰ што се уклапа и временски са дужином трајања радова. Богат ратни плен и новостечена моћ највероватније су утицали на одлуку да свој првобитни пројекат изградње палате за пензионисање промени, додајући му грандиозне куле и бедеме. У периоду разградње старијег бедема дешава је још једна промена када се и пројекат делова палате Д1 и Д2 мења. Међутим не знамо у којој мери су се те промене односиле на претходни пројекат и на остале делове палате. Јасно је да је пројекат промењен и да су ступци портика старије фортификације инкорпорирани у зидове новоизграђених делова палате Д1 и Д2, што не би било могуће да су стари бедем и портик остали. У укупној слици имамо тако три промене у току изградње које су утицале на коначни изглед грађевина и бедема. Срејовић износи мишљење да је узрок корених измена пројекта била смрт једног од женских чланова најуже Галеријеве продице, дакле мајке Ромуле.³⁷¹ Међутим, смрт Галеријеве мајке се датује у 303. годину³⁷² што се не поклапа са нашом идејом о промени бедемске структуре која се према нашем мишљењу десила у 298., најкасније 299. години, тако да се јавља разлика од пет година у овим датовањима. Уколико се смрт Ромуле десила раније ово би могао бити период и разлог треће промене плана изградње Ромулијане. Овде се јавља још један

³⁷⁰ Такође, печати легије V Македонске, који су пронађени током ископавања млађе фортификације указују на то да је та легија градила млађи бедем. Она је могла стићи најраније у зиму 298/299. године на Ромулијану и с` пролећа 299. године почети грађевинске активности.

³⁷¹ Sreјović 1995, 297-310.

³⁷² *Ibid.*

скривени податак, ако претпоставимо да је Ромула сахрањена са највишим почастима у месту рођења свог божанског сина, очекивано би било да је Галерије присуствовао апотеози и сахрани мајке за коју је био јако везан. Међутим, с обзиром да немамо писане доказе да је Галерије боравио у Ромулијани оправдано можемо претпоставити да је Ромула можда сахрањена и на другом месту.

Палата је, као што смо поменули, грађена поступно. Најстарији су делови палате Д1 и Д2, док након тога следи део палате Д3, затим мали храм, а одмах након тога и делови палате Д4 и Д5. Није искључено да је, уколико је након разградње бедема старије фортификације и промене плана, дефинисана коначна варијанта изгледа палате са храмом, прво направљен мали храм,³⁷³ према Витрувијевим препорукама, мада за ово постоје јако мале шансе о којима смо говорили. Додатно украшавање унутрашњег простора дела палате Д1 може се одредити у 309. годину, на основу пронађеног новчића који смо поменули. Новчић је пронађен у субструкцији мозаика, што отвара могућност да је украшавање зидова могло да почне и раније јер се у технолошком поступку прво раде зидови, а након њих подови. Ту долазимо до одреднице која је јако блиска са 305. годином када Галерије постаје аугуст, па би та година, или наредна, могла бити узета као период за додатна украшавања палате.³⁷⁴ Ово може бити и пука случајност, па то не треба схватити круто без могућности за промене. Такође, о фазама унутар палате сведоче и атријуми дела палате Д1 где се види да су стубови са базама и горњом конструкцијом накнадно додати, као и екседре просторије Д3-3 која је накнадно пробијена да би се остварила комуникација са теменосом малог храма. Ове фазе могле би се временски поклопити са накнадним украшавањем палате, дакле њих би могли одредити у период 306. до 309. године. Украс и мозаици Гамзиграда су јединствени, како због уметничких квалитета тако и због

---

³⁷³ Заједно са великим, Јупитеровим храмом у јужној половини утврђења.

³⁷⁴ Ово је период када је Галерије био на врхунцу моћи и када су му сви догађаји ишли на руку.

јасног хронолошког оквира и програмске симболике који су директно повезани са власником, царем Галеријем. Они представљају типичне представнике тетрархијске палатијалне уметости, која подразумева спајање и уклапање већег броја различитих утицаја. Њиховим избором и распоредом назначена је светост и значај простора, а њиховом власнику обезбеђена је бесмртност.

Највећа непознаница остаје, судећи према претпостављеном крају грађевинске активности на Роумулијани која се може везати за смрт власника 311. године, да ли је Ромулијана била завршена. Одговор на ово питање не можемо да дамо на овом степену истражености. Можемо само да претпоставимо, на основу налаза на простору палате да је она у тренутку прекида грађевинске активности била делимично завршена, тј. да нису сви њени делови били комплетни у погледу унутрашњег уређења. На то указују делови архитектонског украса који су пронађени у облику полупроизвода који је требало дорадити на градилишту. Не можемо са сигурношћу рећи да ли су све куле и бедеми млађе фортификације били завршени, с обзиром да истраживања куле 19³⁷⁵ и куле 15³⁷⁶ нису потврдила остатке кровних опека изнад нивоа пода. Такође, индикативан је и податак да нису пронађени остаци главне комуникације правца исток-запад током сондажних ископавања, а ова комуникација није потврђена ни геофизичком проспекцијом. Одговоре на ова и многа друга питања која су се јавила у дисертацији током истраживања даће нова археолошка ископавања.

Феликс Ромулијана је била Галеријев сакрални тестамент и јединствен споменик једном тријумфу, амбицији, таштитни, утопијској жељи за трајањем у сећању. (сл. 63) Међутим, супротно амбицијама и тежњама Галеријева резиденција током времена проживљава неповратни процес рурализације и пропадања. У првим времнима поништена је

---

³⁷⁵ Петковић 2004, 129.

³⁷⁶ Pop-Lazić i dr. 2014b.

хришћанским црквама, а након рановизантијског периода локалитет је прекривен забором и безименљем до почетка XX века.

Библиографија

Извори

Амијан Марцелин, *Историја* (превод: М. Милин), Београд 1998.

Aurelius Victor: *De Caesaribus* (prevod: H.W. Bird), Liverpool University Press, 1 edition, Liverpool 1994.

Ausonius, *Ordo urbium nobilium*, ed. H.G. Evelyn White, *Ausonius*, II, London 1921.

Витрувије, *О архитектури*, превод са латинског Зоја Бојић, Београд 2009. (наслов оригинала: *Vitruvii de Architectura libri decem*, ed. F. Krohn, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, MCMXII

Prokopios, *Bell. Vand.*: Procopius, *History of the Wars*, II, Books 3-4, ed. H.B. Dewing, London 1916.

Pseudo Aurelius Victor. *Epitome de Caesaribus*, in: *Sexti Aurelius Victoris Historia romana*, ed. G. C. Harles, London 1829.

Cassius Dio, *Hist. Rom.*: Cassius Dio, *Historia Romana*, ed. E. Cary, IX vols., London, 1914-1927.

Constantine VII Porphyrogénète, *Le livre de cérémonies*, tome I, livre 1, texte établi et traduit par A. Vogt, Paris 1935.

Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, edited and translated by J.L. Creed, Oxford 1984.

Libanius, *Oratio XI*, ed. R. Foerster, *Libanii opera*, I.2, *Orationes VI-XI*, Lipsiae 1903.

Лумепамыпа

Antioch. The Lost Ancient City, ed. C. Kondoleon, Princeton 2000.

Adam-Veleni, P., Thessalonike: History and town planning. In: D. V. Grammenos (ed.), *Roman Thessaloniki*, Thessaloniki 2003, 121-176.

Adam, J. P., *Roman Buildings, Material and techniques*, London and New York 2005.

Baldini, L., *La domus tardoantica. Forme e rappresentazioni dello spazio domestico nelle città del Mediterraneo*, Bologna 2001.

Baldwin-Smith, E., *The Dome. A Study in the History of Ideas*, Princeton 1950.

Bassett, S., *The Urban Image of Late Antique Constantinople*, Cambridge University Press 2004.

Bauer, F.A., "Stadt ohne Kaiser. Rom im Zeitalter der Dyarchie und Tetrarchie (285-306)." In: Fuhrer, ed. *Rom und Miland in der Spätantike*, Berlin 2012, 3-85.

Belamarić, J., The date of foundation and original function of Diocletian's palace at Split, in: *Hortus Artium Medievalium, Vol. 9*, ed: Jurković, M., Zagreb 2003, 173-186.

Berenger, A., Court (imperial) Roman, in: *The Encyclopedia of Ancient History, First Edition*, ed: Roger S. Bangal et al. Hoboken, New Jersey 2013, 1821-1822.

Boëthius, A., Ward Perkins, J.B., *Etruscan and Roman Architecture*, Harmondsworth, 1970.

Bošković, Đ., Duval, N., Gros, P., Popović, V., Recherches archéologiques à Sirmium. Campagne franco-yougoslave de 1973. In: *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, tome 86, n°1. 1974, 597-656.

Breithaupt, A., Timazit, eine neue Gesteinsart, und Gamsigradit, ein neuer Amphibol, *Berg-und Hüttenmännische Zeitung*, 5.II, Freiberg, Leipzig 1861, 51-54.

Brodribb, G., *Roman Brick and Tile*, London 1987.

Brukner, O., Petrović, M., Sirmium-Sremska Mitrovica-carska palata, *Arheološki pregled* 18, Beograd 1976, 65-67.

Bulić, F., Karaman, LJ., *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 1927.

Bülow von, G., Schöler, T., Gheophysical and archaeological research at Gamzigrad - report of the 2004 - 2007 campaigns, *Старинар* LVII, Београд 2007, 231-249.

Bülow von, G., Neue Untersuchungen im Palast des Kaisers Galerius - Felix Romuliana (Gamzigrad), in: U. Brandl, M. Vasić, *Roms Erbe auf dem Balkan. Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien*, Mainz am Rhein 2007, 54-58.

Büllo von, G., Wulf-Rheidt, U., *Felix Romuliana. Der Palast des Kaisers Galerius und sein Umfeld*. Eine serbisch-deutsche Kooperation, Berlin 2009.

Bülow von, G., Romuliana - Gamzigrad - Orte der Erinnerung oder Herrschaftsort, in: *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan Raum*, Hrsg. G. von Bülow, H. Zabeck, Bonn 2011, 153-165.

Vasić, M., *Stibadium in Romuliana and Mediana*, in: *Felix Romuliana. 50 Years of Archaeological Excavations*, Papers from the International Conference, Zaječar, 27th-29th October 2003, Belgrade 2006, 69-75.

Vasić, M., Felix Romuliana (Gamzigrad) – Palast und Gedenkmonument des Kaisers Galerius, in: U. Brandl, M. Vasić, *Roms Erbe auf dem Balkan. Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien*, Mainz am Rhein 2007, 33-53.

Vasić, M., Milošević, G., Gavrilović, N., Iskopavanja Medijane u 2010. i 2011. godini, *Starinar*, LXIV, Beograd 2014, 231-263.

Васић, Ч., Релативни хронолошки односи између палате и фортификационих система Гамзиграда, *Развитак* 33, Зајечар 1993, 9-13.

Васић, Ч., Царски маузолеји и консекративни споменици на локалитету Магура (Караула), у: Римски царски градови и палате у Србији, приредио Д. Срејовић, Београд 1993, 148-163.

Васић, Ч., Символика сакралног комплекса Ромулијане (Гамзиград), *Развитак* 36, Зајечар 1996, 8-20.

Vasić, Č., Odbrambeni sistem Gamzigrada, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd 1997. Непубликована докторска дисертација.

Velenis, G., Adam-Veleni, P., The Theater-Stadium at Thessaloniki, in: *La religion en el mundo griego*, eds. Morfakidis, M. et al. 249-256. Grenade, 1996.

Vespigniani, G., *Il circo di Costantinopoli Nuova Roma*, Spoleto 2002.

Vickers, M., The Hippodrome at Thessaloniki, in: *The Journal of Roman Studies*, Vol.62, CUP, Cambridge 1972.

Viti, M., Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: από την ίδρυση της έως τον Γαλέριο, (The Urban Development of Thessalonikē from its Foundation to Galerius), Thessalonique 1996.

Vogt, A., Constantin VII Porphyrogénète, *Le livre des cérémonies. Commentaire (Livre I – Chapitres 1-46 (37))*, par A. Vogt, Paris 1967.

Vulić, N., Antički spomenici naše zemlje. Spomenik 1934, 77/60, 1-84.

Vulić, N., Ladek-Premmerstein, *Antike Denkmäler in Serbien*, Jahresshefte des Österreichischen Instituts IV, 1901, *Archäologisches Beiblatt*, 147.

Гамзиград – касноантички царски двораци, Галерија САНУ, Каталог бр. 45, Београд 1983.

Gilbert, P., *Living architecture, Roman*, Fribourg 1965.

Glanville D., *A History of Antioch in Syria, from Seleucus to the Arab Conquest* Princeton 1961.

Grimal, P., *Rimska civilizacija*, Beograd 1968.

George, M., *The Roman domestic architecture of northern Italy*, Oxford 1997.

Guilland, R., *Études de topographie de Constantinople Byzantine*, Berlin - Amsterdam 1969. (Berliner byzantinische Arbeiten 37)

Dagron, Ž., *Car i proosveštenik*, Clio, Beograd 2001.

Daszewski, W. A., *La mosaïque de Thésée. Études sur les mosaïques avec représentations du labyrinthe, de Thésée et du Minotaure, Nea Paphos II*, Varsovie 1977.

Дероко А., *Архитектура старог века*, Београд 1960.

De Francovich, G., *Il palatium Di Teodorico a Ravenna e la cosiddetta architettura di Potenza. Problemi d'interpereazione di raffigurazioni architettoniche nell'arte tardoantica e medieval*, Rome 1970.

Динчев, В., Към характеристиката на представителната късноантична жилищна архитектура в Трацио и Дациа. – *Годишник Археологически институт с музей – БАН, II*, 2002, 206-241.

Dintchev, V., *Romuliana et les résidences de Basse Antiquité de Dacia et de Tracia*, dans: *Felix Romuliana 50 Years of Archeological Excavations*, Belgrade 2006, 9-27.

Dimitrova, N., *Inscriptions and Iconography of the monuments of the Thracian Rider*, *Hesperia* 71, Issue 2, Athens 2002, 209 - 229.

Dunbabin, K. M. D., *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge 1999.

Duval, N., *Le palais de Spalato à la lumière des récentes découvertes*", *BSNAF*, 1961, 76-117.

Duval, N., *La palace de Split dans l' architecture antique du Bas-Empire*, *Urbs* 4 (1961-62), Split 1965, 67-95.

Duval, N., *Palais et fortresses de Yougoslavie*, Buletin de la Société nationale des antiquaires de France, Paris 1971, 115-124.

Duval, N., *Sirmium, "ville imperiale" ou "capitale"?* XXVI Corso, CRB, Ravena 1979, 53-90.

Duval, N., *Le système palatial en orient, en Grece et à Rome*, Actes du Colloque de Strasbourg 1986, 463-490.

Duval, N., *Les résidences impériales: leur rapport avec les problèmes de légitimité, les partages de l'Empire et la chronologie des combinaisons dynastiques*», in: F. PASCHOUD, J. SZIDAT (eds.): *Usurpationen in der Spätantike*, Colloquium Solothurn/Bern, 6. -10. März 1996, Historia-Einzelschrift 111, Stuttgart 1997, 127-153.

Duval, N., *Hommage a Ejnar et Ingrid Dyggve. La théorie du palais du Bas-Empire et les fouilles de Thessalonique*, *Antiquité Tardive* 11, Paris 2003, 273-300.

Ђорђевић, В., Ђорђевић, П., Миловановић, Д., *Основи петрологије*, Београд, 1991.

Djurić, B., Jovanović, D., Pop-Lazić, S., Prochaska, W., *The stones of Felix Romuliana (Gamzigrad, Serbia)* XI Asmosia 2015, Split 2018, 485-498.

Живић, М., *Felix Romulijana, 50 година одгонетања*, Београд 2003.

Живић 2010а

Живић, М., Гамзиград, име, положај, економски потенцијал, у: *Feliks Romuliana* – Гамзиград, ур. И. Поповић, Београд 2010, 11-14.

Живић 2010б

Живић, М., Уметничка остварења у царској палати, у: *Feliks Romuliana* – Гамзиград, ур. И. Поповић, Београд 2010, 107-140.

Живић, М., *Камена пластика на територији провинције Dacia Ripensis у раздобљу III-IV века*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2015. Непубликована докторска дисертација.

Zanker, P., *The Power of Images in the Age of Augustus*, University of Michigan Press, 1988.

Ziemssen, H., "Die Kaiserresidenz Rom in der Zeit der Tetrarchie (306–312)." In: *Rom und Mailand in der Spätantike. Repräsentation städtischer Räume in Literatur, Architektur und Kunst*, ed. T. Fuhrer. Berlin, Boston: De Gruyter, 2012, 87–110.

Jeremić, G., Die Mosaiken von Gamzigrad, mit besonderem Rückblick auf die Darstellung des Dionysos, in: *Felix Romuliana. 50 Years of Archaeological Excavations*, Papers from the International Conference, Zaječar, 27th–29th October 2003, Belgrade 2006, 47–53.

Јеремић, Г., *Касноантички мозаици из профаних објеката на тлу провинција Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea и Dardania*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2009. Непубликована докторска дисертација.

Јеремић, М., *Развој архитектуре и урбанизма Сирмијума од I до IV века*, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, Београд 1997. Непубликована докторска дисертација.

Јеремић, М., Сирмијумски тетрапилон, у: *Рад Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије*, ЗР 2, Крагујевац 2003, 137-144.

Jeremić, M., The Sirmium Imperial Palace Complex, in Light of the Recent Archaeological Investigations, in: N. Cambi, J. Belamarić and T. Marasović (eds.), *Diocletian, Tetrarchy and Diocletian's Palace on the 1700th Anniversary of Existence* (International Conference, Split, September 2005), Split, 2009, 471-499.

Jeremić, M., *Sirmium grad na vodi, Razvoj arhitekture i urbanizma od I do IV века*, Београд 2016.

Јовић, В., Камен у Гамзиградским грађевинама. у: *Гамзиград-касноантички царски дворца*. Београд, 1983, Галерија САНУ, Књ. 45.

Јовић, В., Геолошке и геоморфолошке карактеристике источне Србије. у: *Археологија источне Србије*. Ур. М. Лазић. Београд, 1997, Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања, књ. 18.

Јовић, В., Камен у тетрархијској архитектури - примена, порекло и симболичко значење, *Развитак*, бр. 200, год. XXXVIII (38/1998), Зајечар 1998, 134 – 137.

Johnson, J. M., *The Roman Imperial Mausoleum in Late Antiquity*, Cambridge University Press 2009.

Kanitz, F., *Serbien*, Leipzig 1968.

Капуран, А., Прилог праисторијској топографији Феликс Ромулијане у светлу нових налаза, *Гласник САД* 24, Београд 2008.

Капуран, А., Шкундрић, Ј., Резултати систематског рекогносцирања локалитета Феликс Ромулијана 2008/2009, *Саопштења LXI*, Београд 2009, 245-263.

Караџић, В., *Српски рјечник*, Беч 1952.

Keler, H., *Rimsko Carstvo*, Novi Sad 1970. (оригинално издање: Roman Empire, Krautheimer, R., *Tre capitali cristiane. Topografia e politica*, Torino 1987. (оригинално издање: *Three Christian Capitals. Topography and Politics*, Berkeley – Los Angeles - London 1983)

Lavan, L., The residences of late Antique governors: a gazetter, *Antiquité tardive* 7, 1999, 135–164.

Ladendorf, H., Das Labyrinth in Antike und neuerer Zeit (Sitzung am 9. Oktober 1962), *Archäologischer Anzeiger* 1963, 1964, 761-796.

Лазивић, М., Праисторијска насеља и некрополе у Гамзиграду и његовој околини, у: *Feliks Romuliana* – Гамзиград, ур. И. Поповић, Београд 2010, 21-28.

Лаловић, А., Досадашња истраживања на касноантичком локалитету Гамзиград, *Развитак* 11, Зајечар 1971, 64-70.

Лаловић, А., Истраживачко-конзерваторски радови на касноантичком локалитету Гамзиград од 1972. до 1976., *Развитак* 17, Зајечар 1977, 68-74.

Лаловић, А., Археолошка истраживања на Гамзиграду од 1976. до 1979., *Развитак* 20, Зајечар 1980, 87-91.

Лаловић, А., Гамзиград-каснантички дворца (30 година археолошких истраживања), *Развитак* 23, Зајечар 1983, 94-98.

Лаловић, А., Гамзиград Felix Romuliana, *Развитак* 24, Зајечар 1984, 88-92.

Лаловић, А., Археолошка истраживања на касноантичком локалитету Гамзиград-Ромулијана у 1986-1987., *Развитак* 28, Зајечар 1988, 68-73.

Лаловић, А., Археолошка истраживања на касноантичком локалитету Гамзиград-Ромулијана у 1988-1990., *Развитак* 30, Зајечар 1990, 84-90.

Лаловић, А., Археолошка истраживања на касноантичком локалитету Гамзиград-Ромулијана у 1991-1995., *Развитак* 36, Зајечар 1996, 4-7.

Лаловић, А., Археолошка истраживања на касноантичком локалитету Гамзиград-Ромулијана у 1996-1997., *Развитак* 38, Зајечар 1998, 123-129.

Lalović, A., Jovanović, S., Ružić, M., Bikić, V., Šarić, J., *Romulijana - Gamzigrad - kasnoantička utvrđena palata. Старинар XLVIII*, Београд 1997, 199-208.

Lalović, A., Jovanović, S., Ružić, M., *Gamzigrad-Romuliana - arheološka istraživanja na sektoru Termini tokom 1998. godine, Старинар L*, Београд 2000, 283-285.

Lalović, A., *Gamzigrad (Romuliana) - 50 godina arheoloških istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih radova. u: Rad Dragoslava Srejovića na istraživanju antičke arheologije*, Кragujevac 31. oktobar-2. novembar 2002 - *Memorijal Dragoslava Srejovića*, ur. N. Tasić, Кragujevac - Београд 2003, 57-75.

Livio, M., *The Golden Ratio: The Story of Phi, the World's Most Astonishing Number*, New York 2006.

Мачај, С., Црноречки округ, *Гласник српског ученог друштва* 73, Београд 1882.

Makaronas, Ch., *The Octagon of Thessaloniki*, P.A.E., 1950.

Malmberg, S., Visualizing Hierarchy at Imperial Banquets, in: W. Mayer, S. Trzcionka (eds), *Feast, fast or famine: food and drink in Byzantium*, Brisbane 2005, 11-24.

Mamboury, E., Wiegand, T., *Die kaiserpaläste von Konstantinopel zwischen Hippodrom und Marmara-meer*, Berlin 1934.

Mango, C., *The Brazen House. A study of the vestibule of the imperial palace of Constantinople*, Kopenhagen 1959.

Mango, C., "Daily Life in Byzantium." *JÖByz* 31.1, London 1984, 327-353.

Mango, C., Ancient Spolia in the Great Palace of Constantinople, eds. Moss, C., Kiefe, K., in: *Byzantine East, Latin West. Art Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, Princeton 1995, 645-649.

Mango, C., The Palace of the Boukoleon, in: *Cahiers Archéologiques* 45, 1997, 41-50.

Mango, C., *Byzantium: the empire of the New Rome*, London 1998.

Мано-Зиси, Ђ., Ископавања у Гамзиграду, *Весник Музејско-конзерваторског друштва НРС* 15, Београд 1955.

Mano-Zisi, Đ., Le castrum de Gamzigrad et ses mosaïques, *Archaeologia Jugoslavica* 2, Beograd 1956, 67-84.

Мано-Зиси, Ђ., Гамзиград и његови мозаици, *Развитак* 1, Зајечар 1961, 82-93.

Mamboury, E., Wiegand, T., *Die kaiserpaläste von Konstantinopel zwischen Hippodrom und Marmara-meer*, Berlin 1934.

Marasović, J., Marasović, T., *Dioklecijanova palača*, Zagreb 1968.

Marasović, J., Marasović, K., - Le mausolée de Dioclétien à Split: construction et restitution, in: *L'architecture funéraire Monumentale, La Galie dans l'empire Romain*, Paris 2006, 497-506.

Marasović, K., Marasović, J., Perojević, S., - Istraživanja Dioklecijanove palače od 1985. do 2005. godine, u: *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja. Zbornik radova*, ur. Cambi, N.; Belamarić, J.; Marasović, T., Split, 2009, 51-94.

Marasović, K., Matetić-Poljak, D. Upotreba dekorativnog kamena u Dioklecijanovoj palači u Splitu, u: *Histria Antiqua* 19/2010, 89-100.

Машкин, Н.А., *Историја старог Рима*, Београд 1978.

Mayer, E., *Rom ist dort wo der Kaiser ist. Untersuchungen zu den Staatsdenkmälern des dezentralisierten Reiches*. Mainz 2002.

Mayer, E., *The Ancient Middle Classes: Urban Life and Aesthetics in the Roman Empire, 100 BCE–250 CE*, Cambridge Mass: Harvard University Press, 2012, paperback 2014.

Mayer, W., Allen, P., *The Churches of Syrian Antioch (300–638 CE)*, Leuven 2012.

Mentzos, A., - Reflections on the architectural history of the Tetrarchic palace complex at Thessalonike." In: *From Roman to Early Christian Thessalonike. Studies in Religion and Archaeology*, eds. Nasrallah, Bakirtzis, and Friesen, Cambridge 2010, 333–359.

Милинковић, М., *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу*, Београд 2015.

Milošević, A., Loklatitet 37 – rimski i srednjovekovni nalazi, u: *Arheološki pregled 11*, ur. Garašanin, M., Beograd 1960.

Милошевић, П., *Археологија и историја Сирмијума (Summary: Archaeology and History of Sirmium)*, Нови Сад, 2001.

Milošević, G., Gavrilović, N., Carska ideologija u arhitekturi, umetnosti i skulpturi rimske vile na Medijani, u: *Zbornik radova 1700 godina milanskog edikta*, ur: Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš 2013, 907-922.

Müller-Wiener, W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion, Konstantinupolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1977.

Mc Kay, A. G., *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*, Hudson 1975.

Nielsen, I., *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*. Aarhus 1993.

Nestorović, B, *Uvod u arhitekturu*, Beograd 1967.

Несторовић Б., *Архитектура старог века*, Београд 1974.

Parker-Pearson, M., and Richards, C., *Architecture and order*, London 2005.

Perojević, S., Marasović, K., Marasović, J., Istraživanja Dioklecijanove palače od 1985. do 2005. godine, in: N. Cambi, J. Belamarić and T. Marasović (eds.), *Diocletian, Tetrarchy and Diocletian`s Palace on the 1700th Anniversary of Existence* (International Conference, Split, September 2005), Split, 2009, 51-94.

Петровић, П., *Медијана резиденција римских царева*, Београд 1989.

Петковић, С., Археолошка ископавања на локалитету Ромулијана – Гамзиград у јужној кули западне капије млађег утврђења у 2002. години, *Гласник САД* 20, Београд 2004, 127-153.

Петковић 2010а

Петковић, С., Римски Гамзиград пре царске палате, у: *Feliks Romuliana – Гамзиград*, ур. И. Поповић, Београд 2010, 33-42.

Петковић 2010б

Петковић, С., Ромулија у време после царске палате, у: *Feliks Romuliana – Гамзиград*, ур. И. Поповић, Београд 2010, 167-200.

Petković, S., The Roman settlement on Gamzigrad prior to the imperial palace *Felix Romuliana*, *Старинар* LXI, Београд 2011, 171-190.

Pop-Lazić i dr. 2014a

Pop-Lazić, S., Živić, M., Popović, B., Vujadinović, V., Gamzigrad – Felix Romuliana iskopavanja 2012. godine - Kula 15, у: V. Bikić, S. Golubović, D. Antonović, (ur.) *Arheologija u Srbiji: Projekti Arheološkog Instituta u 2012. Godini*, Београд 2014, 74-77

Pop-Lazić i dr. 2014b

Pop-Lazić, S., Živić, M., Popović, B., Vujadinović, V., Gamzigrad – (Felix Romuliana) Istraživanja kule 15 u toku 2012-2013. godine у: D. Antonović, (ur.) *Arheologija u Srbiji: Projekti Arheološkog Instituta u 2013. Godini*, Београд 2014, 70-75.

Pop-Lazić, S., Živić, M., Popović, B., Vujadinović, V., Gamzigrad, Istraživanja ispred severne poterne u: D. Antonović, (ur.) *Arheologija u Srbiji: Projekti Arheološkog Instituta u 2015. godini*, Beograd 2017, 70-75.

Поповић, А., *Писани извори о Галерију*, у: *Felix Romuliana – Гамзиград*, ур. И. Поповић, Београд 2010, 213-221.

Popović, V., Ochsenschlager, E., Sremska Mitrovica-Sirmium, *Arheološki pregled* 11, Beograd 1969, 186-190.

Поповић, И., Сакрално-фунерарни комплекс на Магури, у: *Feliks Romuliana – Гамзиград*, ур. И. Поповић, Београд 2010, 141-158.

Поповић, И., *Порфир, моћ царева и достојанство богова, скулптуре из римских градова и палата у Србији*, Београд 2017.

Puhan, I., *Rimsko parvo*, Beograd, 1977.

Ramage Nancy H.& Andrew, *Roman art (Romulus to Constantine)*, New Jersey 2005.

Роговић, Д., *Технологија античког зидног сликарства на територији Србије*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2014. Непубликована докторска дисертација.

Ružić, M., Gamzigrad posle Dragoslava Srejovića, u: *Rad Dragoslava Srejovića na istraživanju antičke arheologije*, Kragujevac 31. oktobar - 2. novembar 2002, *Memorijal Dragoslava Srejovića*, ur. N.Tasić, Kragujevac - Beograd 2003, 89-101.

Salies, G., Untersuchungen zu den geometrischen Gliederungsschemata römischer Mosaiken, *Bonner Jahrbücher* 174, 1974, 1-178.

Samerson, Dž., *Klasični jezik arhitekture*, Beograd 2004.

Сикимић, Р., О техници гамзиградског мозаика, *Зборник заштите споменика културе XII*, Београд 1961, 139-146.

Spiecer, J-M., Réflexions sur le Palais de Galère à Thessalonique, u: *The emperor's house. Palaces from Augustus to the Age of Absolutism*, ur: Featherstone, M. et al. Berlin 2015, 19-30.

Срејовић, Д., *Гамзиград. Касноантички царски дворца (Gamzigrad. An imperial Palace in the Late Classical Times)*, Галерија САНУ 45, Београд 1983.

Срејовић, Д., Felix Romuliana, Галеријева палата у Гамзиграду, *Старинар XXXVI*, 1985, 51-67.

Срејовић, Д., Felix Romulijana: Царска палата или...?, *Старинар XXXVII*, Београд 1986, 87-102.

Срејовић, Д., Две касноантичке царске палате, *Глас САНУ* CCCXLIII, Одељење историјских наука, књ. 5, Београд 1986, 9-25.

Срејовић, Д., Лаловић, А., *FELIX ROMULIANA. Галеријева палата у Гамзиграду*, Београд 1989.

Срејовић, Д., *Римски царски градови и палате у Србији*, Београд 1993.

Sreјović, D., *The Age of Tetrarchs*, Belgrade 1994.

Sreјović, D., A porphyry head of a tetrarch from Romuliana (Gamzigrad), *Старинар* XLIII-XLIV (1992-1993), 1994, 41-47.

Sreјović, D., Diva Romula, Divus Galerius, in: *The Age of Tetrarchs*, Belgrade 1995, 297-310.

Sreјović, D., Lalović, A., Janković, Đ., Гамзиград, *Старинар* XXXI, Београд 1981, 65-80.

Sreјović, D., Vasić, Č., Emperor Galerius's buildings in Romuliana (Gamzigrad, Eastern Serbia) in: *Antique Tardive 2*, Paris 1994.

Srejović, D., Vasić, Č., Imperial Mausolea and Consecration Memorials, in: *Felix Romuliana* (Gamzigrad, Eastern Serbia) Belgrade 1994.

Smith, J. T., *Roman Villas, A Study in Social Structure*, London - New York 1997.

Stefanidou-Tiveriou, T., The Planning and Dating of the Palace Complex of Galerius in Thessalonikē, *Egnatia* 10, Thessaloniki 2006, 163-88.

Stefanidou-Tiveriou, T., Die palastanlage des Galerius, u: Tesaloniki planung und datierung, ur: N. Cambi, et al., *Diocletian, Tetrarchy and Diocletian`s Palace on the 1700th Anniversary of Existence* (International Conference, Split, September 2005), Split, 2009, 389-410.

Suić, M., *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003.

Scagliarini Corlàita, D., *Gli ambienti poligonali nell`architettura residenziale tardoantica*, in: *XLII Corso di Cultura sull`arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna 1995, 837-873.

Šarkamen (Eastern Serbia): *A Tetrarchic Imperial Palace. The Memorial Complex*, ed. I. Popović, Beograd 2005.

Tomas, E., *Römische Villen in Pannonien*, Budapest 1964.

Tomović, M., Šarkamen (Eastern Serbia). An Imperial Tetrarchic Palace, Mausoleum and Memorial Complex, y: *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, ur: Cambi, N., et al. Split 2009., 411-470.

Tunay, M.h., Byzantine Archaeological Findings in Istanbul during the Last Decade', ed. Necipolu, N., in: *Byzantine Constantinople. Monuments, Topography and Everyday Life*, Leiden - Boston - Köln 2001, 217-231.

Ćurčić, S., Late-Antique Palace. The meaning of Urban Context, *Ars Orientalis* 23, 1993, 67-90.

Ćurčić, S., *Architecture in the Balkan from Diocletian to Suleyman the Magnificent*, New Haven - London 2010.

Felix Romulijana. 50 Years of Archaeological Excavations. Papers from the International Conference. Zaječar, 27th-29th October 2003, ur. M. Vasić, Belgrade 2006.

Foss, C., Nicomedia and Constantinople, u: *Constantinople and its Hinterland. Papers from the Twenty Seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, ur: Mango C., and Dagron G., (Oxford, April 1993), Aldershot 1995, 181-190.

Foss, C., Late Antique Antioch, in C. Kondoleon (eds.), *Antioch. The Lost Ancient City*. Catalogue of the Exhibition (Worcester Art Museum, Worcester Massachussets, Oct. 7, 2000 – Feb. 4, 2001), Princeton 2000, 23-27.

Herder, von S. A. W., *Bergmännische Reise in Serbien in Auftrag der Fürstlich-Serbischen Regierung ausgeführt im Jahre 1835*, Pesth 1846.

Hesberg, H., Residenzstädte und ihre höfische Infrastruktur. Traditionelle und neue Raumkonzepte, in: *Die Tetrarchie. Ein neues Regierungssystem und seine mediale Präsentation*, eds. Boschung and Eck, Wiesbaden 2006, 133–167.

Chitman, R., *The classical orders of architecture*, Oxford 2005.

Carile M.C., Constantinople and the heavenly Jerusalem?: Through the Imperial Palace, in: *Bizantinistica. Rivista di Studi Bizantini e Slavi, Serie 2, VIII Spoleto* 2006, 85–104.

Carile, M.C., Imperial Palaces and Heavenly Jerusalems: Real and Ideal Palaces in Late Antiquity, in: А.М. Лидов, ред. Новые Иерусалимы (New Jerusalems), Moskva 2009, 78-102.

Чанак-Медић, М., Резултати истраживања касноантичког утврђења код Гамзиграда, *Развитак* 6, Зајечар 1966, 60-66.

Чанак-Медић, М., Касноантичка палата код Гамзиграда (досадашња проучавања), *Развитак* 12, Зајечар 1972, 56-65.

Чанак-Медић, М., Четворолисни капители из Газиграда, *Зборник Народног музеја VIII*, Београд 1975, 247-254.

Чанак-Медић, М., Гамзиград - касноантичка палата, *Саопштења XI*, Београд 1978, 1-258.

Чанак-Медић, М., Стојковић-Павелка, Б., Архитектура и просторна структура царске палате, у: *Feliks Romuliana* - Гамзиград, ур. И. Поповић, Београд 2010, 49-106.

Wallace-Hadrill, A., *Augustan Rome*, London 1993.

Ward Perkins, J. B., *Roman Imperial Architecture*, Harmondsworth 1981.

Ward Perkins, J. B., *Cities of ancient Greece and Italy: Planning in classical antiquity*, New York 1974.

Witts, P., Mosaics and Room Function: the Evidence from some Fourth-century Romano-British Villas, in: *Britannia*, Vol. 31, Cambridge university press 2000, 291-324.

Wulf-Rheidt, U., Residieren in Rom oder in der Provinz? Der Kaiserpalast Felix Romuliana im Spiegel der tetrarchischen Residenzbaukunst, in: Vasić M., eds.,

Roms Erbe auf dem Balkan: Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien, Mainz : Philipp von Zabern, 2007, 59-79.

Wulf-Rheidt, U., Die Entwicklung der Residenz der römischen Kaiser auf dem Palatin vom aristokratischen Wohnhaus zum Palast in: Gerda v. Bülow und Heinrich Zabeck, eds., *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan Raum*, Bonn 2011, 1-18.

Wulf-Rheidt, U., Der Palast der römischen Kaiser auf dem Palatin in Rom, in: (eds. Hoffmann, A., und Wulf-Rheidt, U.), *Die Kaiserpaläste auf dem Palatin in Rom: das Zentrum der römischen Welt und seine Bauten*, University of Michigan 2008, 146-152.

Wheeler, M., *Roman art and architecture*, London 2001.

Yegül, F.K., "Cilicia at the Crossroads: Transformations in Baths and Bathing Culture in the Roman East." *Olba* 8, 2003, 55-73.

Yegül, F.K.,- *Bathing in the Roman World*. New York, 2010.

Попис илустрација:

Слике:

Слика 1 – Архиволта са натписом Felix Romuliana, извор: документација Археолошког института.

Слика 2 – Део порфирне скулптуре, глава цара Галерија, извор: документација Археолошког института.

Слика 3 – План палатинског комплекса, према: Wulf-Rheidt, 2011.

Слика 4 – План трирске палате, извор:

https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Trier#/media/File:Augusta_Treverorum_Stadtplan.png 12.8.2019.

Слика 5 – План Сирмијума, према: Јеремић М., 2016.

Слика 6 – План миланске палате, извор:

<http://thegreatromanarmy.weebly.com/battle-of-mediolanum.html> 12.8.2019.

Слика 7 – План античког Солуна са откривеним објектима, извор:

https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Thessaloniki#/media/File:Thessaloniki_historic_city_centre.svg 12.8.2019.

Слика 8 – Основа истраженог дела палате у Солуну, према: Stefanidou-Tiveriou 2006.

Слика 9 – План сплитске палате, према: Belamarić 2003.

Слика 10 – Порта Ауреа античког Сплита, извор:

<https://visitsplit.com/it/521/la-porta-aurea> 13.8.2019.

Слика 11 – План константинопољаске палате, према: Müller-Wiener 1977, 252.

Слика 12 – Реконструкција палатијалног комплекса Констанипоља, према: Vogt 1967.

Слика 13 – Магура, поглед из ваздуха на маузолеје и тумуле, извор: Поповић И., 2010.

Слика 14 – Ротонда у Солуну, извор: Поповић А., 2010.

Слика 15 – Цртеж Гамзиграда Феликса Каница из 1864.

Слика 16 – Руководиоци првих ископавања Ђ. Мано-Зиси и В. Поповић са екипом 1953. године, извор: Живић 2010.

Слика 17 – Први истраживачи Гамзиграда 1953. Године, извор: Живић 2010.

Слика 18 – Снимак добијен након геофизичке проспекције простора Ромулијане и непосредног окружења, извор: Bülow von 2009.

Слика 19 – Позиција грађевина на брду Магура, 1 – Ромулин маузолеј; 1а – Ромулин тумул; 2 – Галеријев маузолеј; 2а – Галеријев тумул; 3 – Тетрапилон; извор: Срејовић 1993.

Слика 20 – Шематска основа дела палате Д1 са површинама под мозаицима, према: Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010. план XXXV

Слика 21 – Главни улаз у палату са масивним пиластрима и делом стабла стуба од брече зелене боје, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 22 – Просторија Д1-1, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 23 – Квадратно поље са мотивом лавиринта, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 24 – Ниша у прост Д1-3, извор: Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010.

Слика 25 – Рељефна плоча са представом трачког коњаника пронађена испред западног улаза просторије Д1-3, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 26 – Просторија Д1-4, извор: документација Археолошког института.

Слика 27 – Очувани мозаик на источној страни просторије Д1-4, извор: Чанак-Медић 2010.

Слика 28 – Први очувани сегмент мозаика са представом пантера у скоку у просторији Д1-4, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 29 – Други очувани сегмент мозаика са представом задњег дела животиње у просторији Д1-4, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 30 – Трећи очувани сегмент мозаика са представом царског лова у просторији Д1-4, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 31 – Ниша у просторији Д1-4, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 32 – Просторија Д1-5, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 33 – Атријум Д1-6, фото: Поповић Б., 2013.

Слика 34 – Просторија Д1-7, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 35 – Улаз у дворану Д1-7, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 36 – Очувани сегмент мозаика са представом Диониса у просторији Д1-7, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 37 – Дебео слој малтера са мермерним плочама за облогу зидова, фото: Поповић Б., 2013.

Слика 38 – Атријум Д1-8, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 39 – Скуп просторија Д1-9, 10 и 11, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 40 – Отвори између конхи, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 41 – Оловна цев у делу палате Д2, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 42 – Трагови античког рударства у мајдану недалеко од Магуре, фото: Поповић Б., 2012.

Слика 43 – Слојеви стенске масе лапорца у мајдану северно од тетрапилона, фото: Поповић Б., 2012.

Слика 44 – Кречне јаме у шкарпи поред савременог магистралног пута Параћин – Зајечар, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 45 – Разлике у украсу и обради јонских капитела, 1-јонски капител са тврђавских врата; 2-јонски капител из палате, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 46 – Разлике у украсу и обради коринтских капитела, 1-коринтски капител са тврђавских врата; 2-коринтски капител из палате, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 47 – Фигурални капители са приказима мушких и женских глава, према: Срејовић 1985.

Слика 48 – Архитектонски украс, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 49 – Глава Јупитера, бели мермер, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 50 – Делови скулптуре Херкула: 1-глава; 2-постамент са лављом кожом; 3-шака са јабукама, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 51 – Фрагменти скулптура, 1-асклепије; 2-торзо императора у оклопу; 3-шака колосалне скулптуре; 4-велика шака која држи бакљу; 5-део торза, рука; 6- женска рука која држи бакљу, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 52 – Остаци керамичких цеви за одвод воде у унутрашњем дворишту Д1-2, илустрација: Поповић Б. На фотографији из документације Археолошког института.

Слика 53 – Реконструкција атријума Д1-6, пресеци, извор: Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010.

Слика 54 – Екседра у просторији Д1-7, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 55 – Поплочање у просторији Д1-7 у техници пус сектиле са подлогом, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 56 – Мотиви са мозаика у просторији Д1-7, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 57 - Мозаичко поље са представом задњег дела животиње из просторије Д1-7, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 58 - Мозаик са мотивом штита у просторији Д1-9, извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 59 - Субструкција пода у стибацијуму за мермерне плочице (*opus sectile*), извор: фотодокументација Археолошког института.

Слика 60 - Мозаик у просторији Д1-15, фото: Поповић Б., 2013.

Слика 61 - Слика сонде 10/4 где се види начин зидања зидова дела палате Д3 и обрада пода у просторији Д3-9, фото: Поповић Б. 2010.

Слика 62 - План виле на Медијани, према: Васић, Милошевић, Гавриловић 2014.

Слика 63 - Панорама гамзиграда: извор: фотодокументација Археолошког института.

Прилози:

Прилог 1 - Положај Ромулијане, шира локација, карта Поповић Б., према: Живић 2010а, карта 2.

Прилог 2 - Општи план Гамзиграда, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 3 - Карта са позицијом нових престоница, карта: Поповић Б.

Прилог 4 - Основа истраженог дела сирмијумске палате са распоредом просторија, цртеж: Поповић Б., према Јеремић 2016.

Прилог 5 - Локалитет Глац, позиција у односу на сирмијумску палату, илустрација: Поповић Б., на снимку Google Earth © 2019.

Прилог 6 - План Антиохије, цртеж: Поповић Б., према: Ćurčić 1993.

Прилог 7 - План Шаркамена, 1-Утврђење царске резиденције; 2-меморијални комплекс са маузолејом и тумулом; 3-металуршка радионица; 4-велика грађевина (базилика?); 5-економски објекат на десној обали врелске реке; 6-економски објекат северозападно од утврђења

(хореум?) цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 8 – Откривени објекти који су постојали пре изградње палате, цртеж: Поповић Б., према: Петковић 2010а.

Прилог 9 – Зоне унутар утврђења, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 10 – Основа палате са обележеним деловима, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 11 – План грађевина у јужном делу утврђења, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 12 – Основа базилике I, цртеж: Поповић Б., према Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010 пл. V.

Прилог 13 – Основа базилике II, цртеж: Поповић Б., према Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010 пл. V.

Прилог 14 – Основа црква у палати Д1, цртеж: Поповић Б., према Петковић 2010б.

Прилог 15 – Досадашње претпостављене трасе пута према Ромулијани, илустрација: Поповић Б., на снимку Google Earth © 2019.

Прилог 16 – Нове претпостављене трасе пута, илустрација: Поповић Б., на снимку Google Earth © 2019.

Прилог 17 – Старије и млађе утврђење Ромулијане, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 18 – Основа палате са малим храмом Ц, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 19 – Приказ мотива мозаичког тепиха у просторији Д1-3, 1-сачувана површина; 2-детал; 3-шематски цртеж, илустрација: Поповић Б., према Срејовић 1983 и фотографијама аутора.

Прилог 20 – Могући изглед композиције –Викторија овенчава Галерија и Севера или Лицинија, цртеж: Поповић Б.

Прилог 21 – Приказ разлагања сила и његове последице на примеру полуобличастог свода просторије Д1-4, цртеж Поповић Б.

Прилог 22 – Основа дела палате Д2, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 23 – Основа дела палате Д3, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 24 – Основа дела палате Д4, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 25 – Основа дела палате Д5, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 26 – Основа малог храма, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 27 – Ситуација са правцима оса храмова и местом њиховог пресека, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 28 – Позиција потврђених и претпостављених позиција мајдана камена у непосредној околини Ромулијане, илустрација: Поповић Б., на снимку Google Earth © 2019.

Прилог 29 – Печати на опекама пронађеним током ископавања, цртеж: Поповић Б., према цртежу Срејовић 1983.

Прилог 30 – Позиције на којима су пронађени остаци мермерне облоге *in situ* у делу палате Д1, илустрација: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 31 – Основа простотије Д1-1 са шемом мозаика, цртеж: Поповић Б., према Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010.

Прилог 32 – Основа просторије Д1-3 са шемом мозаика, цртеж: Поповић Б., према Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010.

Прилог 33 – Основа просторије Д1-4 са шемом мозаика, цртеж: Поповић Б., према Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010.

Прилог 34 – Основа просторије Д1-5, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 35 – Пресек кроз део палате Д1, цртеж: Поповић Б.

Прилог 36 – Основа просторија Д1-1, 2, 3, 4, 5 и 16 са обележеним златним пресеком, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 37 – Основа атријума Д1-6 са шемом мозаика, цртеж: Поповић Б., према Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010.

Прилог 38 – Основа просторије Д1-7 са шемом мозаика, цртеж: Поповић Б., према Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010.

Прилог 39 – Пресек кроз зид између атријума Д1-8 и дворане Д1-7 са реконструкцијом слојева зидова и подова, цртеж: Поповић Б.

Прилог 40 – Основа атријума Д1-8, са шемом мозаика, цртеж: Поповић Б., према Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010.

Прилог 41 – Основа стибадијума Д1 9, 10 и 11 са шемом мозаика и пошљањем у техници опус сектиле, цртеж: Поповић Б., према Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010.

Прилог 42 – Основа групе просторија Д1-12, 13, 14 и 15, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 43 – Шема кретања у палати, две варијанте, цртеж: Поповић Б.

Прилог 44 – Шема кретања у зависности од церемонијала, цртеж: Поповић Б.

Прилог 45 – Јужна фасада дела палате Д4 и Д5, цртеж: Поповић Б.

Прилог 46 – Јужна фасада дела палате Д1 и Д2, цртеж: Поповић Б.

Прилог 47 – Западна фасада дела палате Д1 и Д2, цртеж: Поповић Б.

Прилог 48 – Позиција ранохришћанских цркава које су инкорпориране у просторије палате, цртеж: Поповић Б.

Прилог 49 – Шематски план Ромулијане са правцима грађевина, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 50 – Шематски план Ромулијане са ортогоналним правцима и претпостављеном тачком ротације, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 51 - Шематски план Ромулијане са заротираним деловима палате Д3, Д4 и њихов однос са малим храмом, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Прилог 52 - Однос малог храма и дела палате Д3, додатне ротације дела палате Д3 и померања жртвеника из осе храма, цртеж: Поповић Б., према плану из документације Археолошког института.

Илустрације

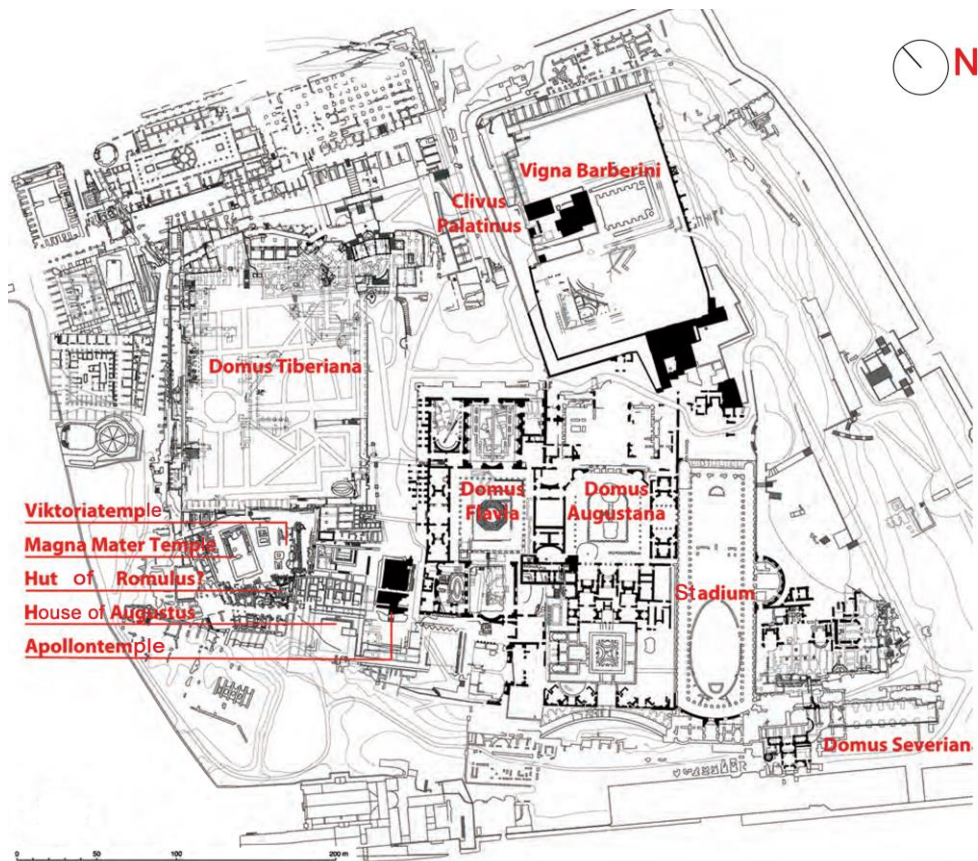
Слике

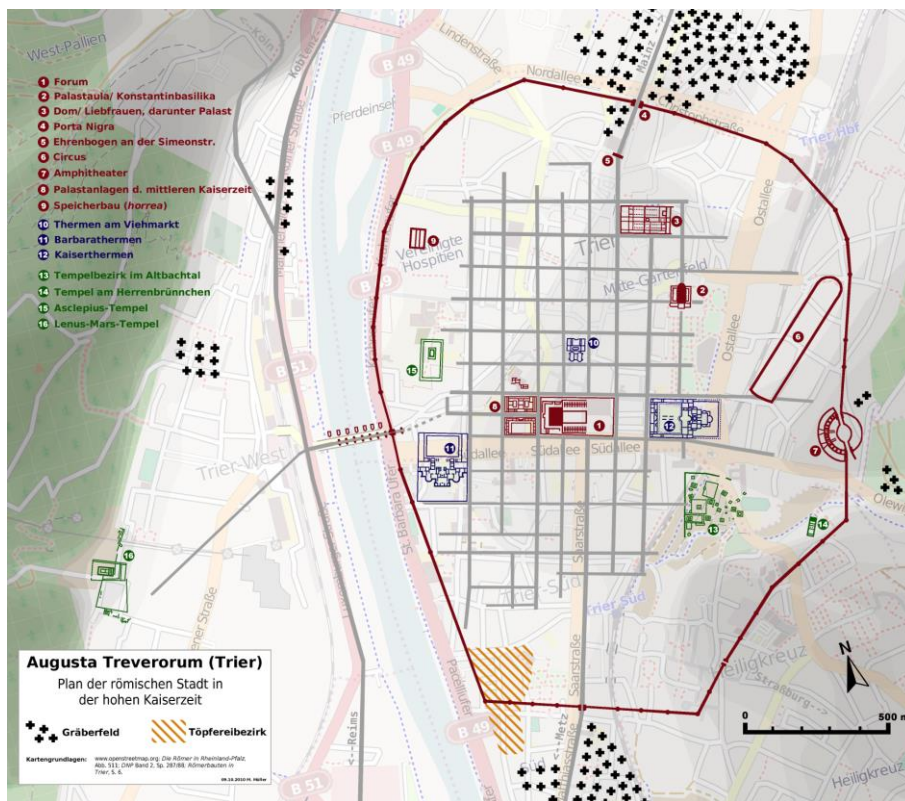
Слика 1 - Архиволта са натписом Felix Romvliana

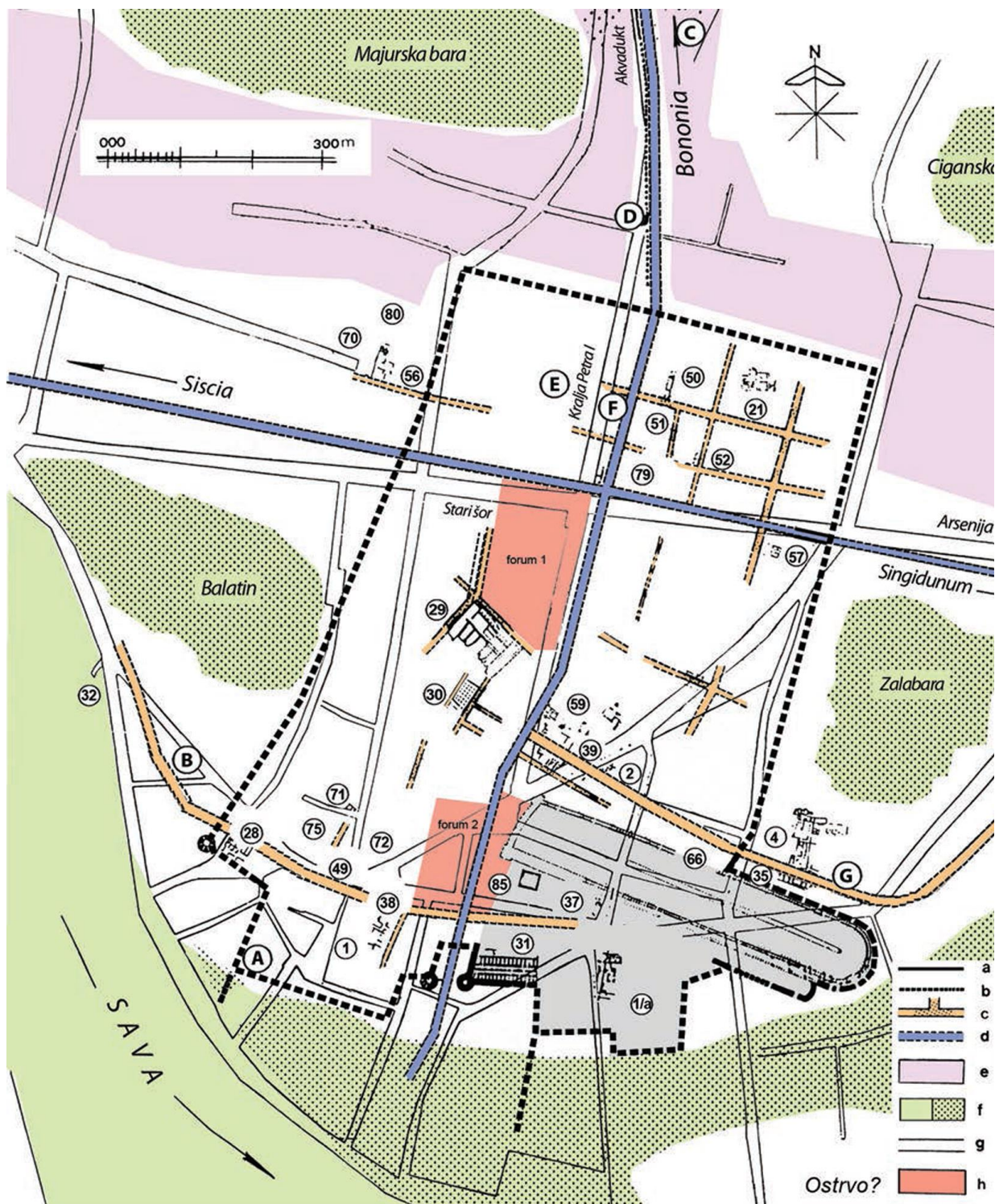
Слика 2 - Део порфирне скулптуре, глава цара Галерија

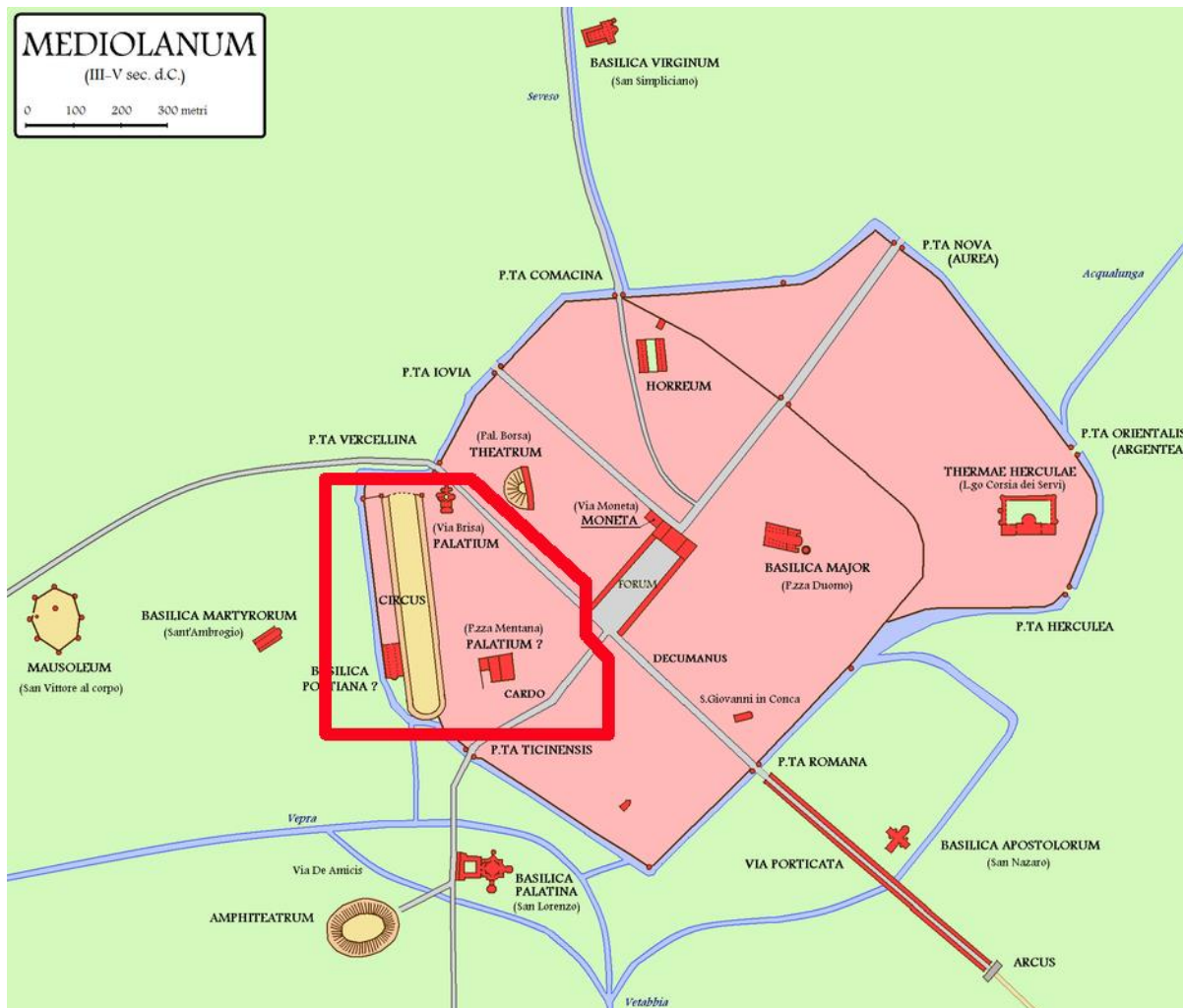
Слика 3 – План палатинског комплекса

Слика 4 – План античког Трира

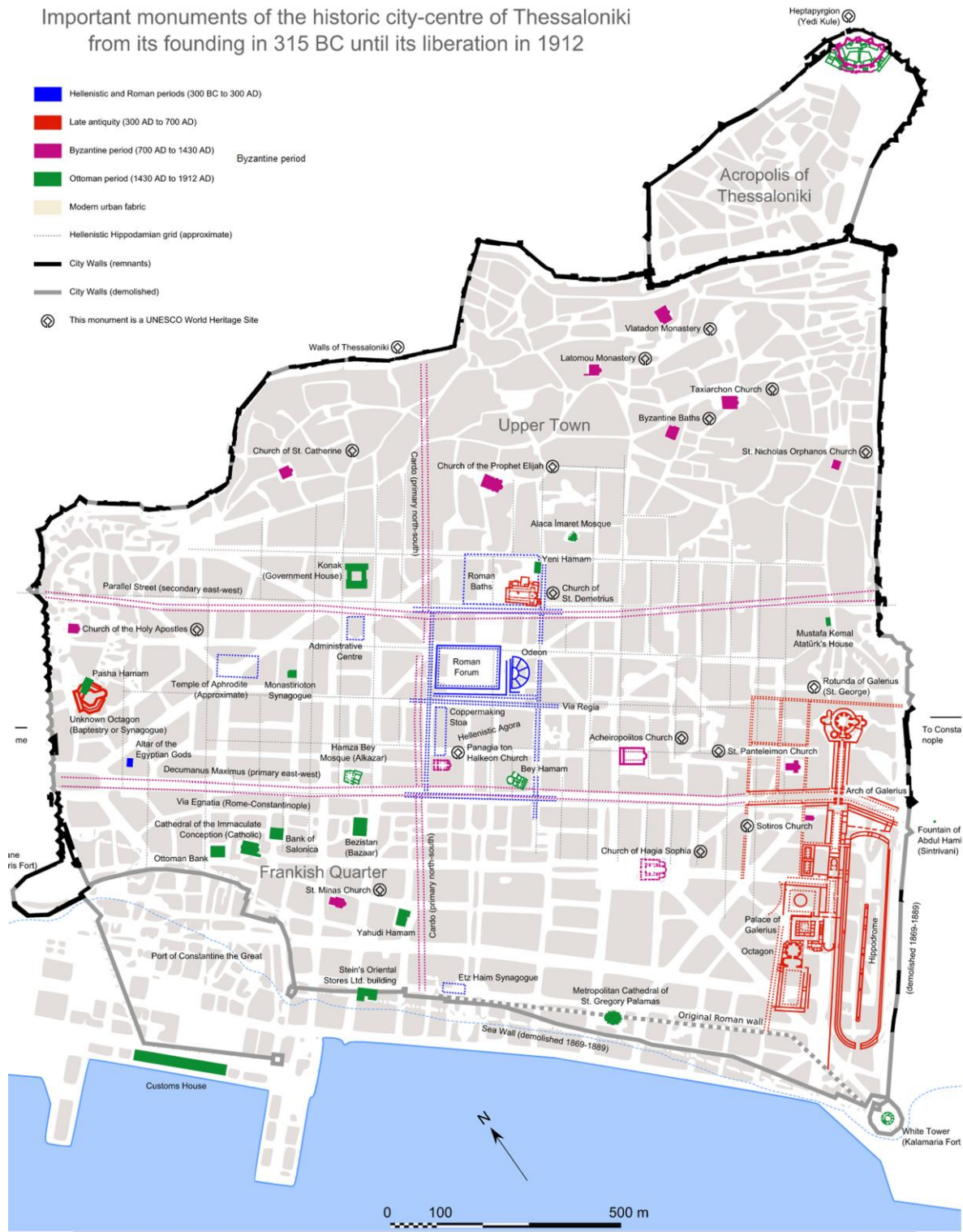

Слика 5 - План Сирмијума

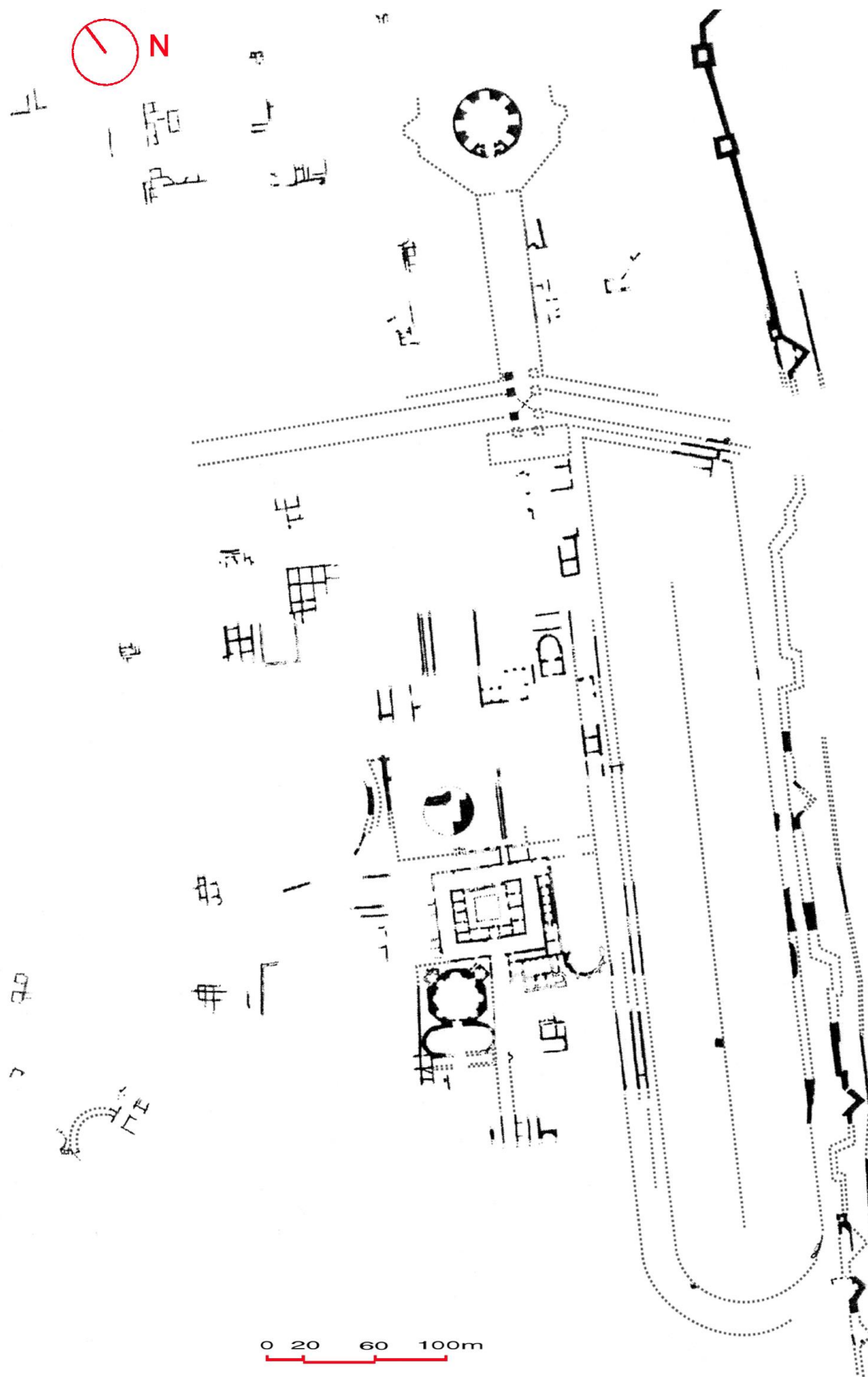

Слика 6 - План миланске палате

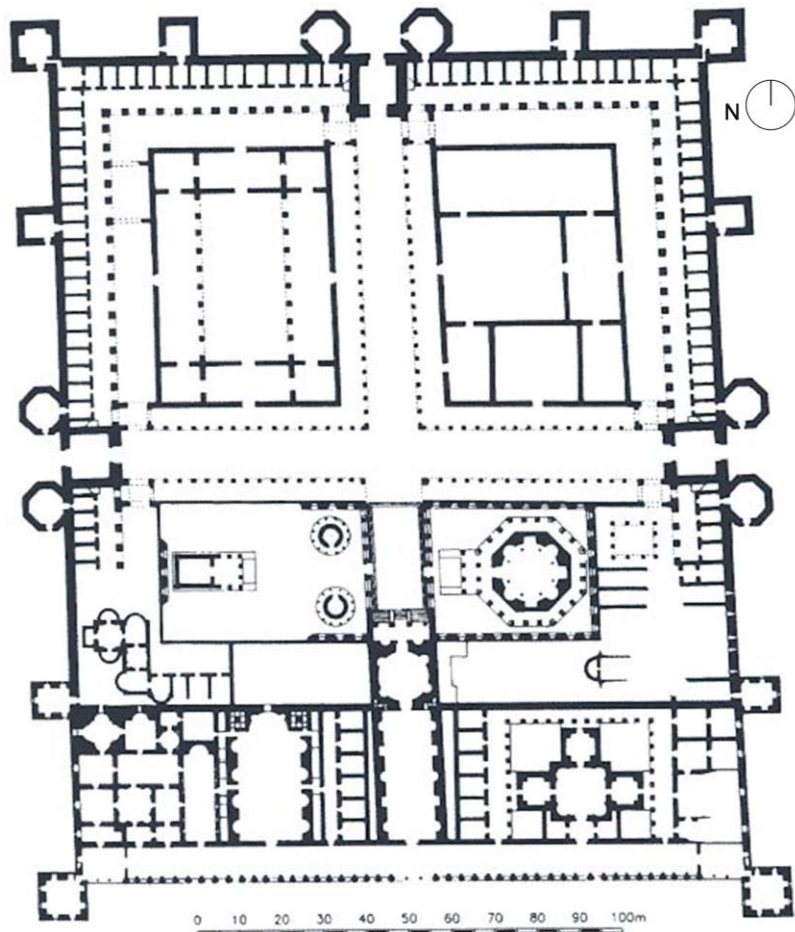
Important monuments of the historic city-centre of Thessaloniki
from its founding in 315 BC until its liberation in 1912

Слика 7 – План античког Солуна са откривеним објектима

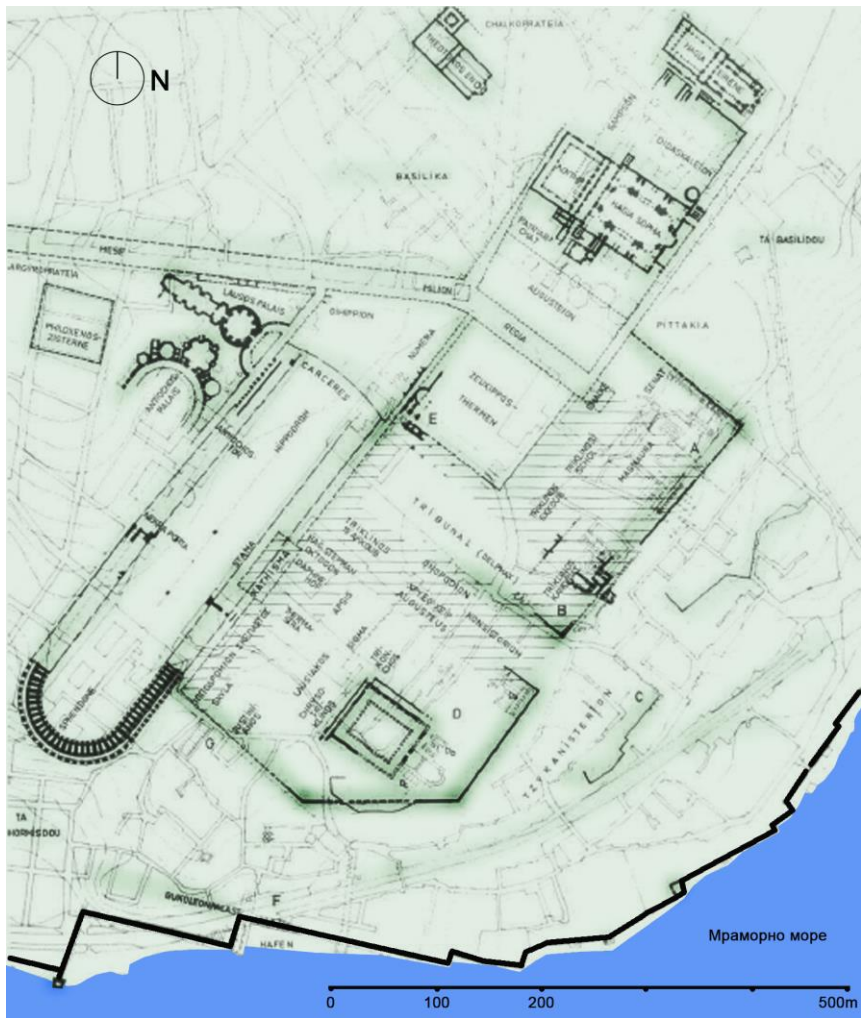
Слика 8 - Основа истраженог дела палате са хиподромом у Солуну

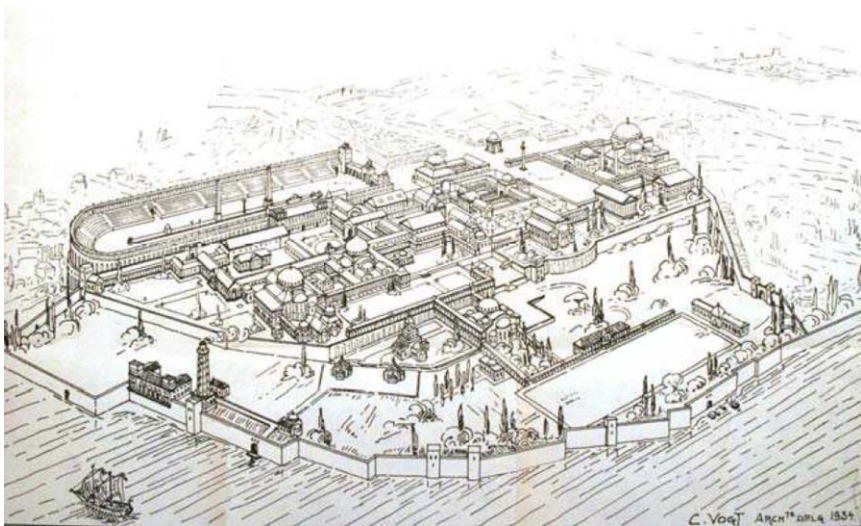
Слика 9 - План сплитске палате

Слика 10 - Порта Ауреа античког Сплита

Слика 11 - План константинопољске палате

Слика 12 - Реконструкција палатијалног комплекса Констанипоља

Слика 13 – Магура, поглед из ваздуха на маузолеје и тумуле

Слика 14 – Ротонда у Солуну

Слика 15 – Цртеж Гамзиграда Феликса Каница из 1864.

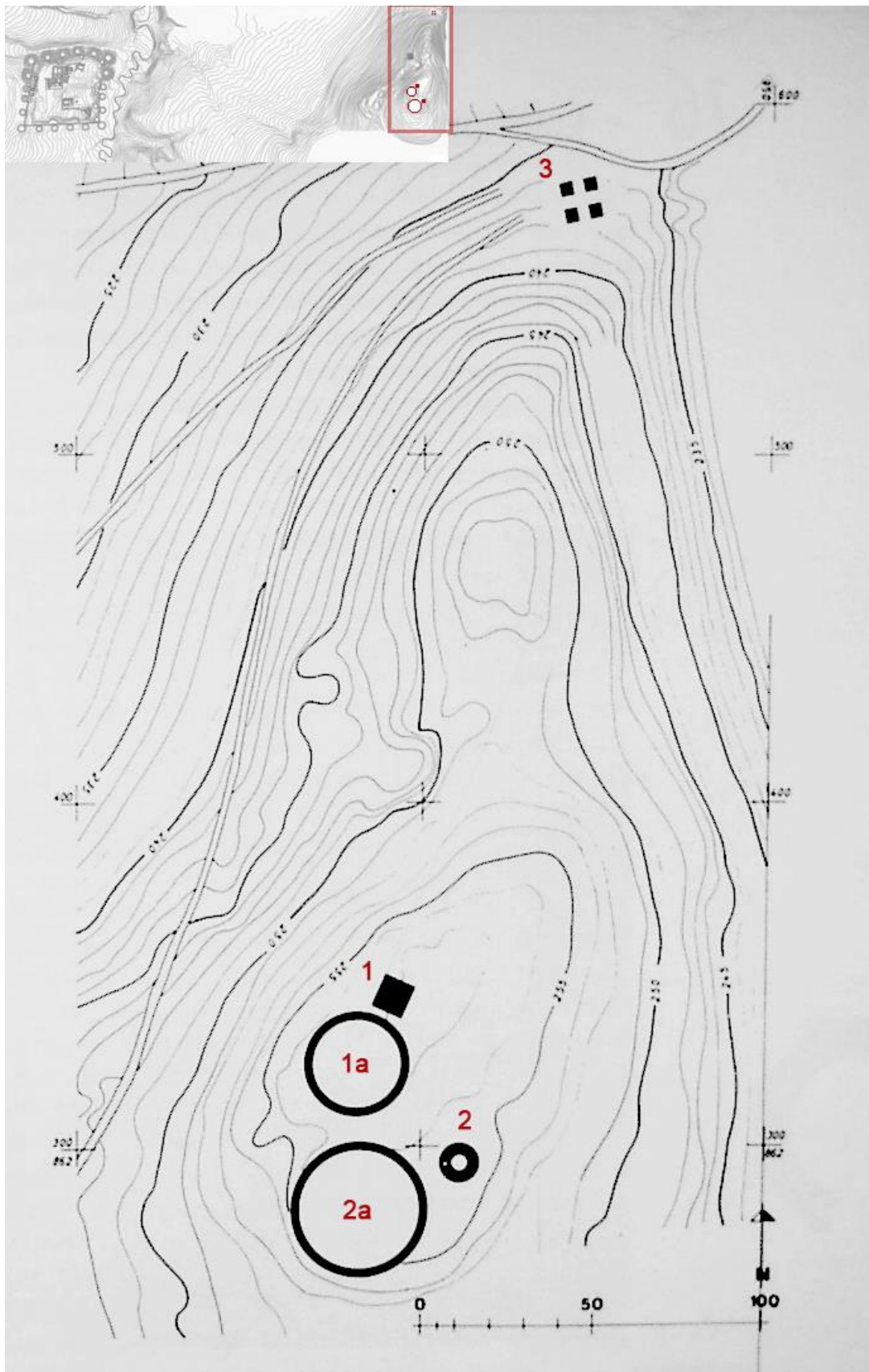
Слика 16 – Руководиоци првих ископавања Ђ. Мано-Зиси и В. Поповић са екипом 1953. године

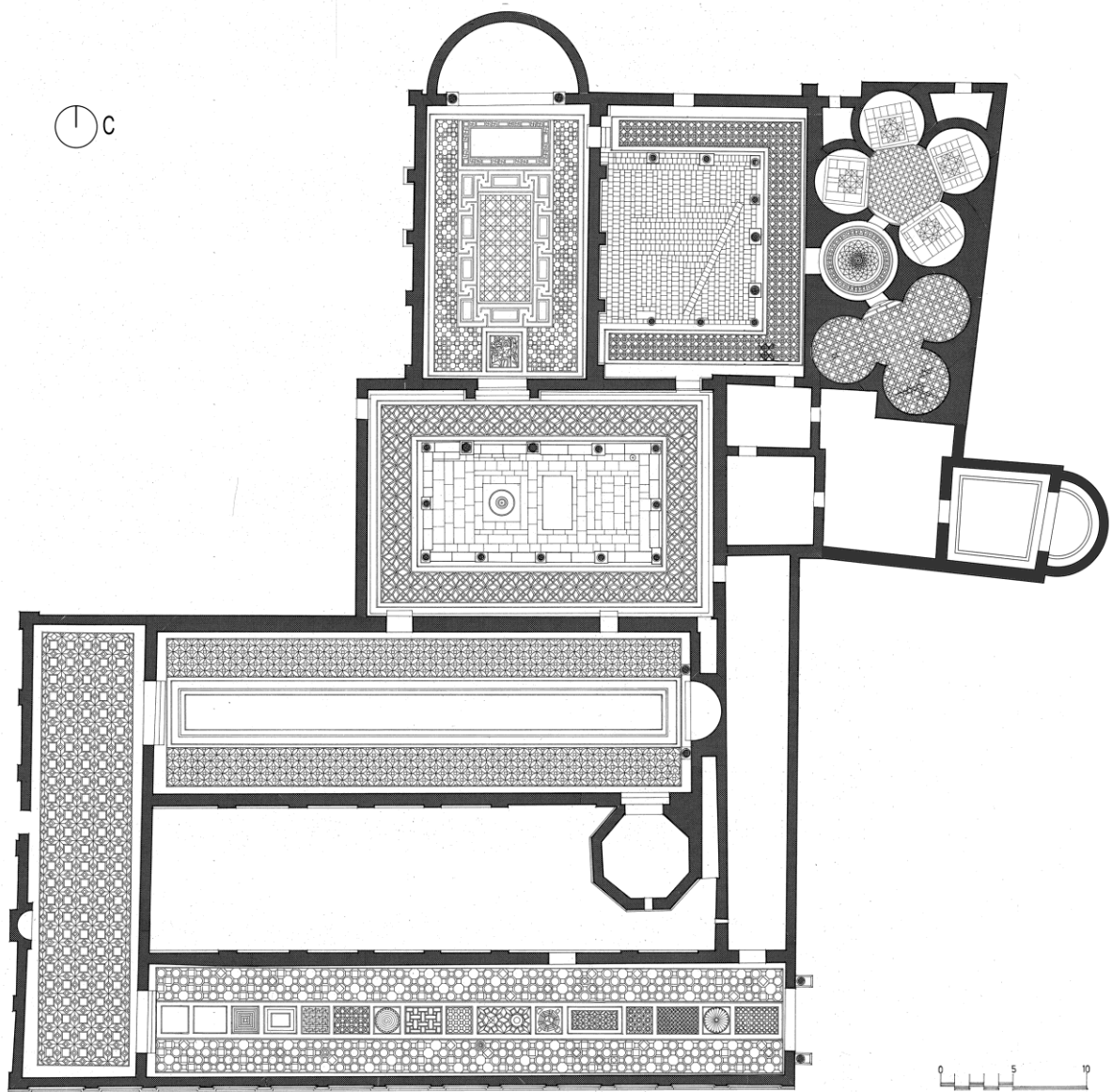
Слика 17 - Први истраживачи Гамзиграда 1953. године

Слика 18 – Снимак добијен након геофизичке проспекције простора Ромулијане и непосредног окружења

Слика 19 - Позиција грађевина на брду Магура, 1 - Ромулин маузолеј; 1a - Ромулин тумул; 2 - Галеријев маузолеј; 2a - Галеријев тумул; 3 - Тетрапилон

Слика 20 – Шематска основа дела палате Д1 са површинама под мозаицима

Слика 21 - Главни улаз у палату са масивним пиластрима и делом стабла стуба од брече зелене боје

Слика 22 - Просторија Д1-1

Слика 23 – Квадратно поље са мотивом лавиринта

Слика 24 – Ниша у прост Д1-3

Слика 25 – Рељефна плоча са представом трачког коњаника пронађена испред западног улаза просторије Д1-3

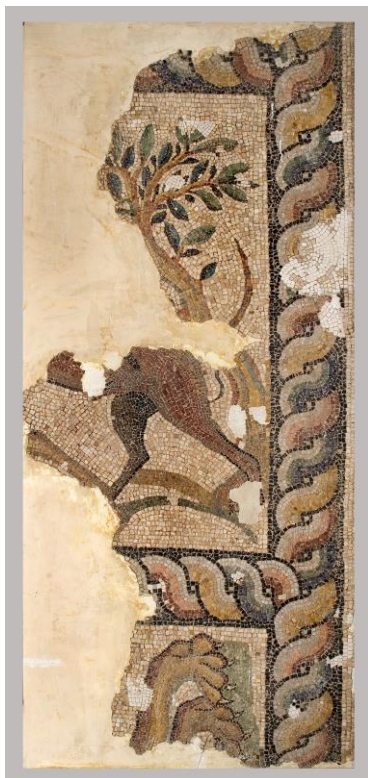
Слика 26 – Просторија Д1-4

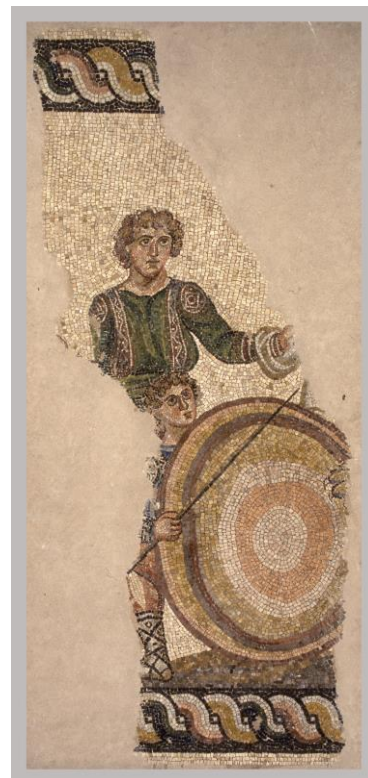
Слика 27 – Очувани мозаик на источној страни просторије Д1-4

Слика 28 - Први очувани сегмент мозаика са представом пантера у скоку у просторији Д1-4

Слика 29 - Други очувани сегмент мозаика са представом задњег дела животиње у просторији Д1-4

Слика 30 - Трећи очувани сегмент мозаика са представом царског лова у просторији Д1-4

Слика 31 - Ниша у просторији Д1-4

Слика 32 - Просторија Д1-5

Слика 33 - Атријум Д1-6

Слика 34 - Просторија Д1-7

Слика 35 - Улаз у дворану Д1-7, поглед са југа

Слика 36 - Очувани сегмент мозаика са представом Диониса у просторији Д1-7

Слика 37 – Дебео слој малтера са мермерним плочама за облогу зидова

Слика 38 – Атријум Д1-8

Слика 39 - Скуп просторија Д1-9, 10 и 11

Слика 40 - Отвори између конхи

Слика 41 – Оловна цев у делу палате Д2

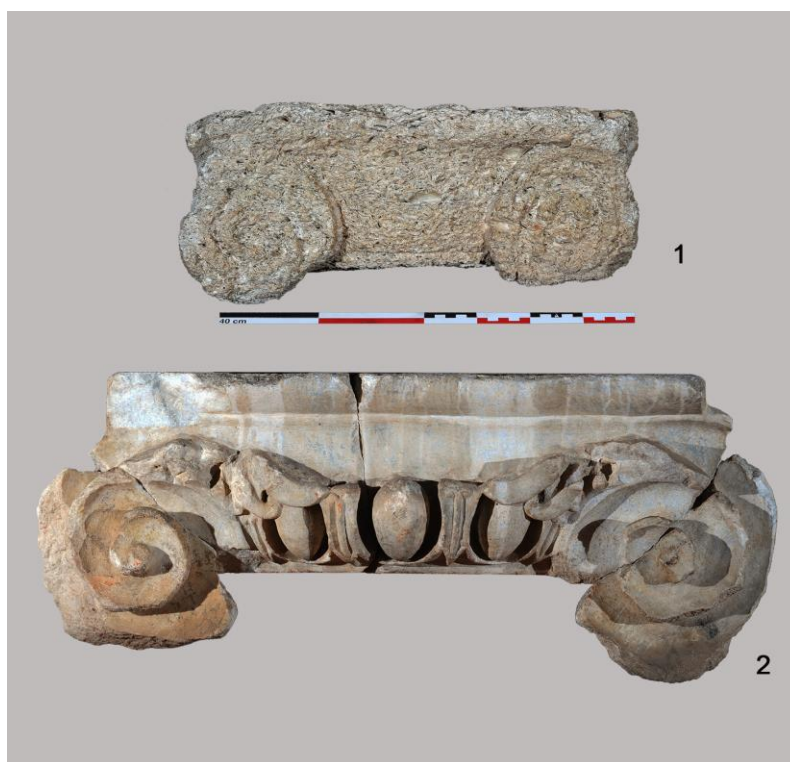
Слика 42 – Трагови античког рударства у мајдану недалеко од Магуре

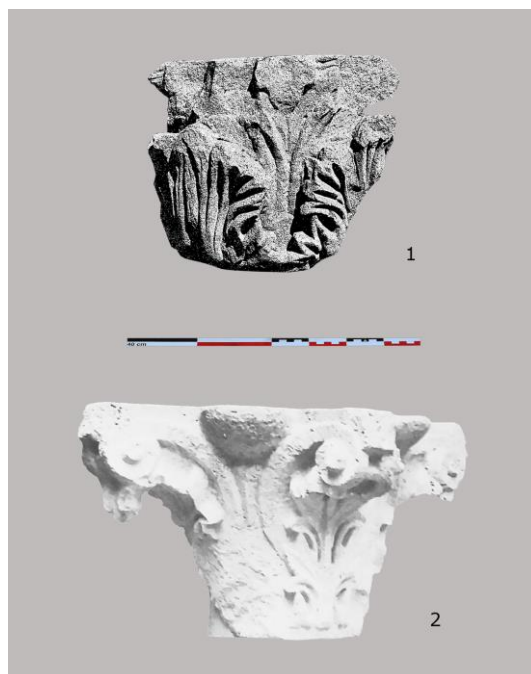
Слика 43 – Слојеви стенске масе лапорца у мајдану северно од тетрапилона

Слика 44 – Кречне јаме у шарпи поред савременог магистралног пута Параћин – Зајечар

Слика 45 – Разлике у украсу и обради јонских капитета,
1-јонски капител са тврђавских врата; 2-јонски капител из палате

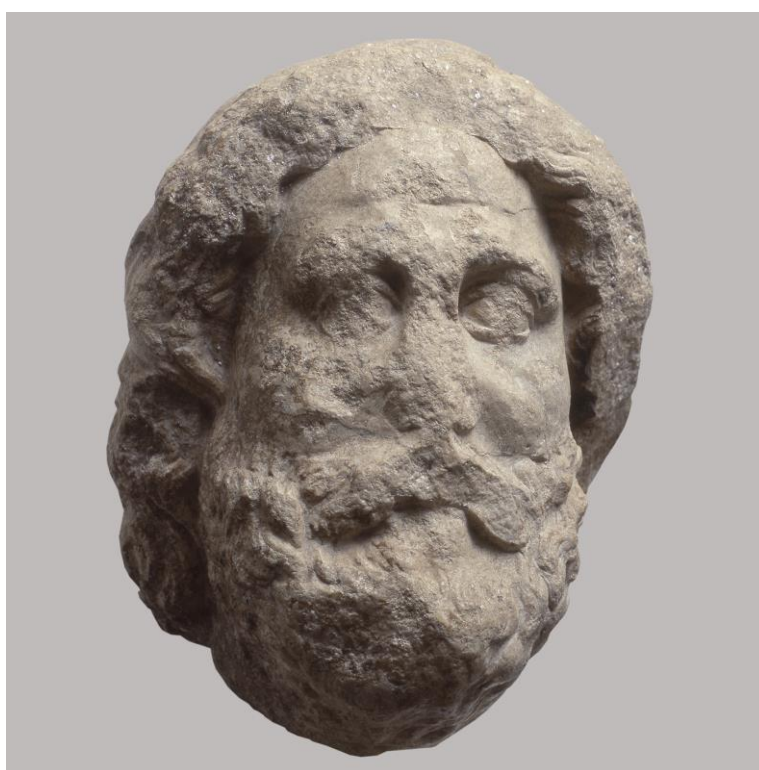
Слика 46 - Разлике у украсу и обради коринтских капитела, 1-коринтски капител са тврђавских врата; 2-коринтски капител из палате

Слика 47 - Фигурални капители са приказима мушких и женских глава

Слика 48 - Архитектонски украс

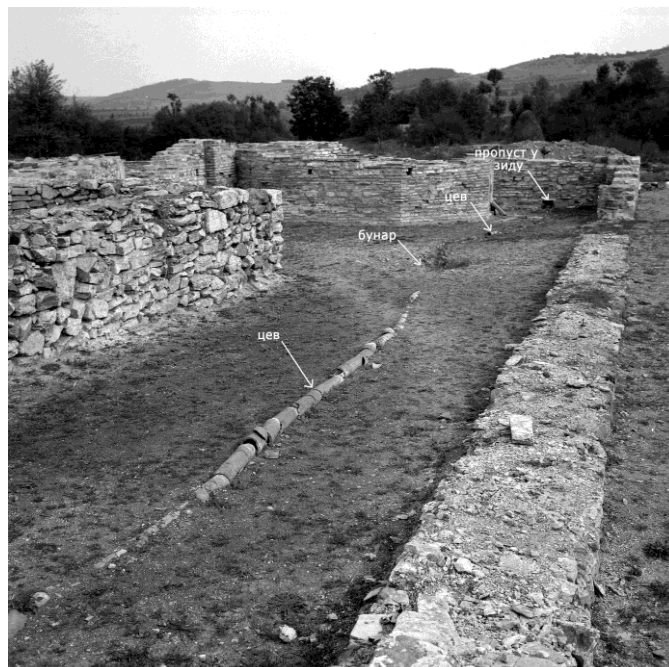
Слика 49 - Глава Јупитера, бели мермер

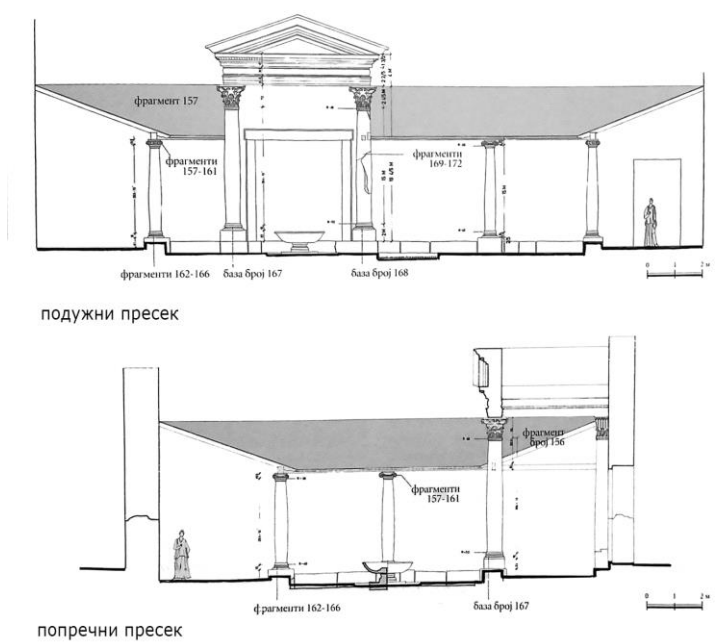
Слика 50 – Делови скулптуре Херкула: 1-глава; 2- постамент са лављом кожом; 3-шака са јабукама

Слика 51 – Фрагменти скулптура, 1-асклепије; 2-торзо императора у оклопу; 3-шака колосалне скулптуре; 4- велика шака која држи бакљу; 5-део торза, рука; 6- женска рука која држи бакљу

Слика 52 – Остаци керамичких цеви за одвод воде у унутрашњем дворишту Д1-2

Слика 53 – Реконструкција атријума Д1-6, пресеци

Слика 54 - Екседра у просторији Д1-7

Слика 55 - Поплочање у просторији Д1-7 у техници пус сектиле са подлогом

Слика 56 - Мотиви са мозаика у просторији Д1-7

Слика 57 - Мозаичко поље са представом задњег дела животиње из просторије Д1-7

Слика 58 – Мозаик са мотивом штита у просторији Д1-9

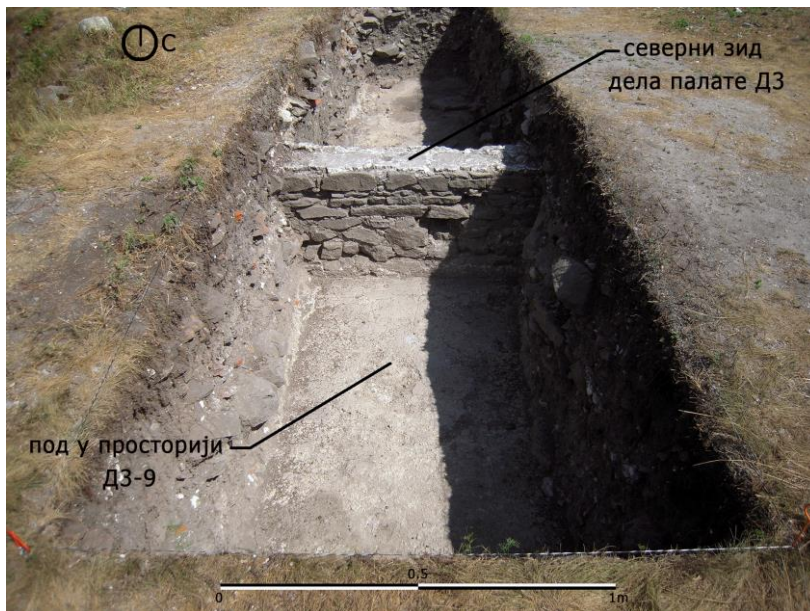

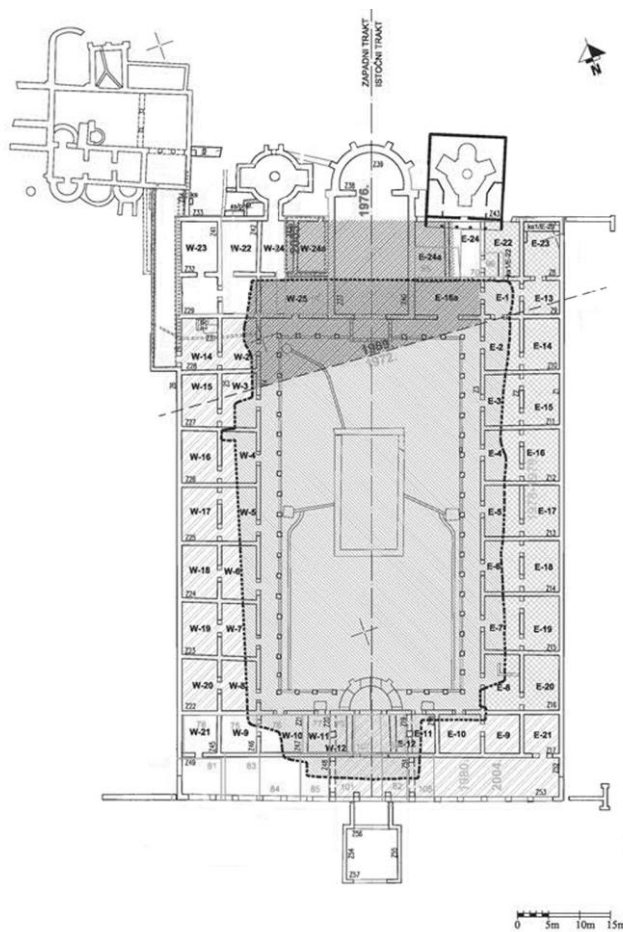
Слика 59 – Субструкција пода у стибедијуму за мермерне плочице (opus sectile)

Слика 60 – Мозаик у просторији Д1-15

Слика 61 – Слика сонде 10/4 где се види начин зидања зидова дела палате ДЗ и обрада пода у просторији ДЗ-9

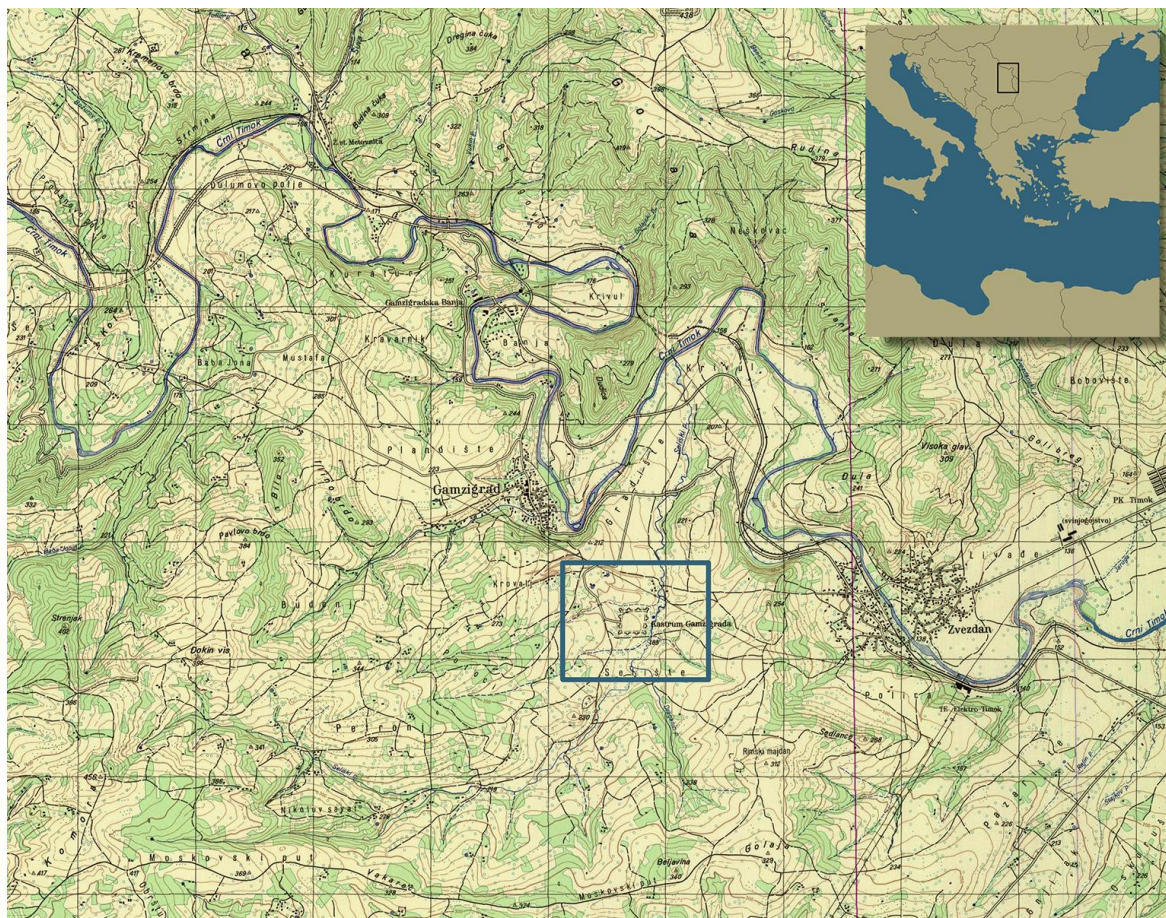

Слика 62 – План виле на Медијани

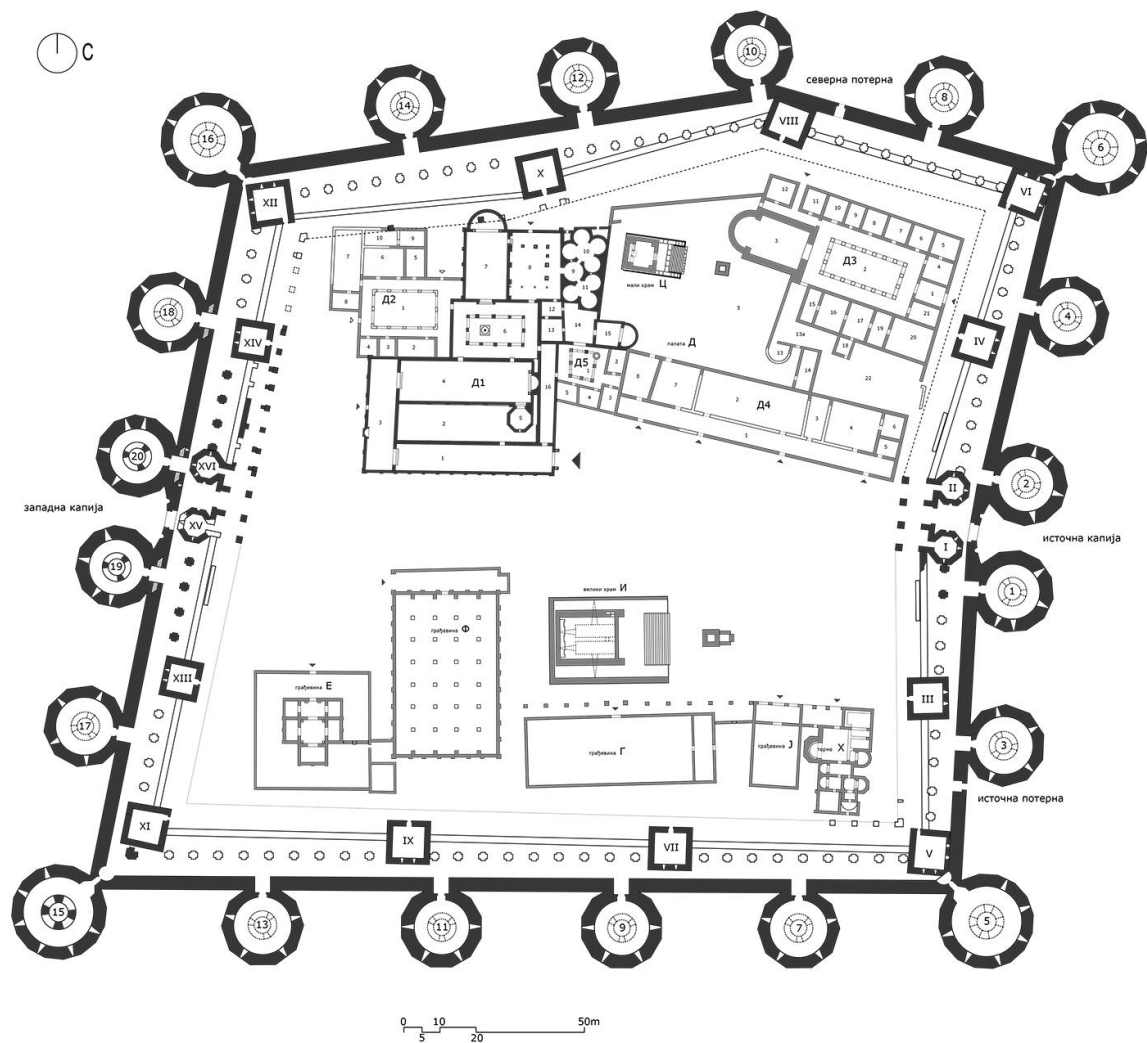

Слика 63 – Панорама гамзиграда

Прилози

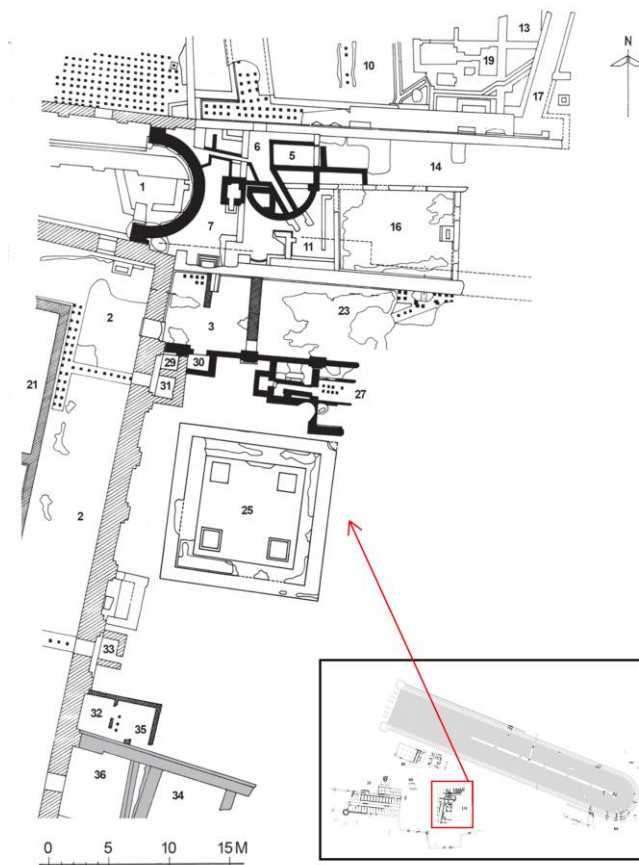
Прилог 1 – Положај Ромулијане, шира локација

Прилог 2 - Општи план Гамзграда

Прилог 3 – Карта са позицијом нових престоница

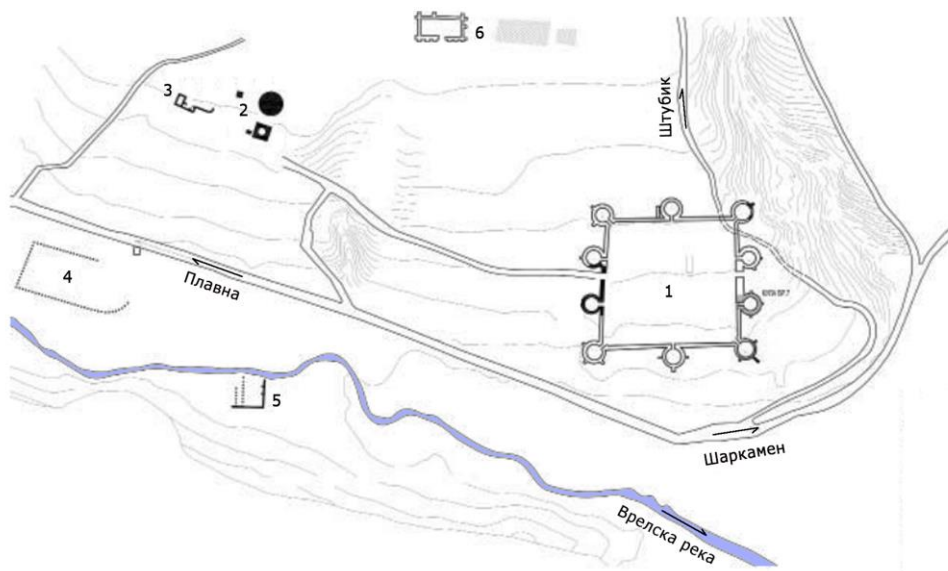
Прилог 4 – Основа истраженог дела сирмијумске палате са распоредом просторија

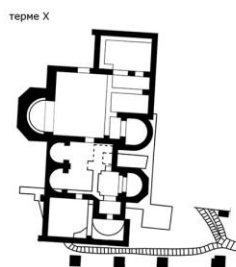
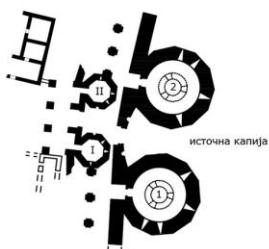
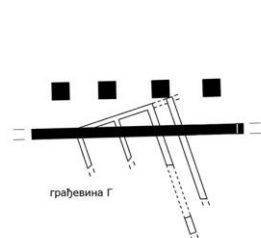
Прилог 5 - Локалитет Глац, позиција у односу на сирмијумску палату

Прилог 6 - План Антиохије

Прилог 7 – План Шаркамена, 1-Утврђење царске резиденције; 2- меморијални комплекс са маузолејом и тумулом; 3-металуршка радионица; 4-велика грађевина (базилика?); 5-економски објекат на десној обали врелске реке; 6-економски објекат северозападно од утврђења (хореум?)

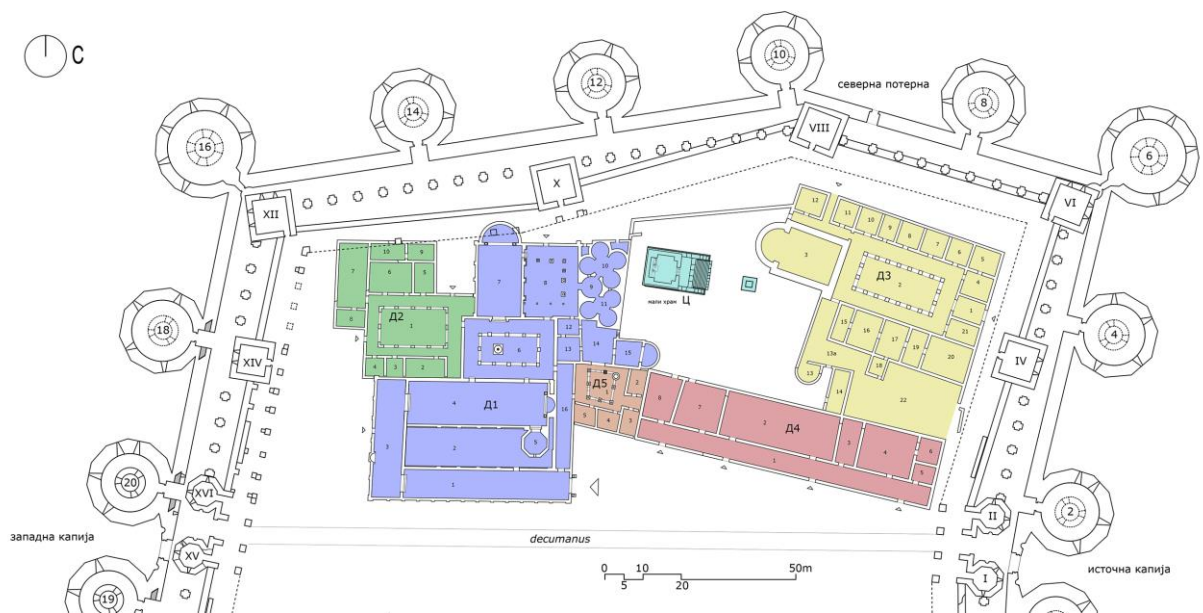

Прилог 8 – Откривени објекти који су постојали пре изградње палате

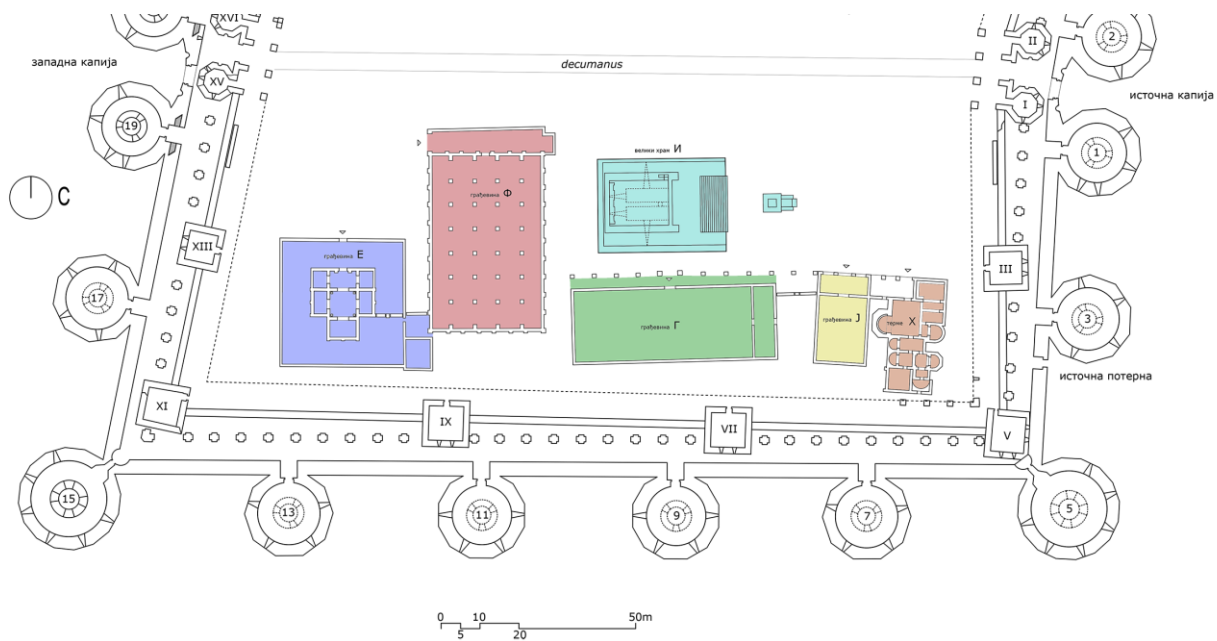

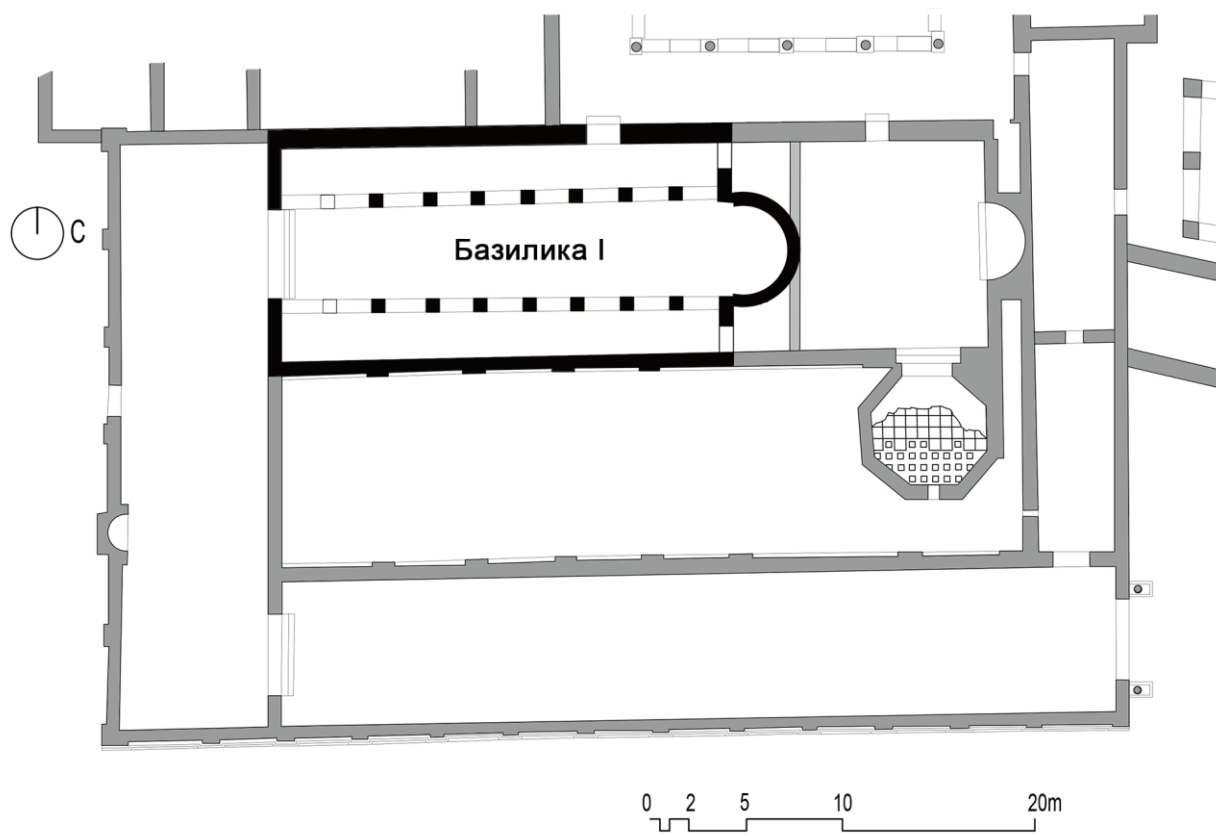
Прилог 9 – Зоне унутар утврђења

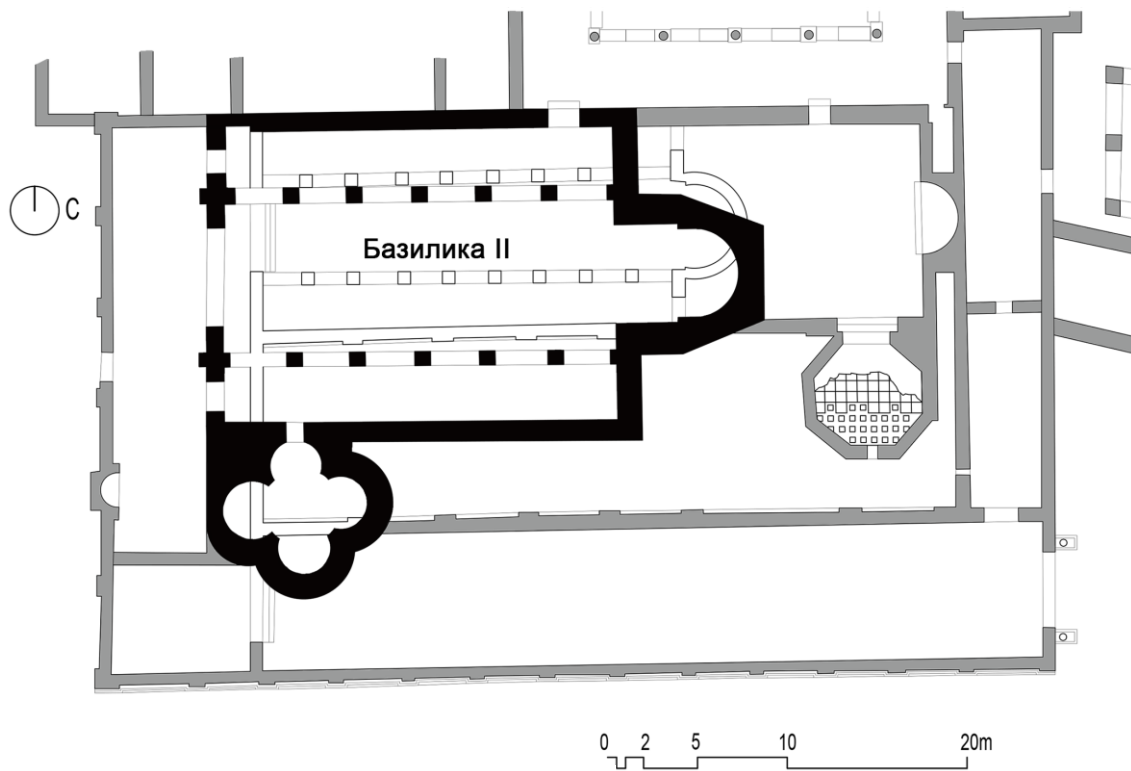
Прилог 10 – Основа палате са обележеним деловима

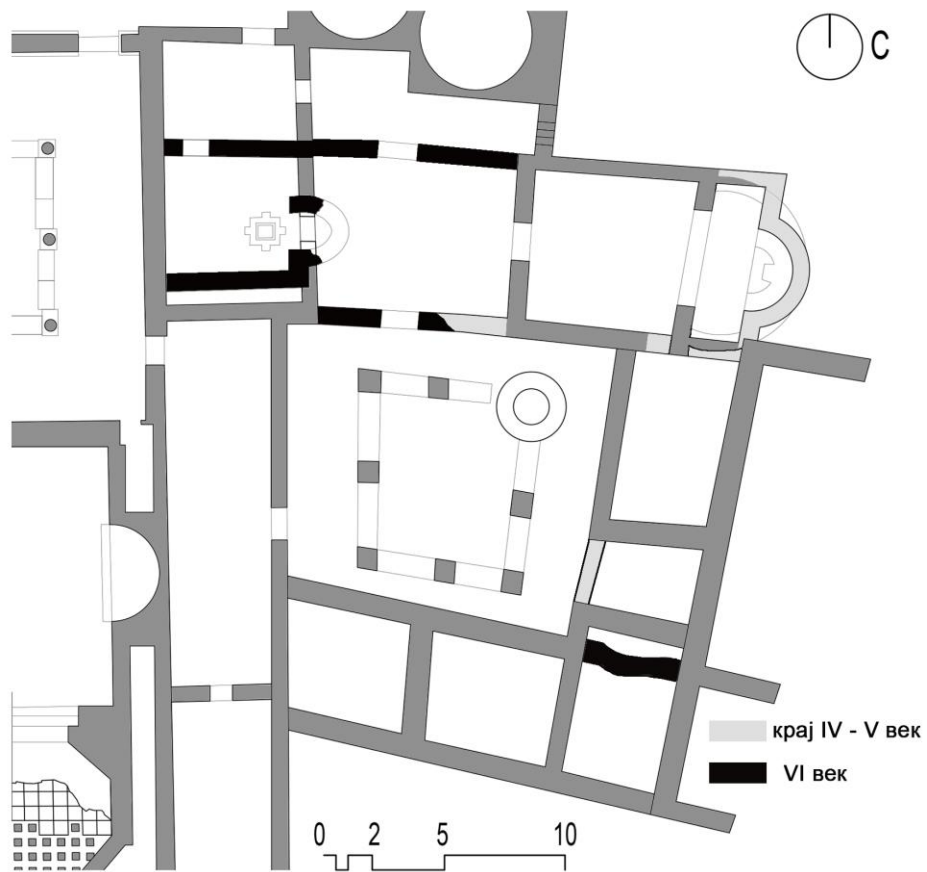
Прилог 11 – План грађевина у јужном делу утврђења

Прилог 12 – Основа базилике I

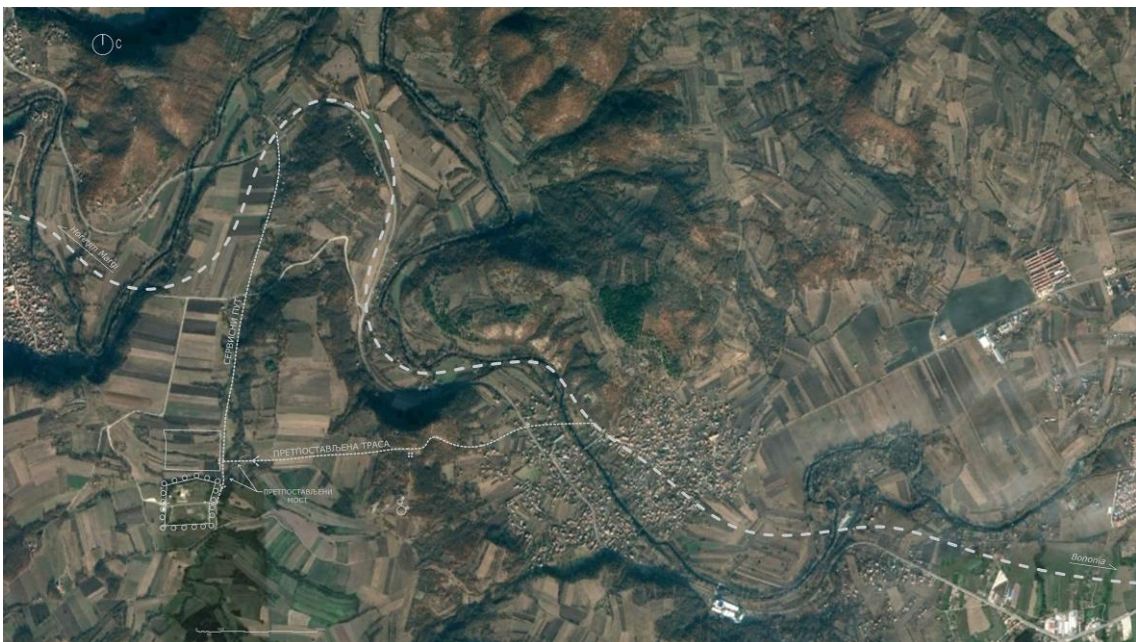
Прилог 13 – Основа базилике II

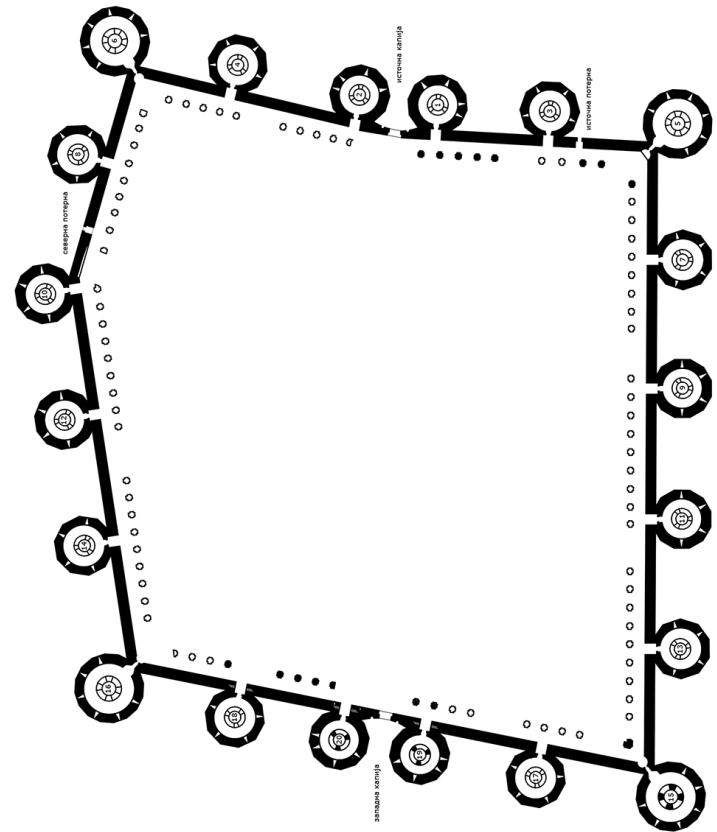
Прилог 14 – Основа црква у палати Д1

Прилог 15 - Досадашње претпостављене трасе пута према Ромулијани

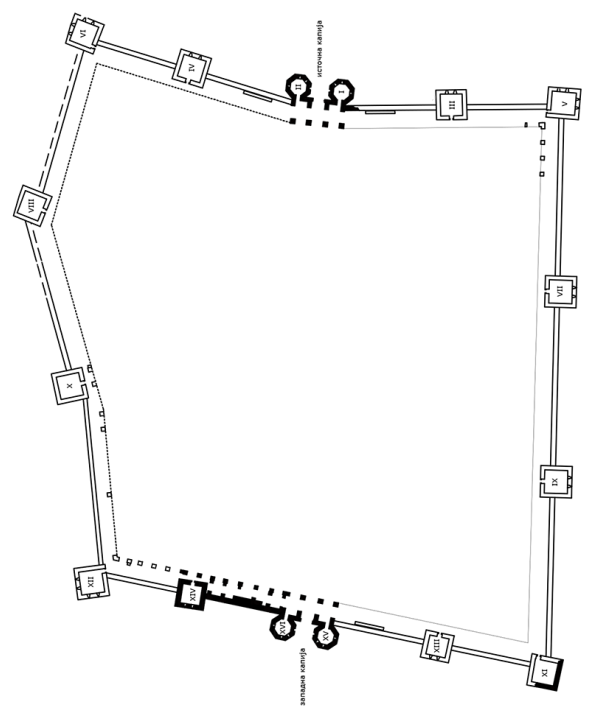

Прилог 16 - Нове претпостављене трасе пута, илустрација

МЛАЂЕ УТВРЂЕЊЕ

10

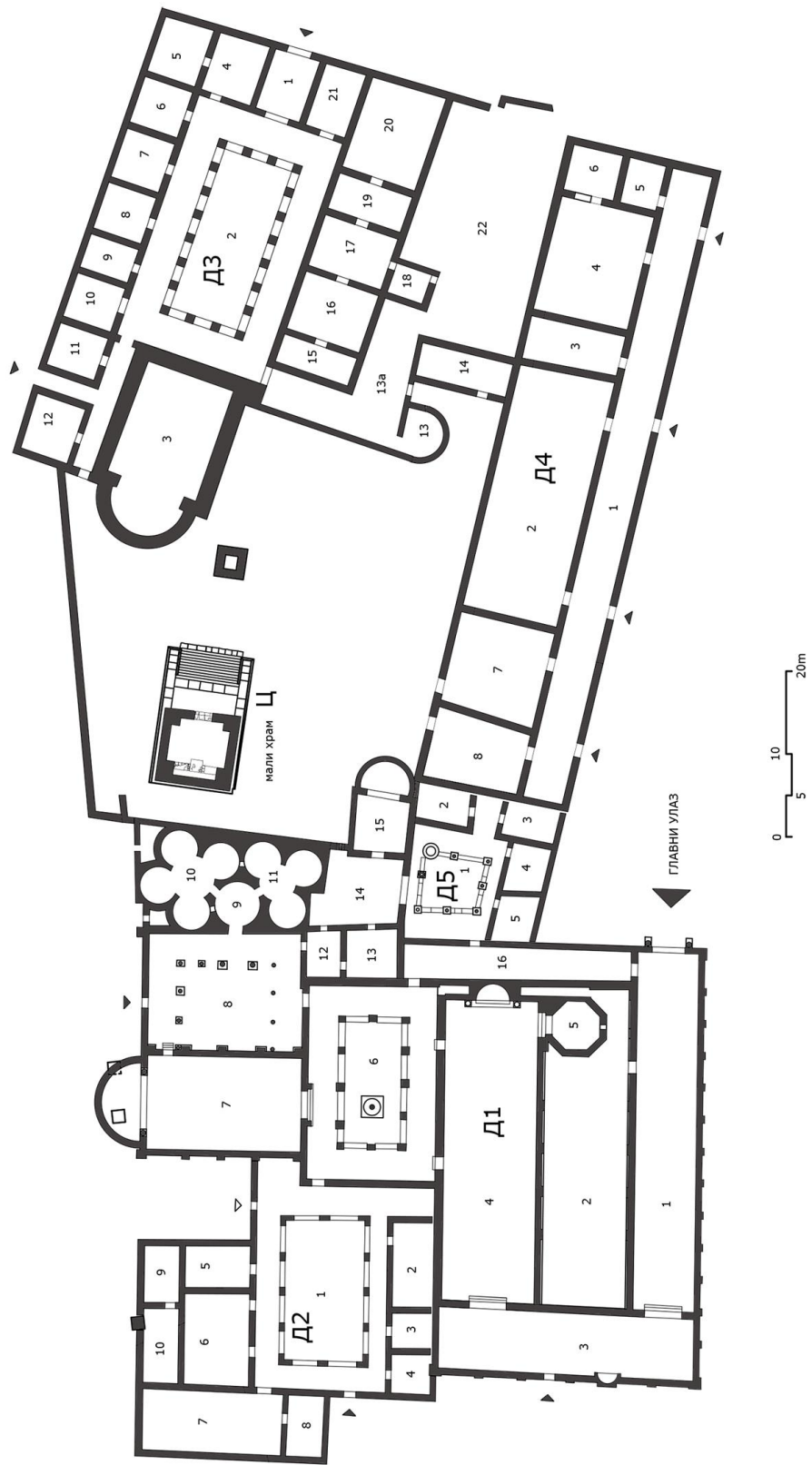

СТАРИЈЕ УТВРЂЕЊЕ

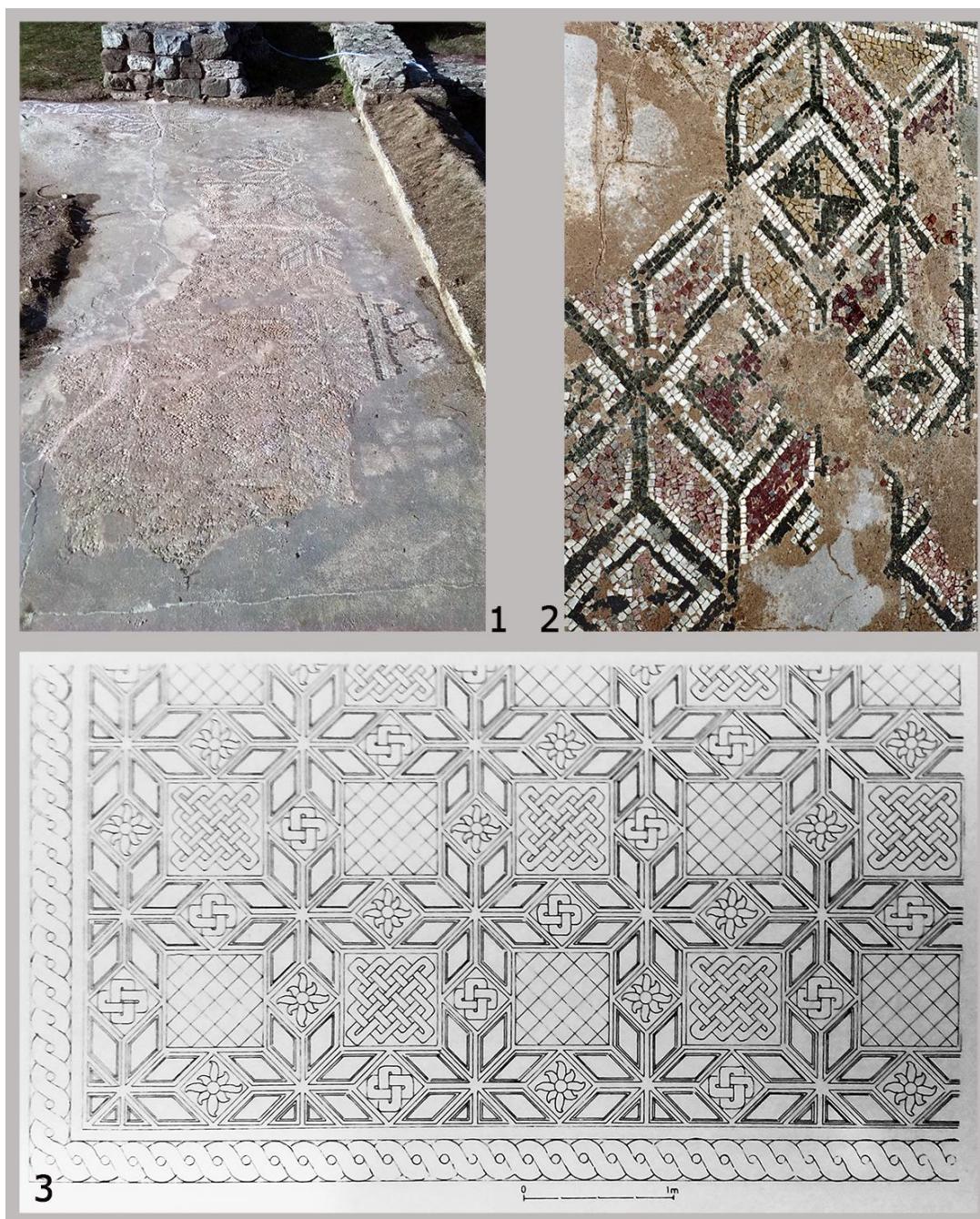
0 10 20 50m

Прилог 17 - Старије и млађе утврђење Ромулијане

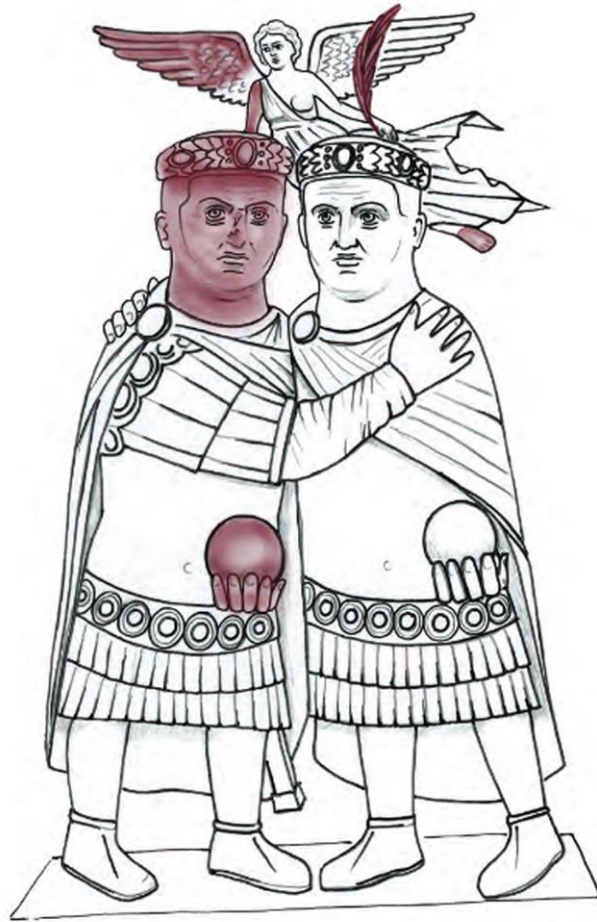
10 С

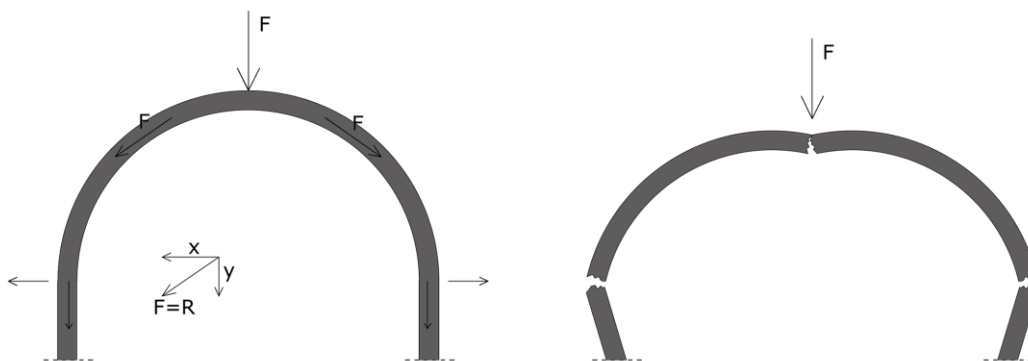
Прилог 18 – Основа палате са малим храмом Ц

Прилог 19 - Приказ мотива мозаичког тепиха у просторији Д1-3, 1-сачувана површина; 2-деталј; 3-шемаатски цртеж

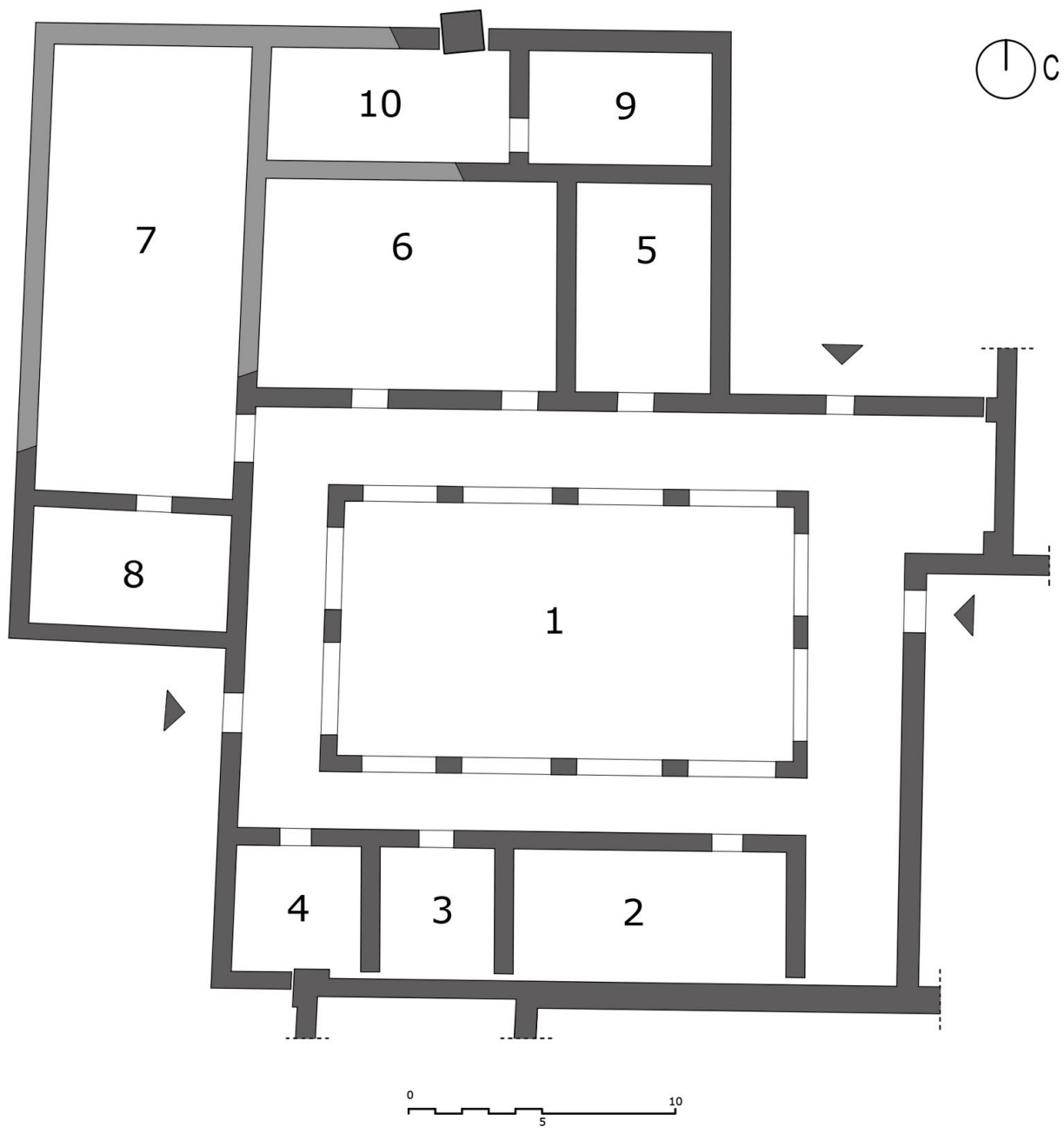

Прилог 20 – Могући изглед композиције –
 Викторија овенчава Галерија и Севера или
 Лицинија

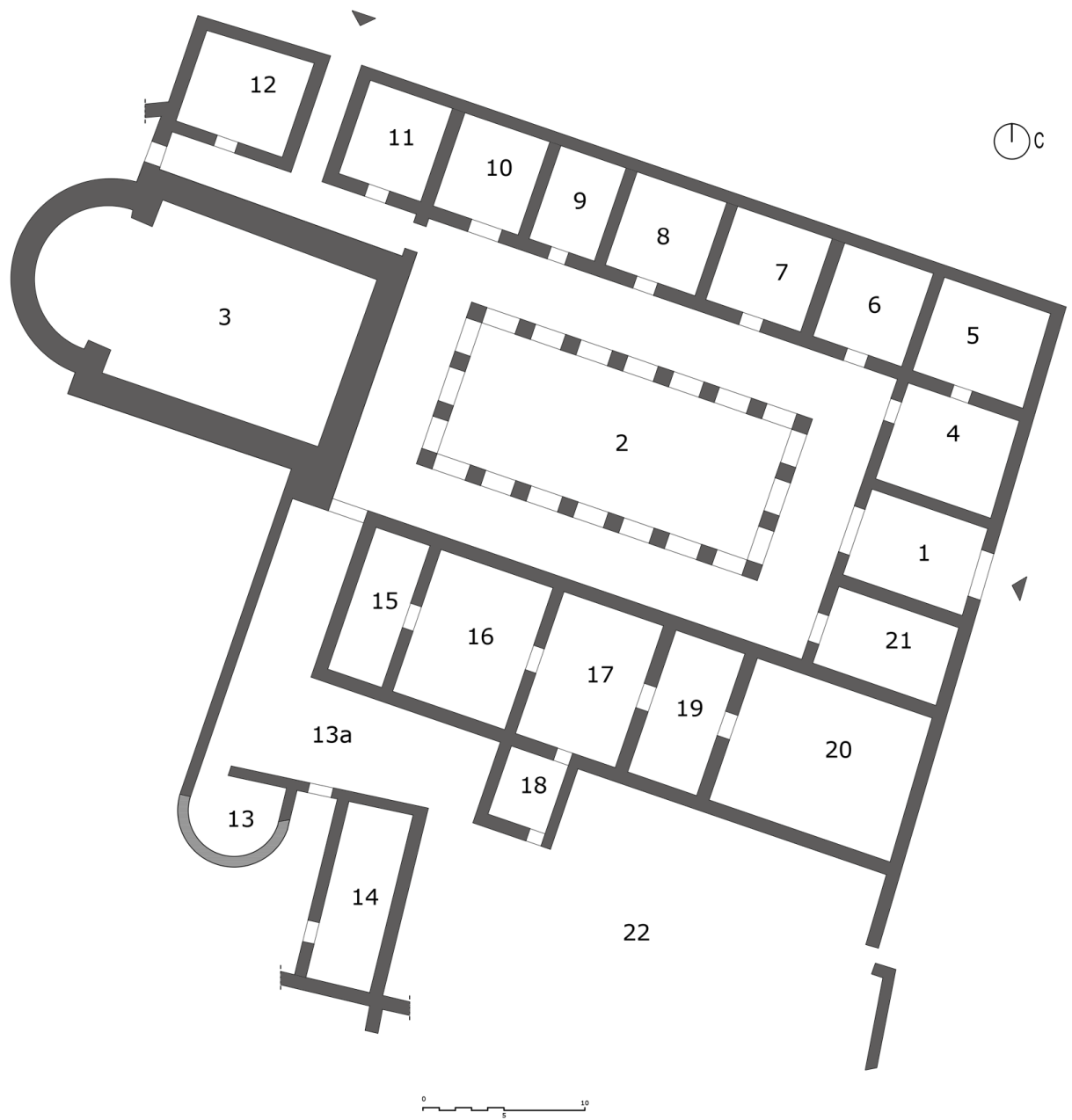

Прилог 21 – Приказ разлагања сила и његове последице на примеру
 полуобличастог свода просторије Д1-4

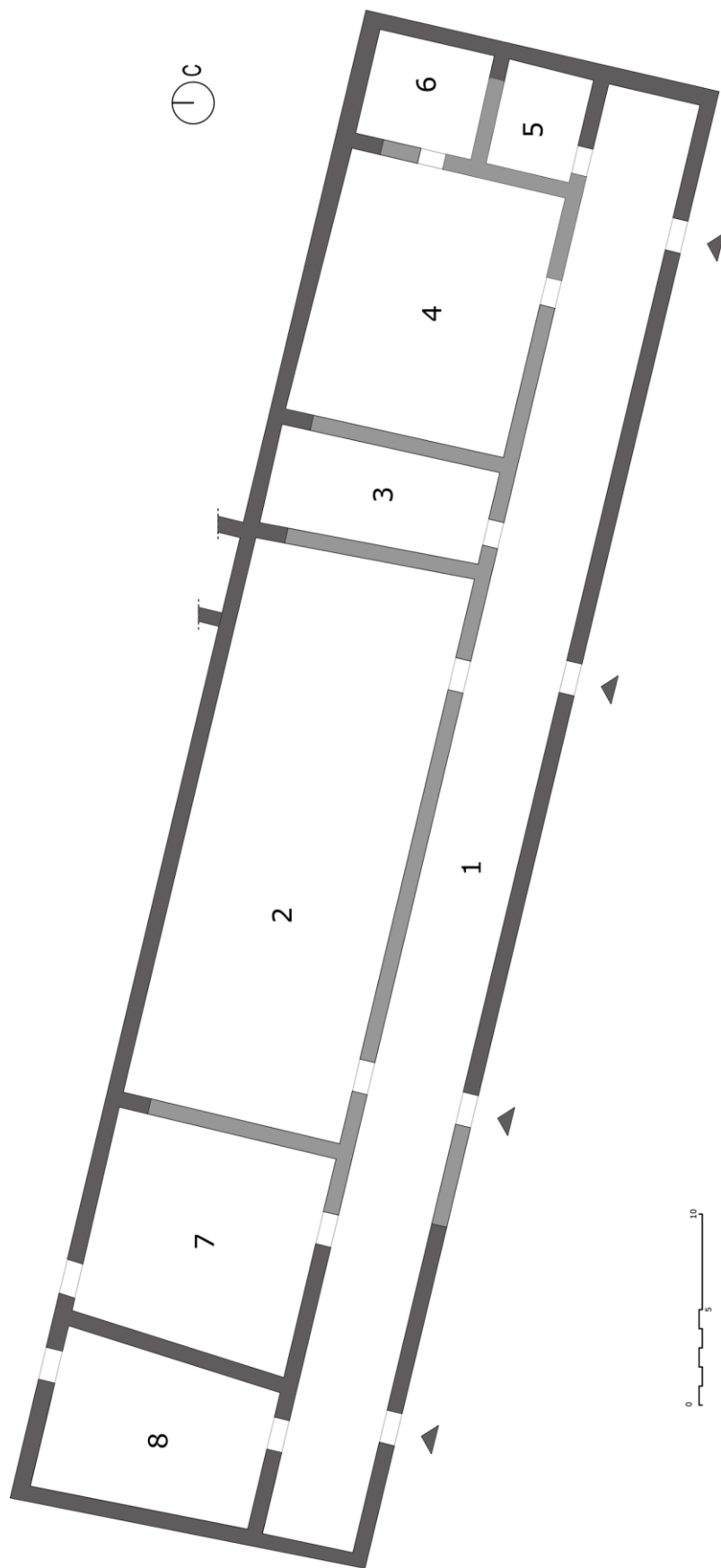

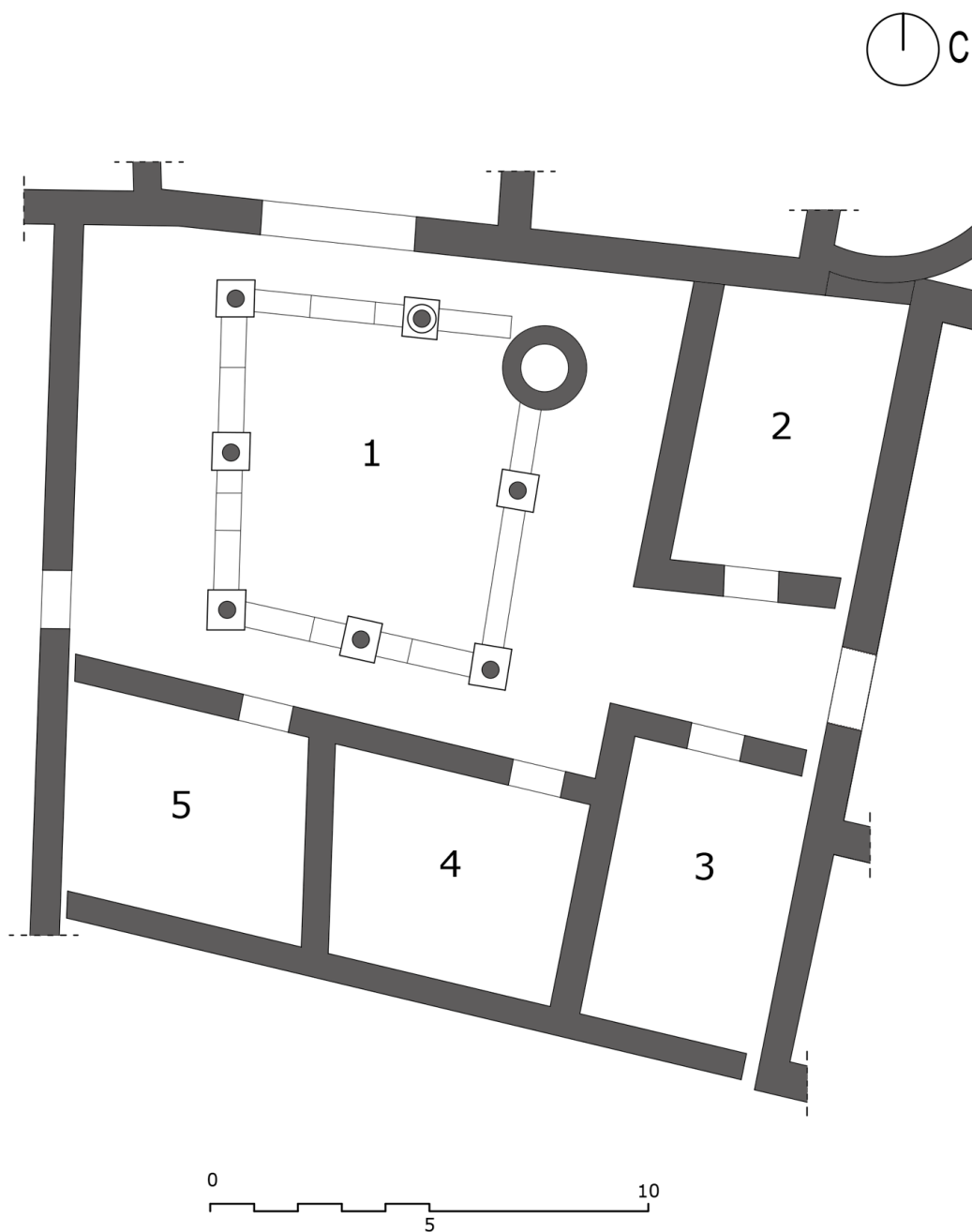
Прилог 22 – Основа дела палате Д2

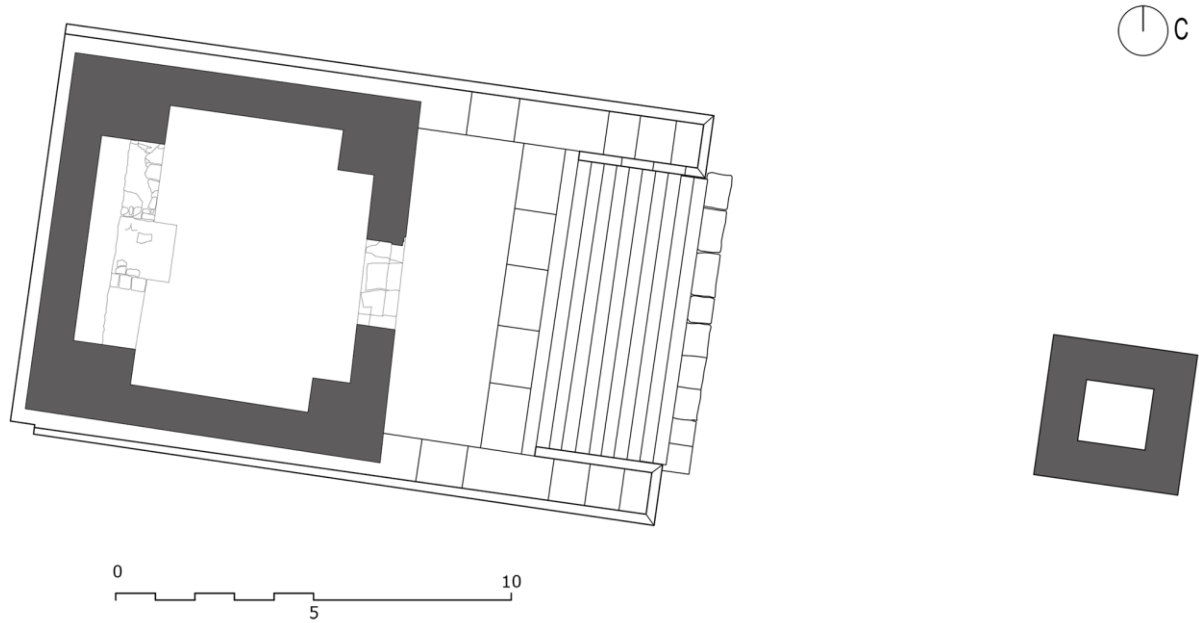
Прилог 23 - Основа дела палате ДЗ

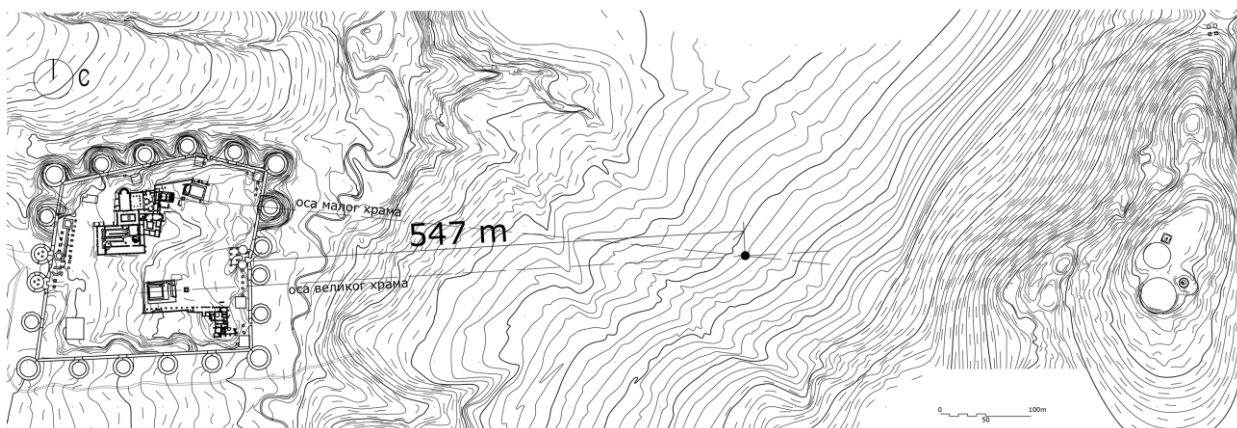
Прилог 24 - Основа дела палате Д4

Прилог 25 - Основа дела палате Д5

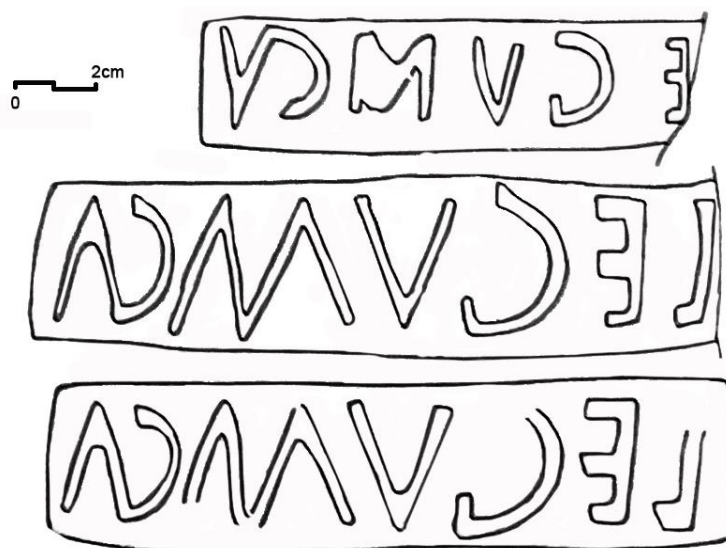
Прилог 26 - Основа малог храма

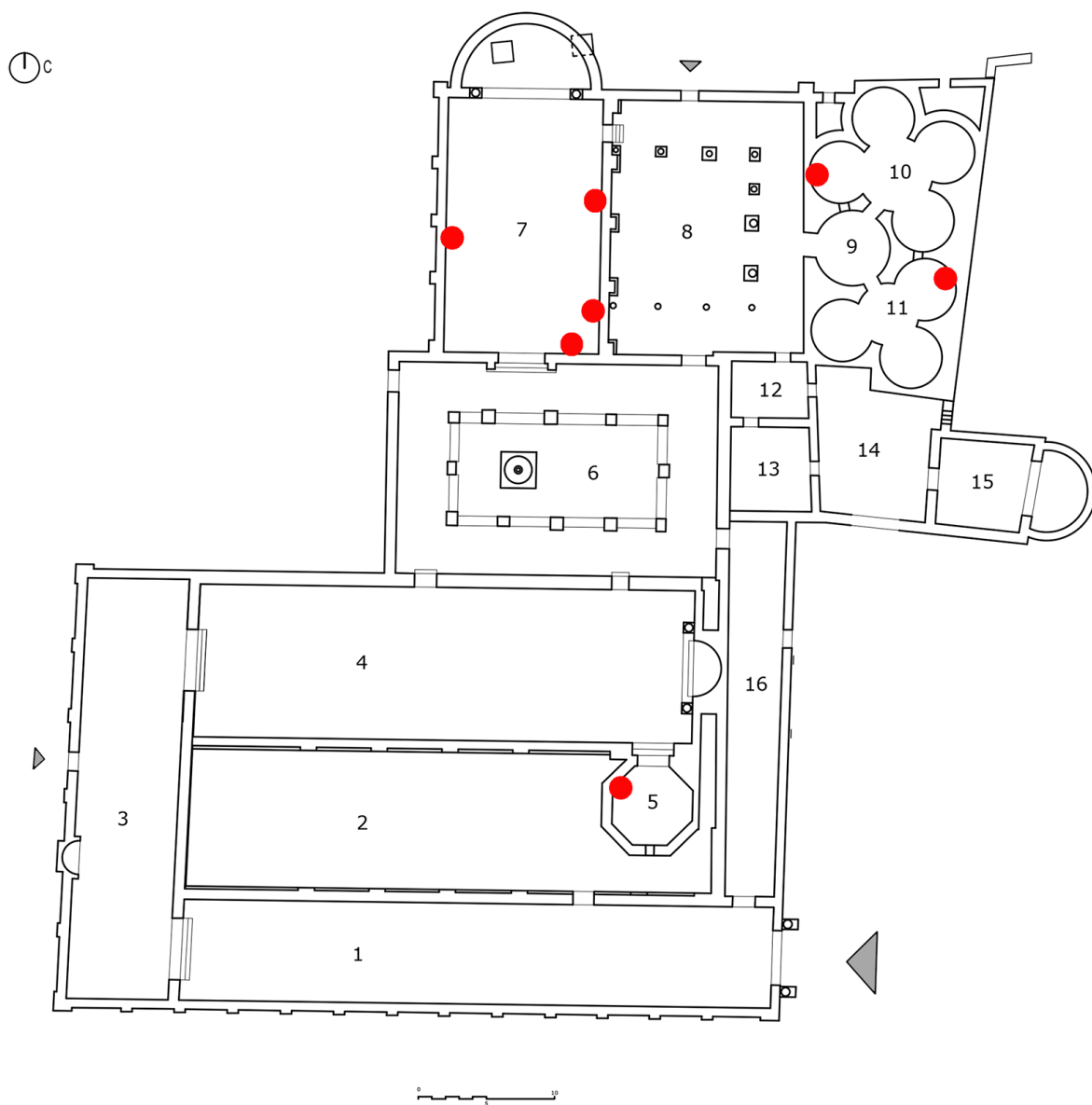
Прилог 27 - Ситуација са правцима оса храмова и местом њиховог пресека

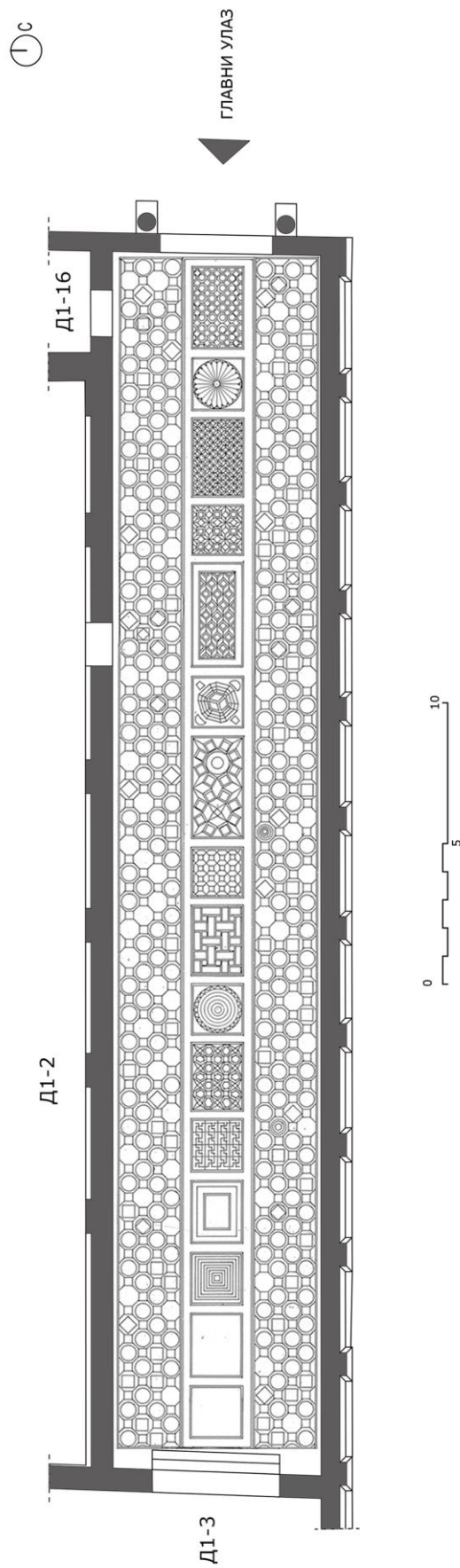
Прилог 28 – Позиција потврђених и претпостављених позиција мајдана камена у непосредној околини Ромулијане

Прилог 29 – Печати на опекама пронађеним током ископавања

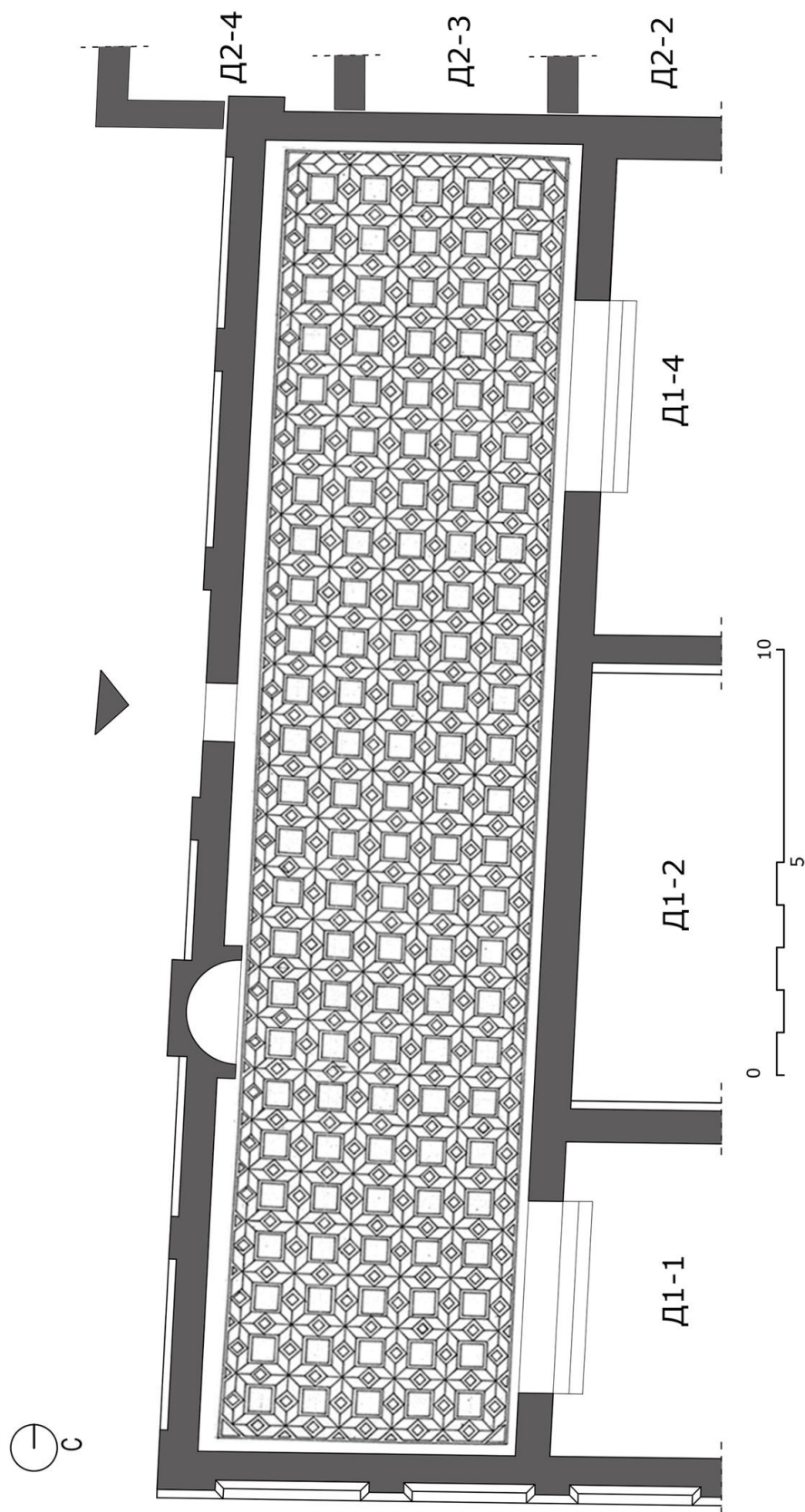

Прилог 30 – Позиције на којима су пронађени остаци мермерне облоге *in situ* у делу палате Д1

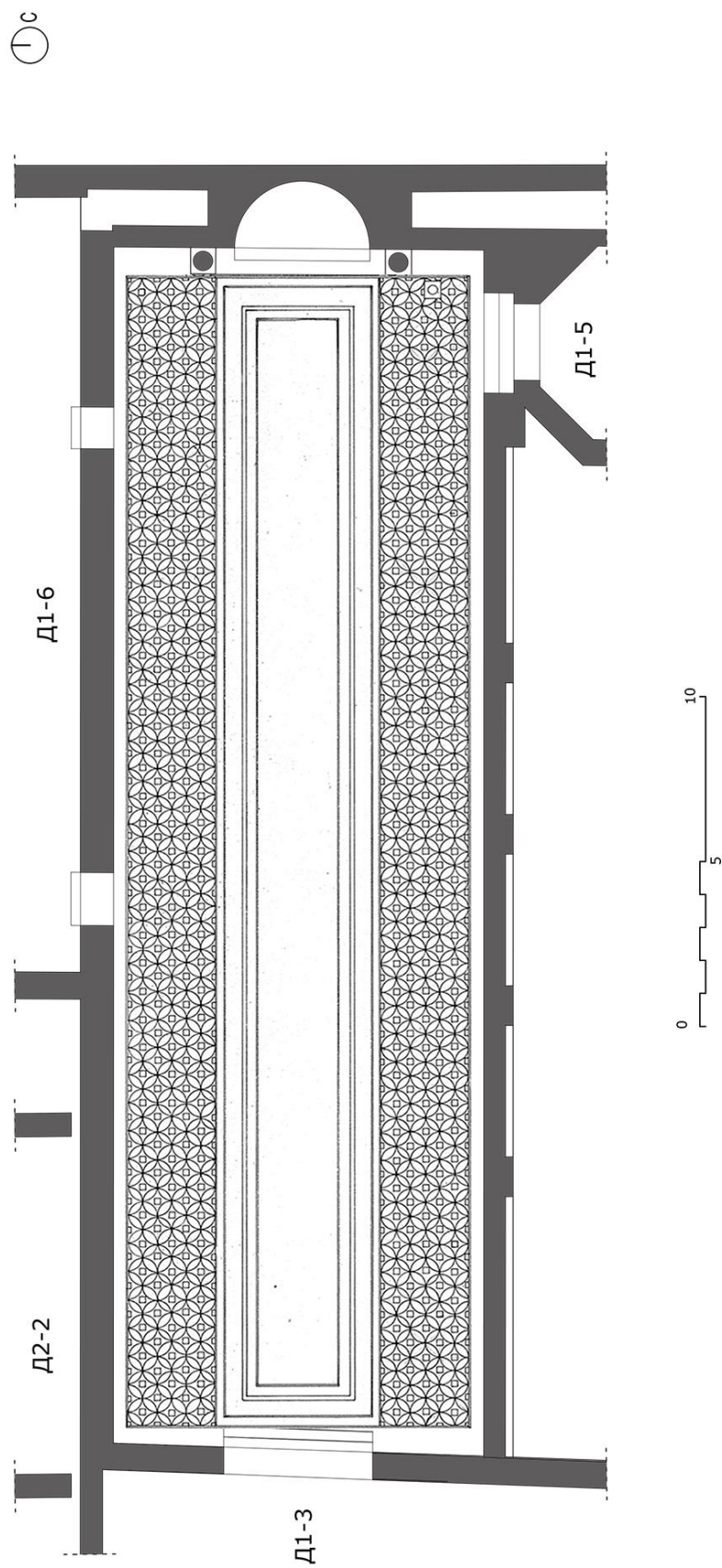

Прилог 31 – Основа простотије Д1-1 са шемом мозаика

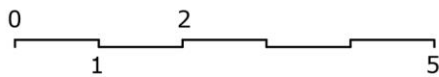
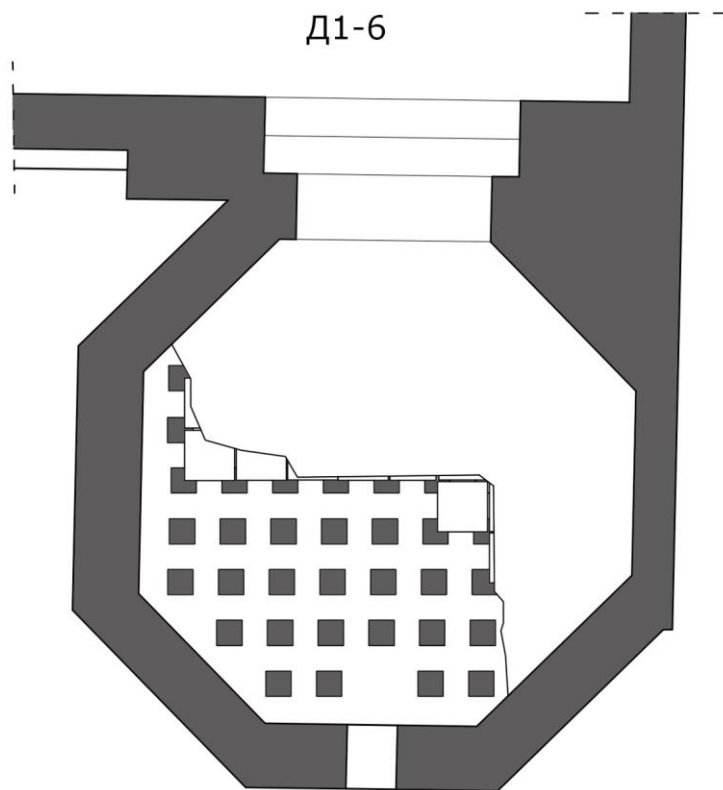
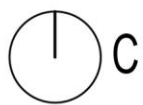

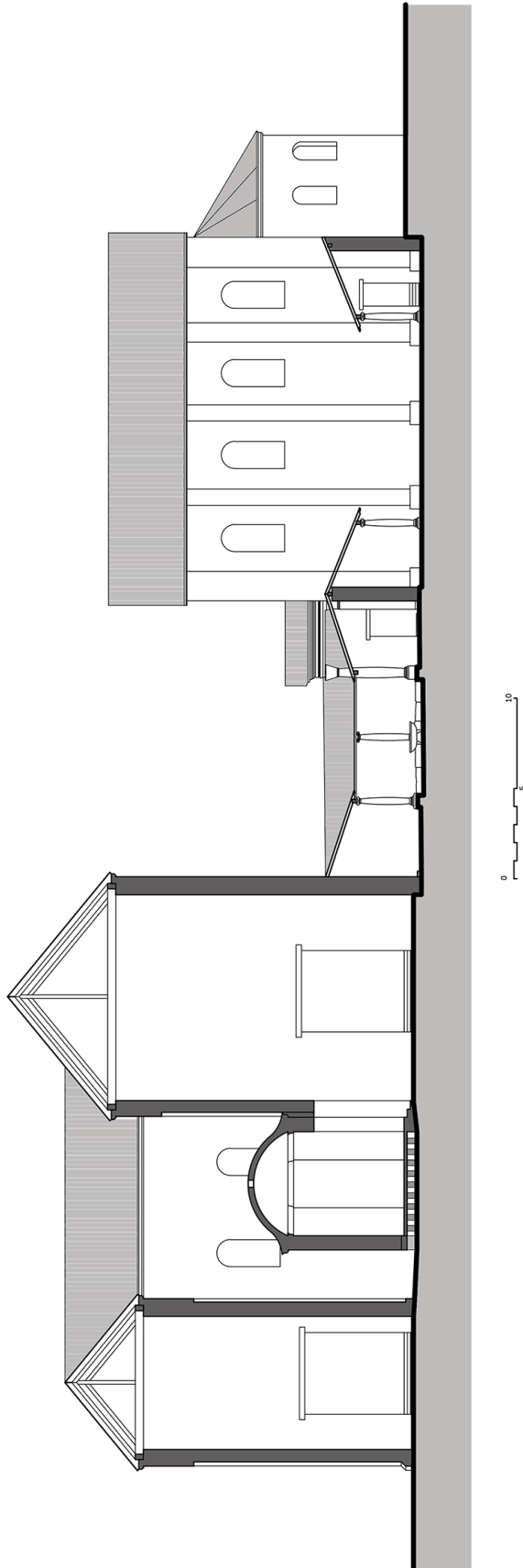
Прилог 32 - Основа просторије Д1-3 са шемом мозаика

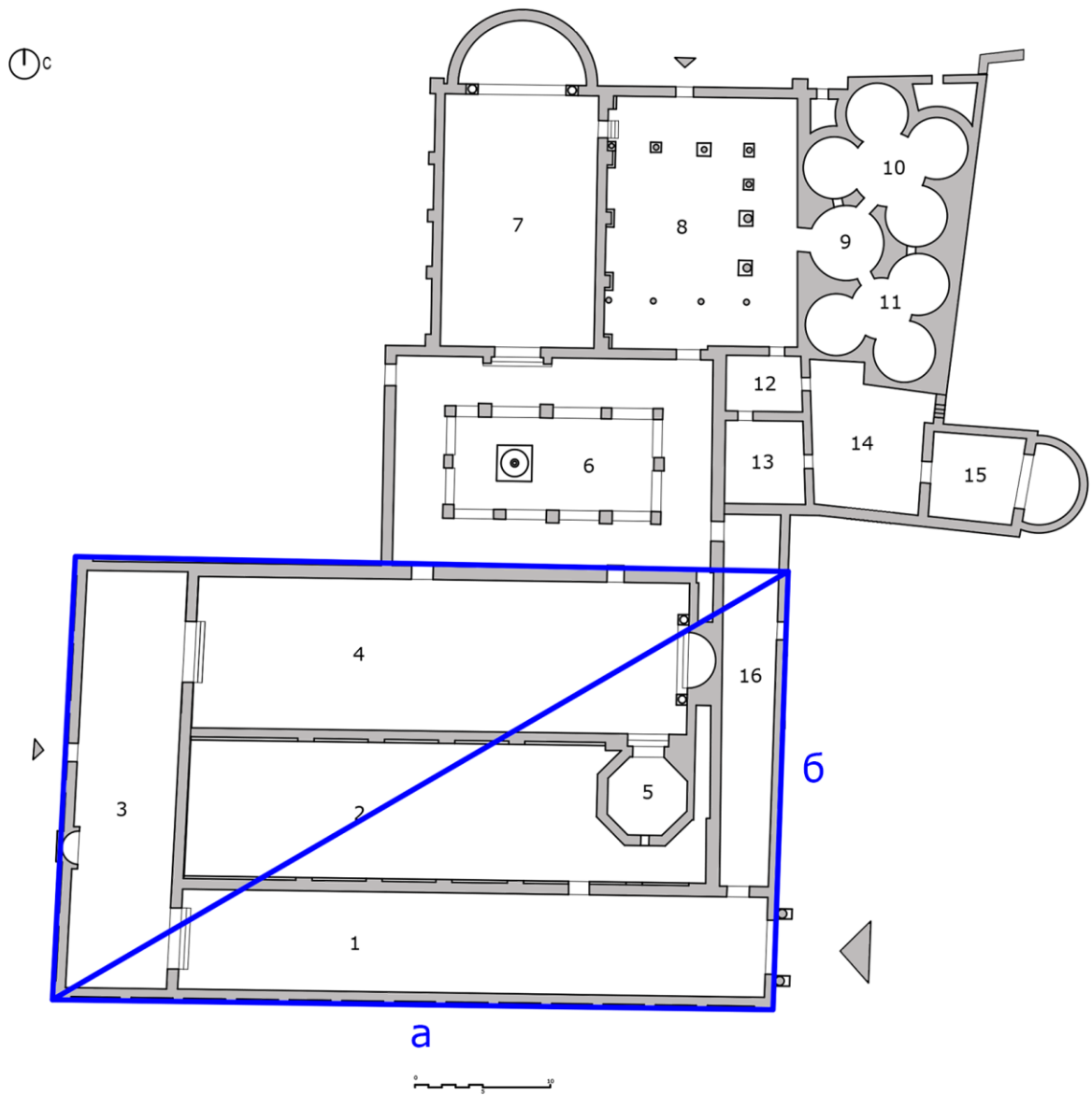
Прилог 33 - Основа просторије Д1-4 са шемом мозаика

Прилог 34 – Основа просторије Д1-5

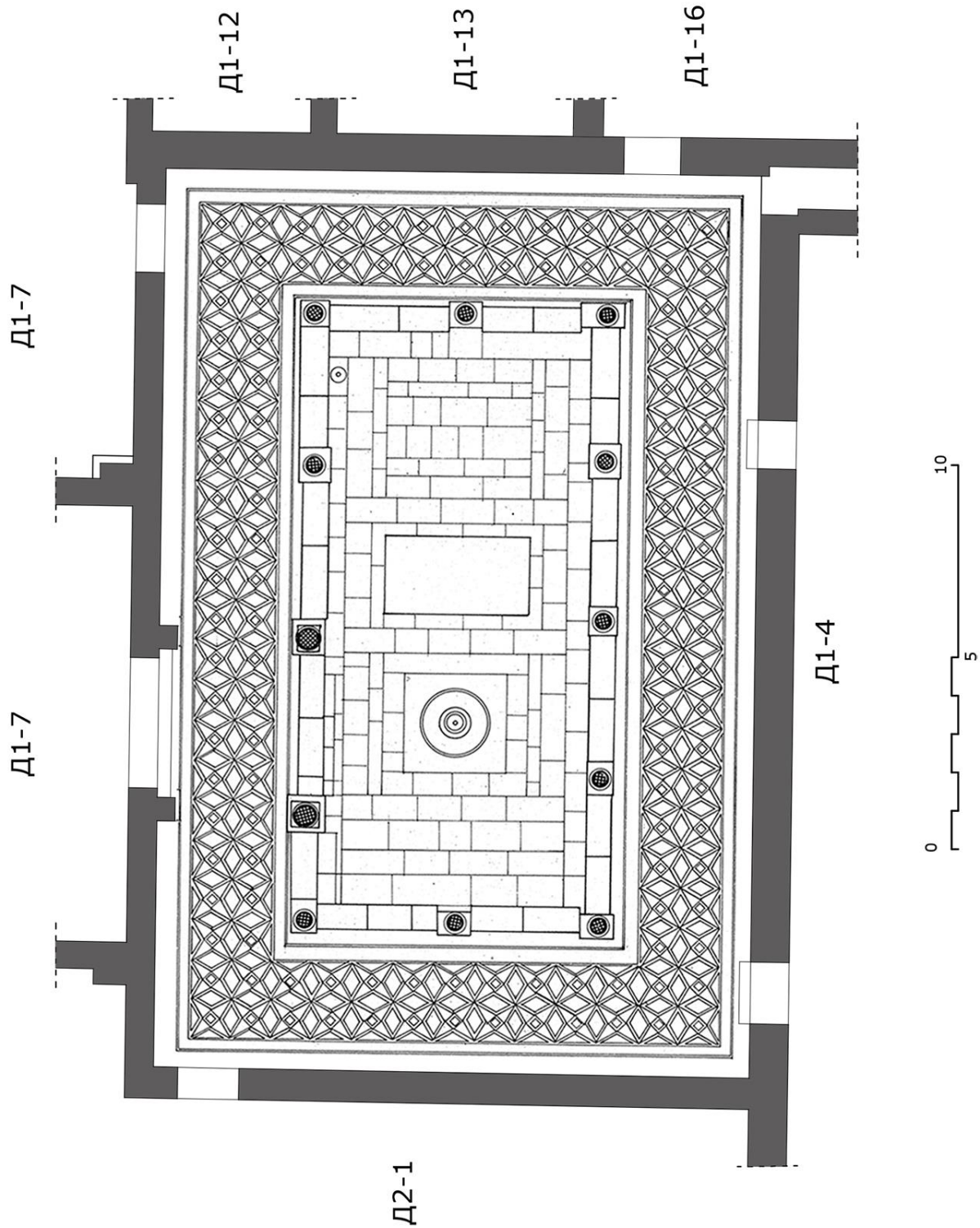

Прилог 35 - Пресек кроз део палате Д1

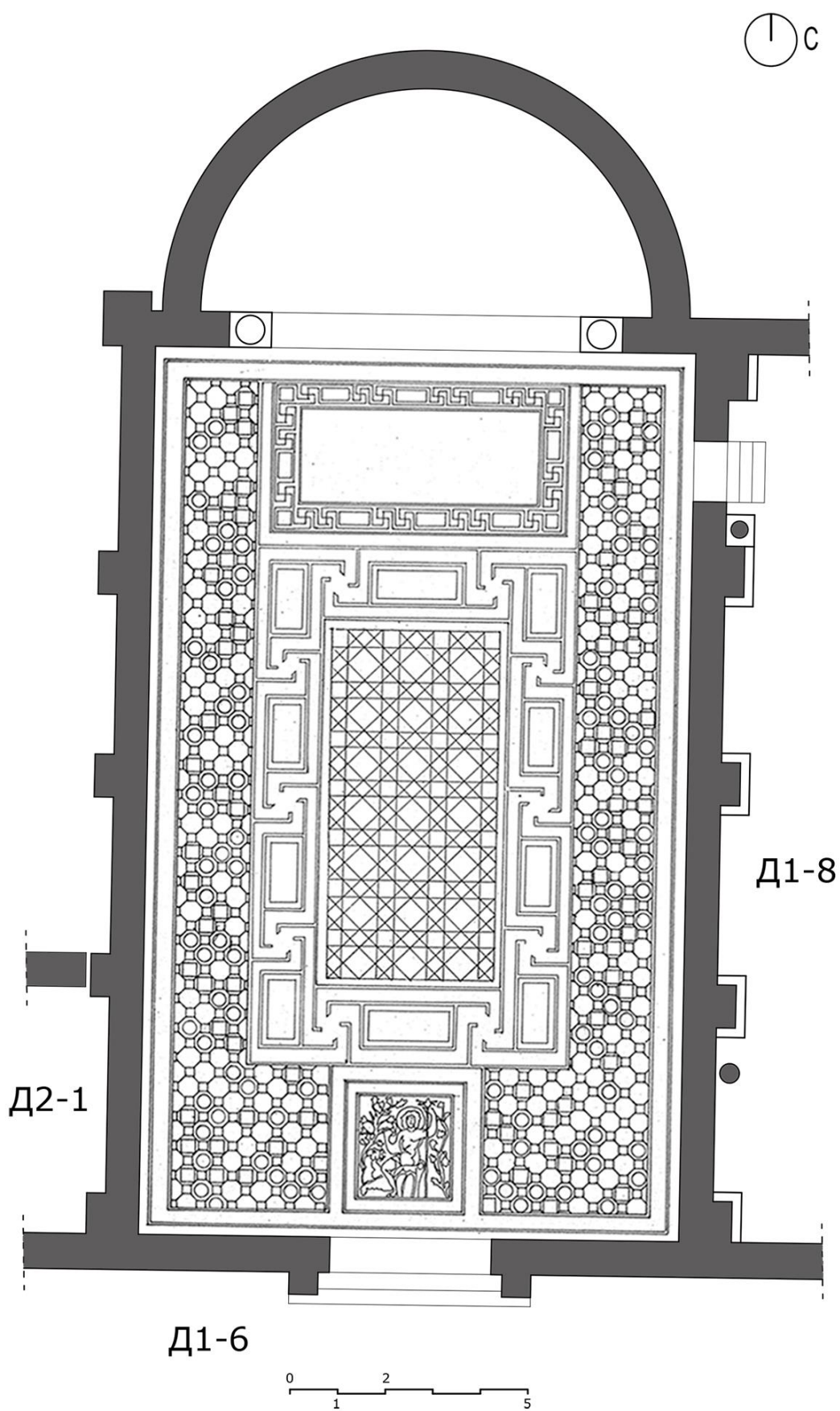

Прилог 36 - Основа просторија Д1-1, 2, 3, 4, 5 и 16 са обележеним златним пресеком

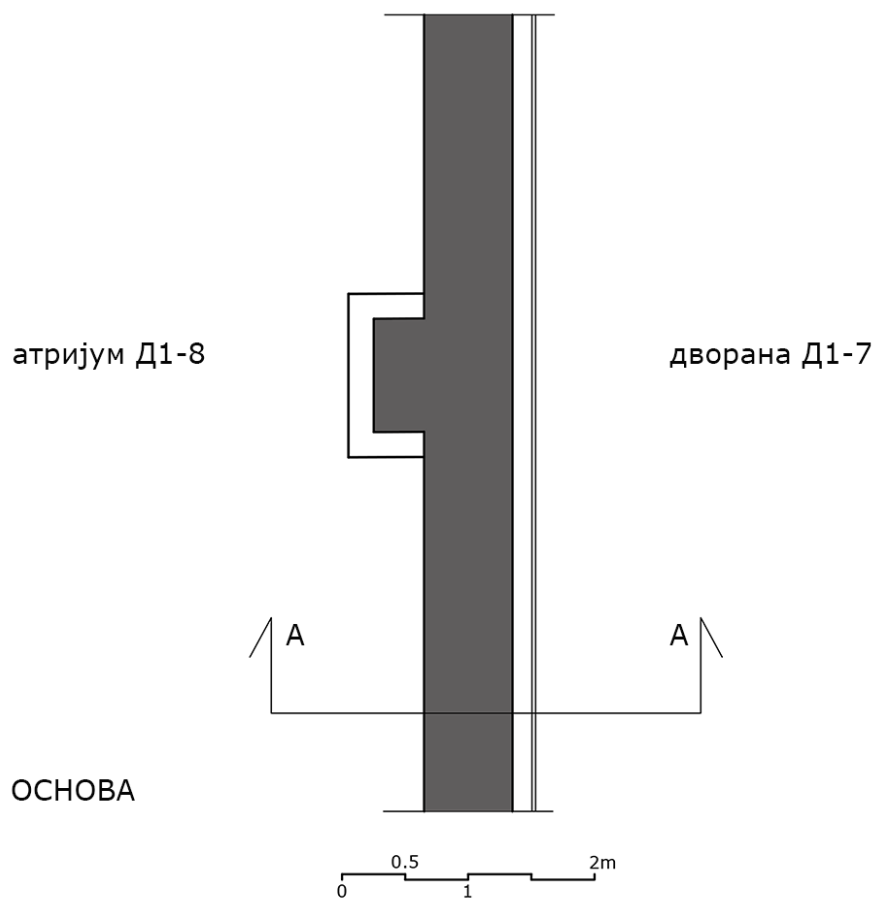
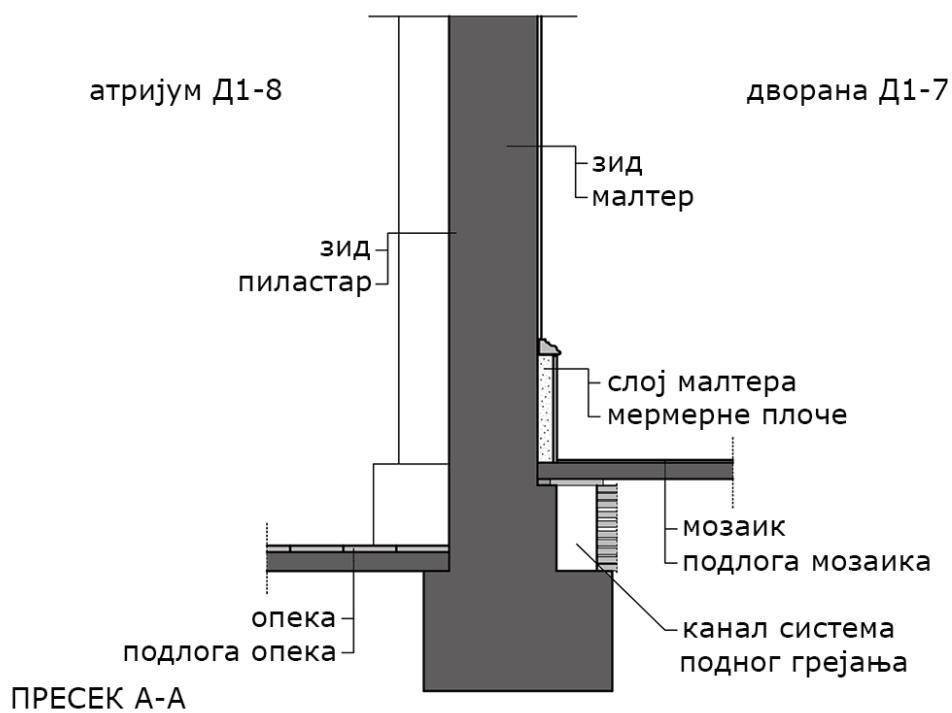
Ⓢ

Прилог 37 – Основа атријума Д1-6 са шемом мозаика

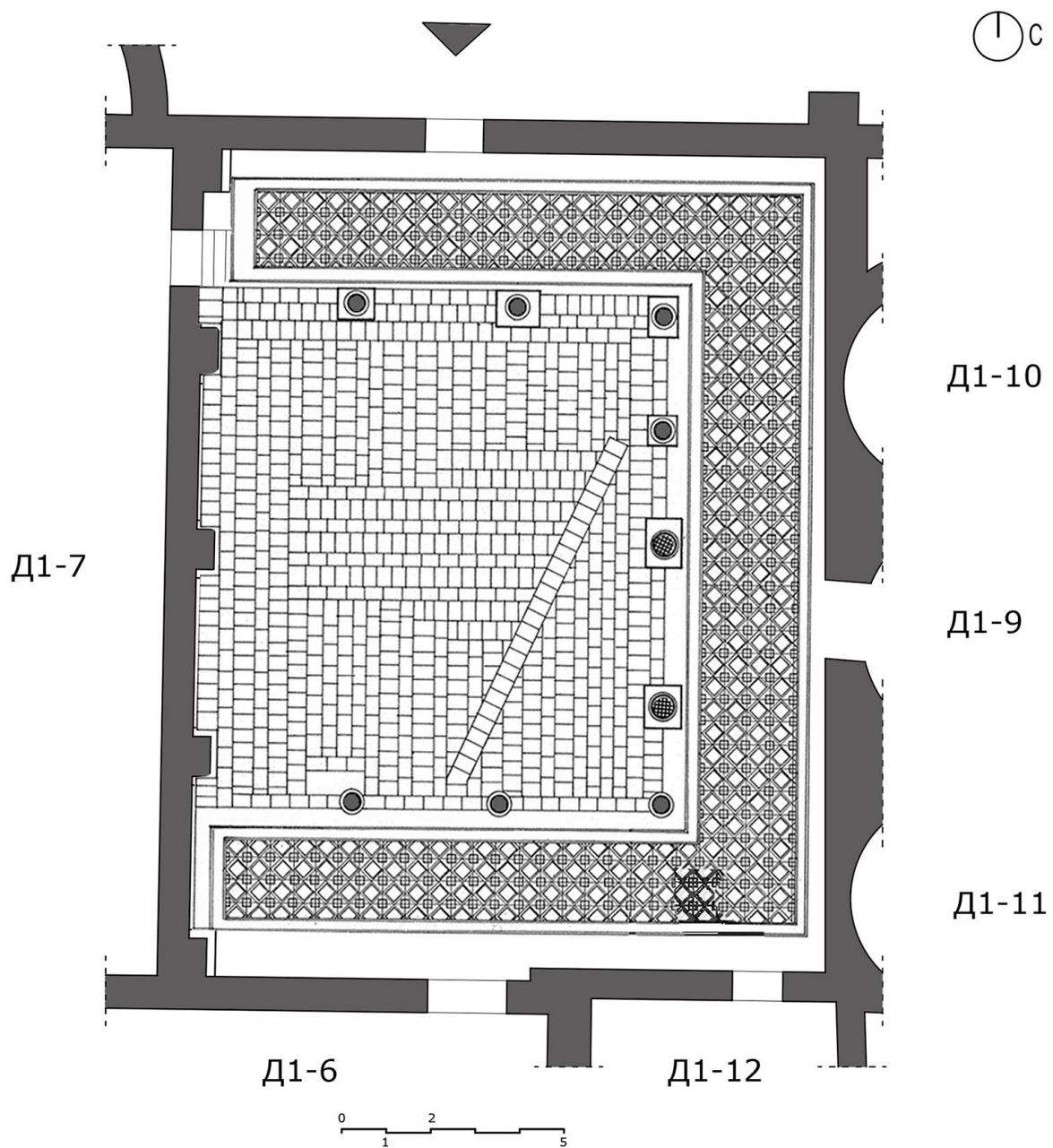

Прилог 38 - Основа просторије Д1-7 са шемом мозаика

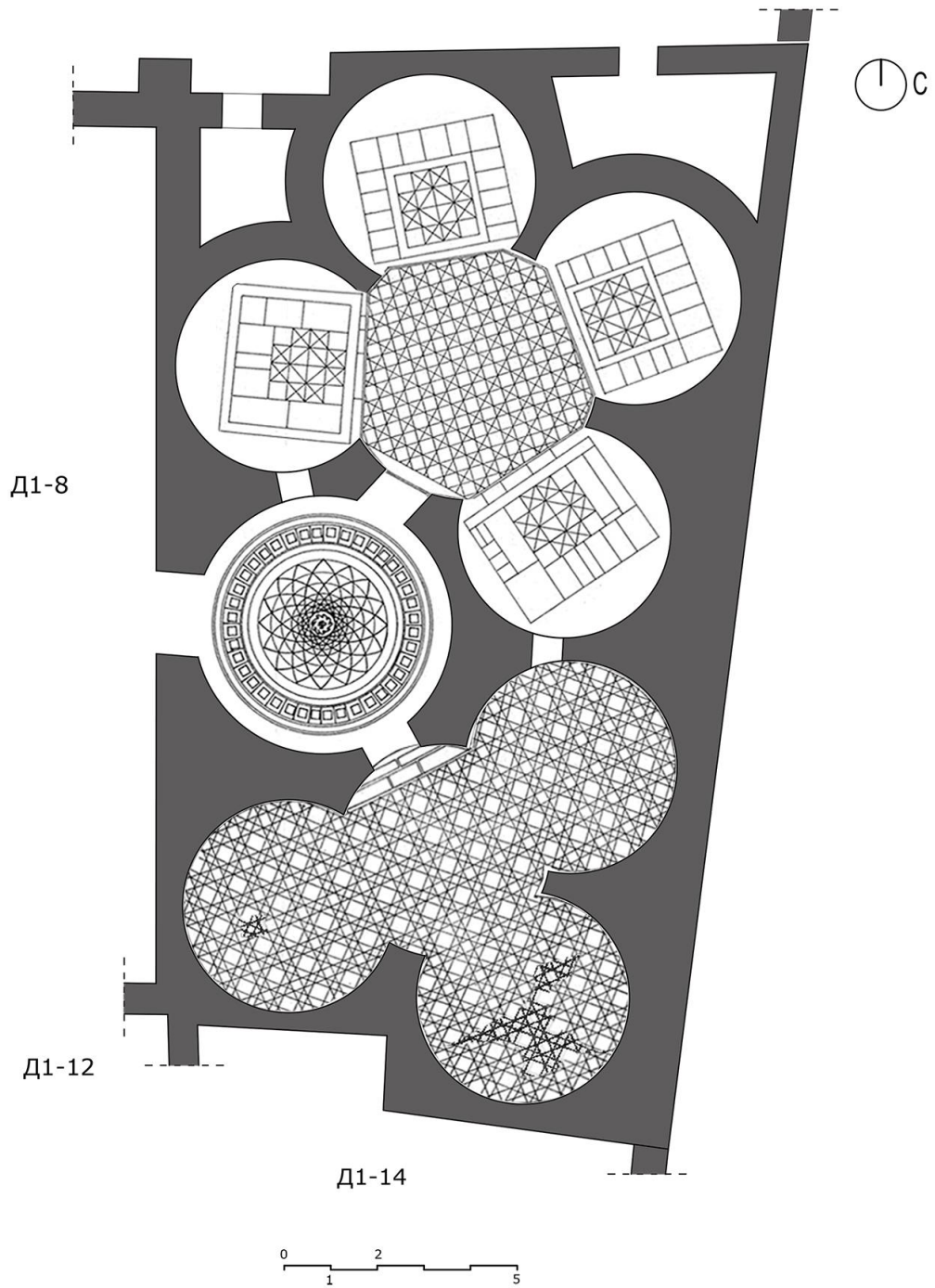

Прилог 39 - Пресек кроз зид између атријума Д1-8 и дворане Д1-7 са реконструкцијом слојева зидова и подова

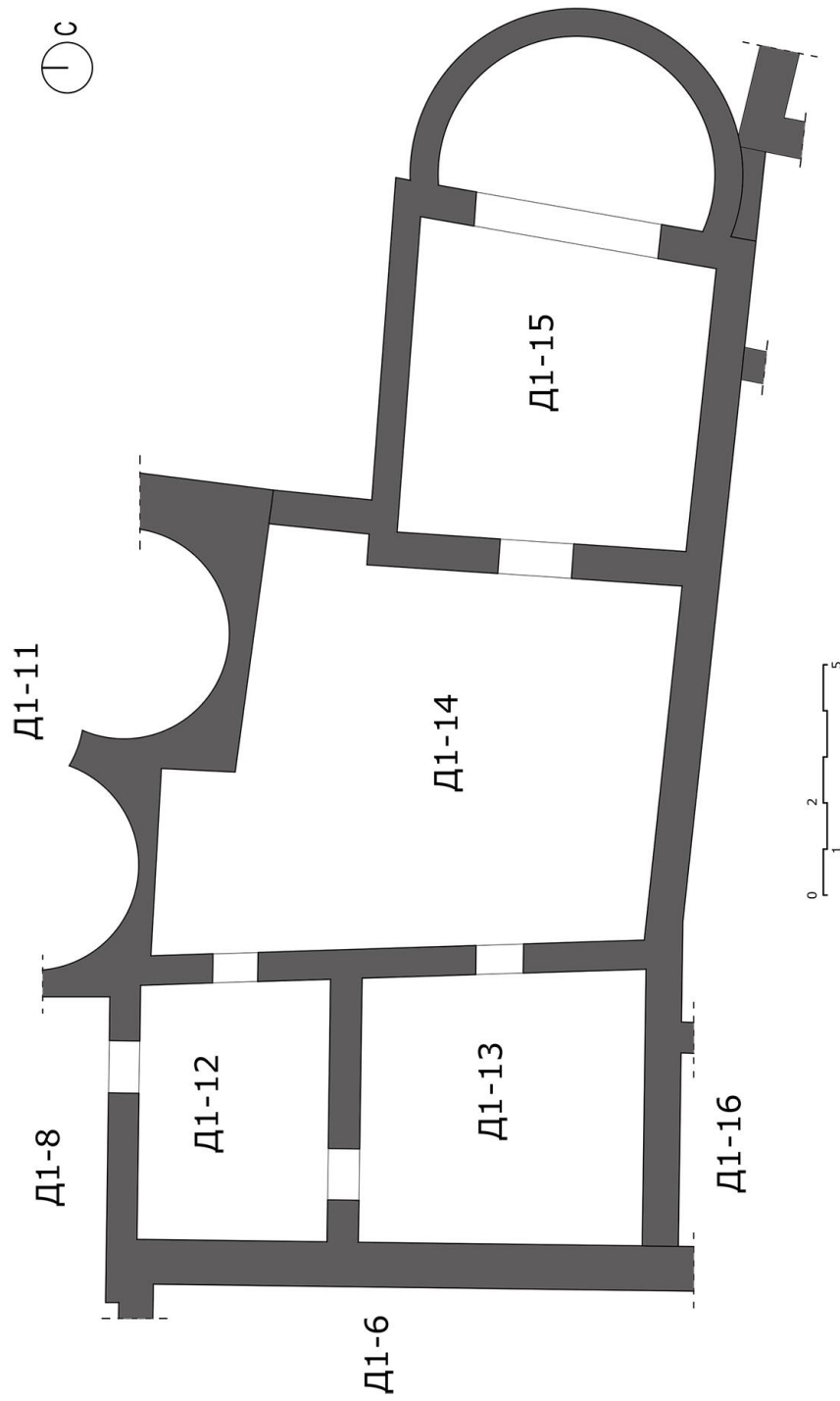

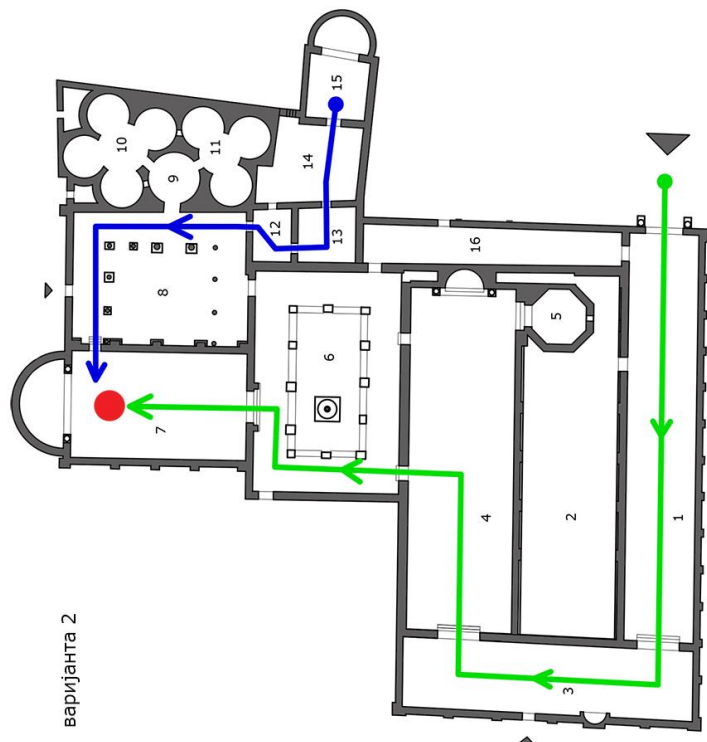
Прилог 40 – Основа атријума Д1-8, са шемом мозаика

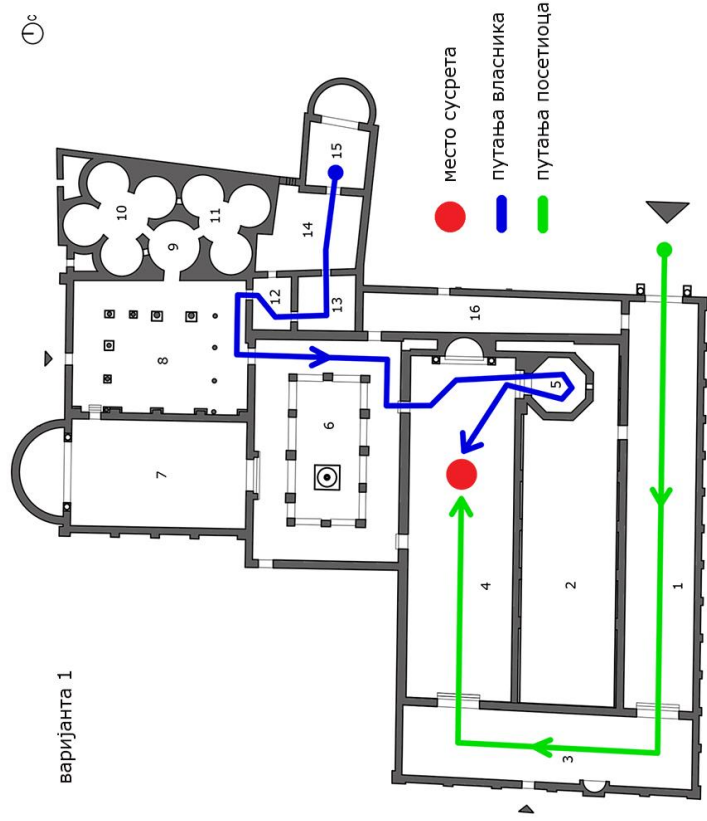
Прилог 41 – Основа стибадијума Д1 9, 10 и 11 са шемом мозаика и поплочањем у техници опус сектиле

Прилог 42 - Основа групе просторија Д1-12, 13, 14 и 15

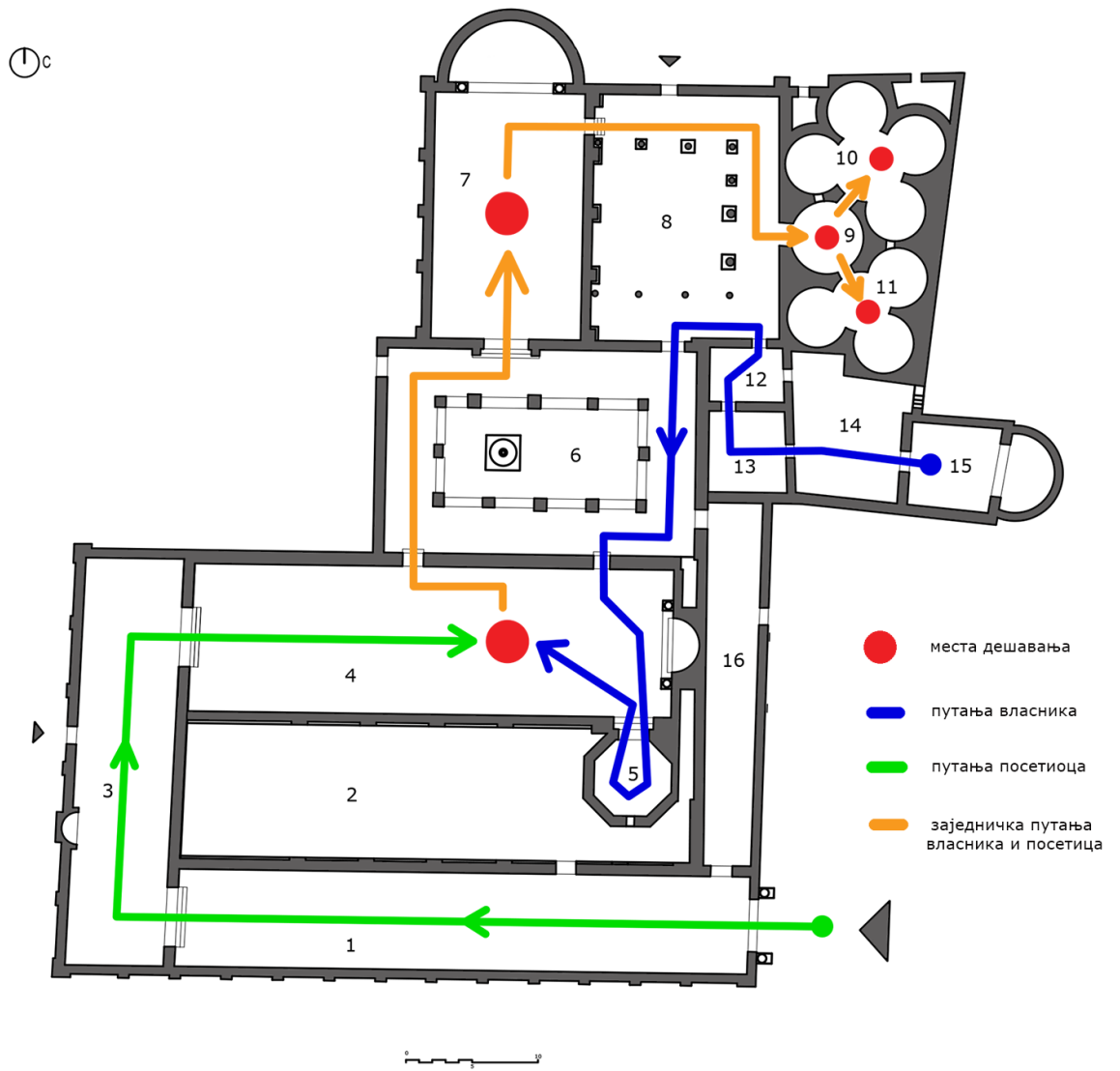
варијанта 2

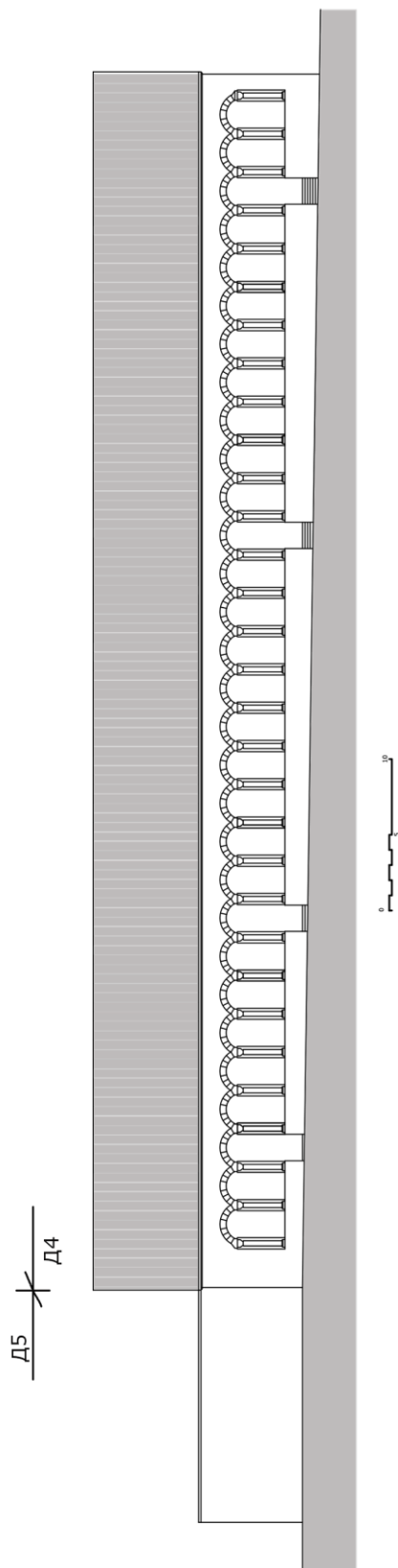
варијанта 1

- место сусрета
- путања власника
- путања посетиоца

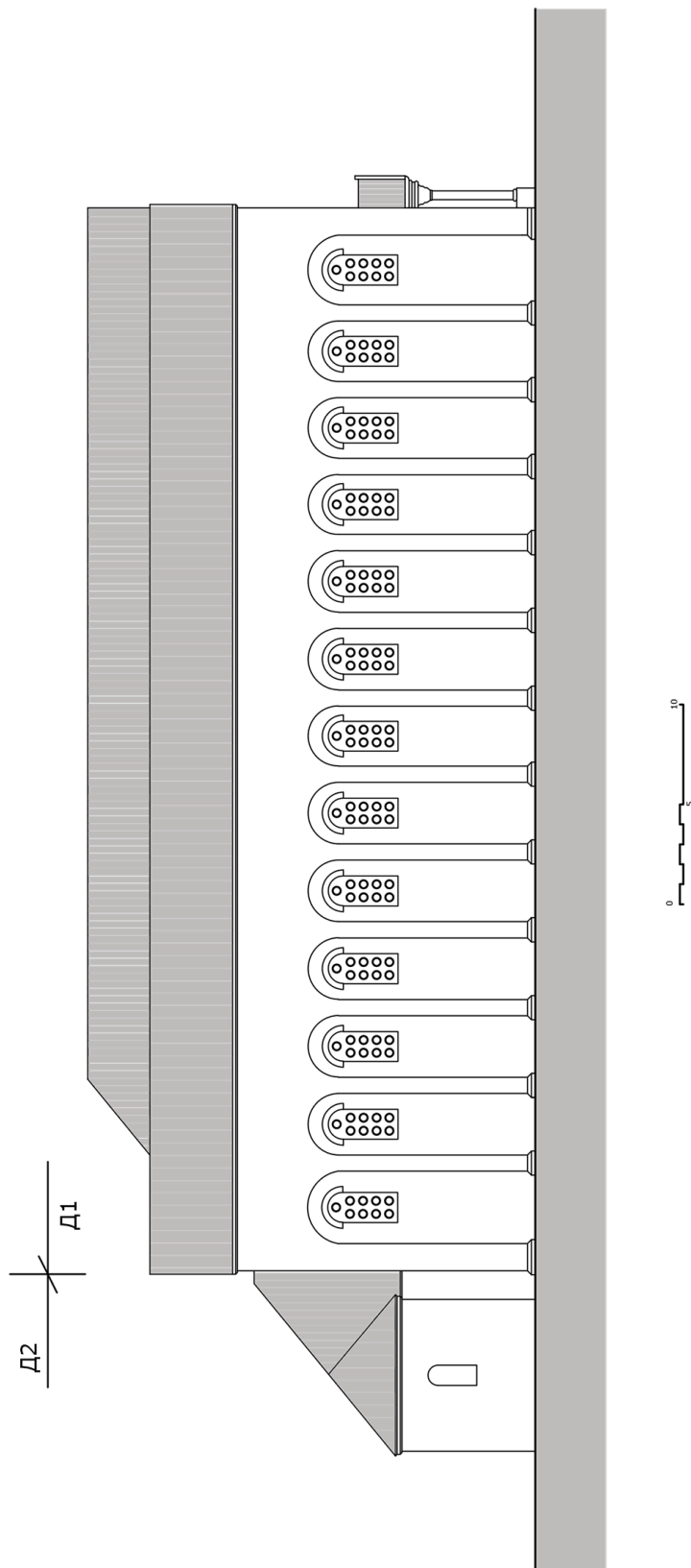
Прилог 43 – Шема кретања у палати, две варијанте

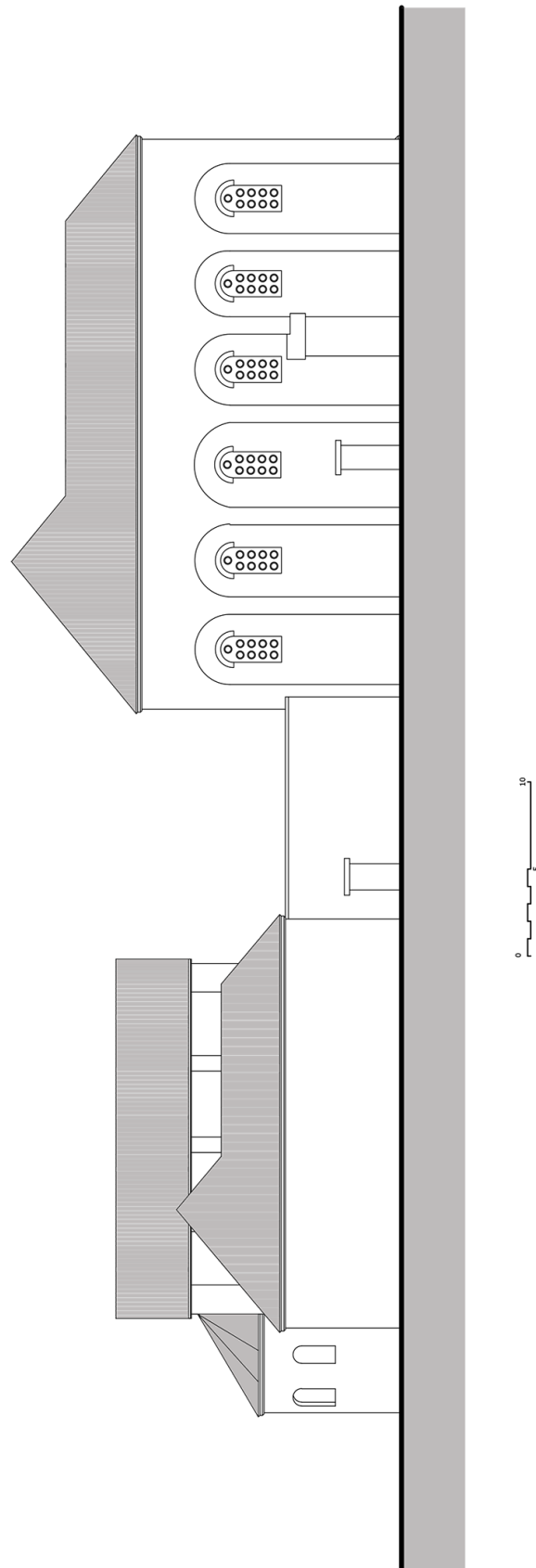
Прилог 44 - Шема кретања у зависности од церемонијала

Прилог 45 - Јужна фасада дела палате Д4 и Д5

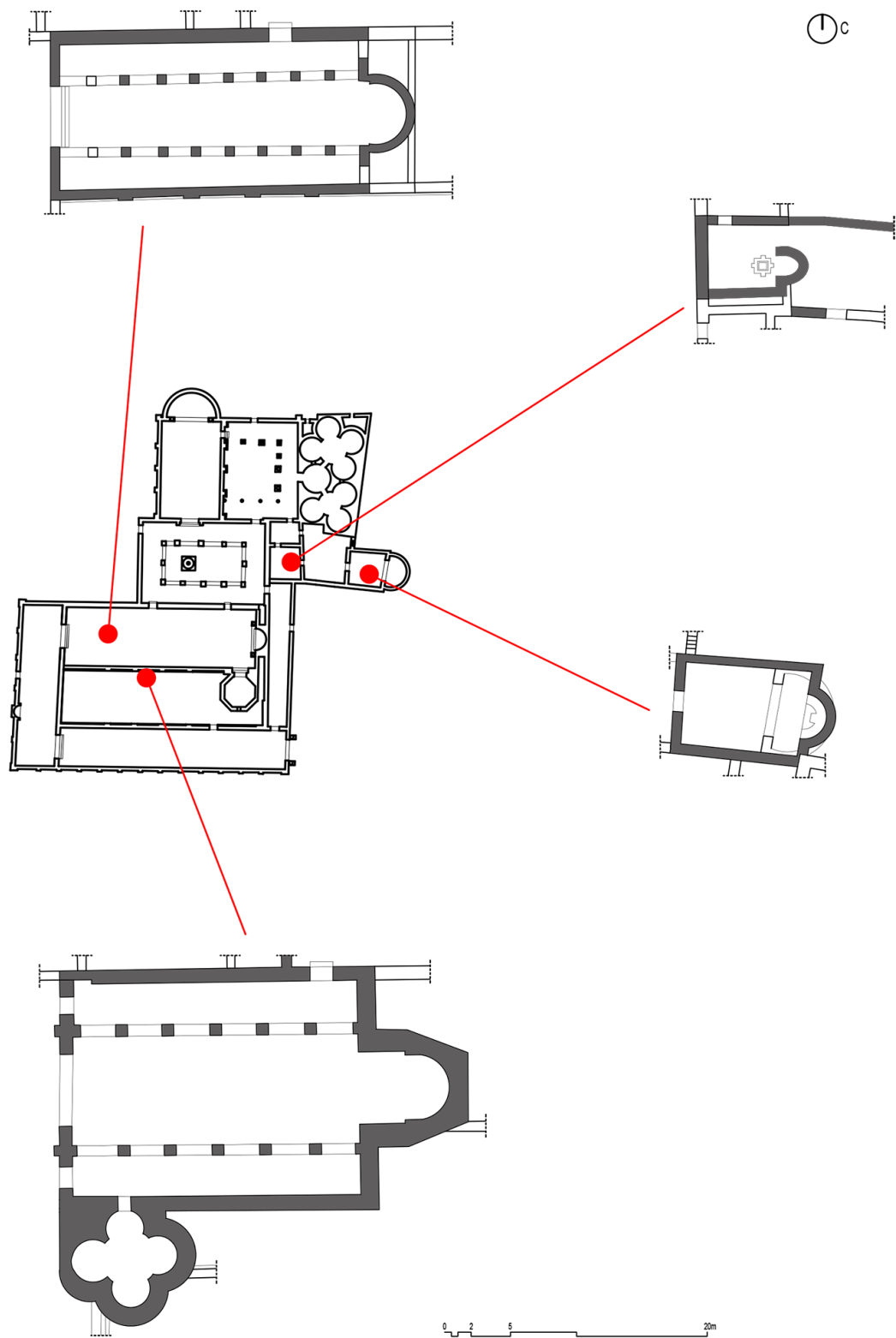

Прилог 46 - Јужна фасада дела палате Д1 и Д2

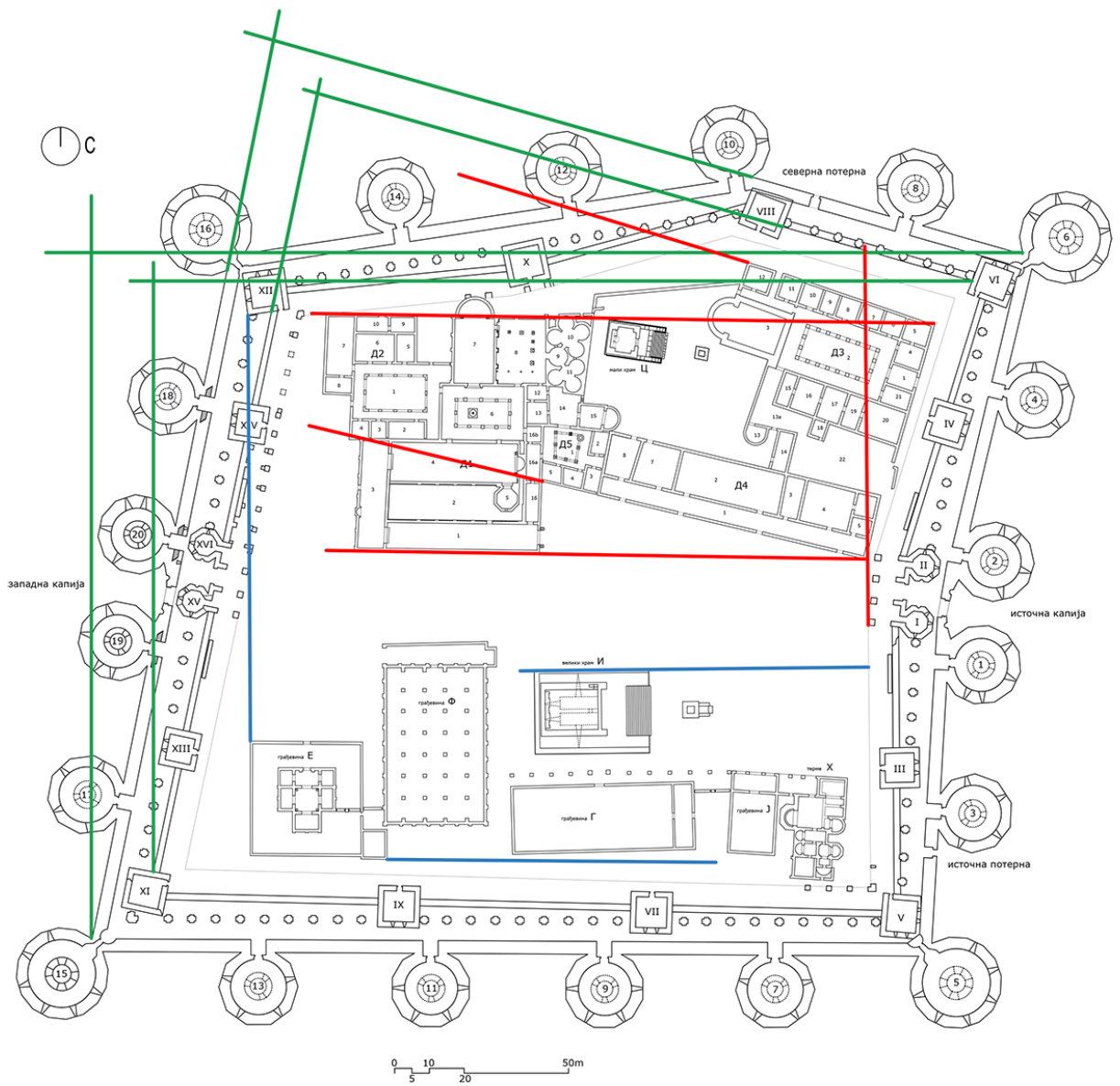

Прилог 47 - Западна фасада дела палате Д1 и Д2

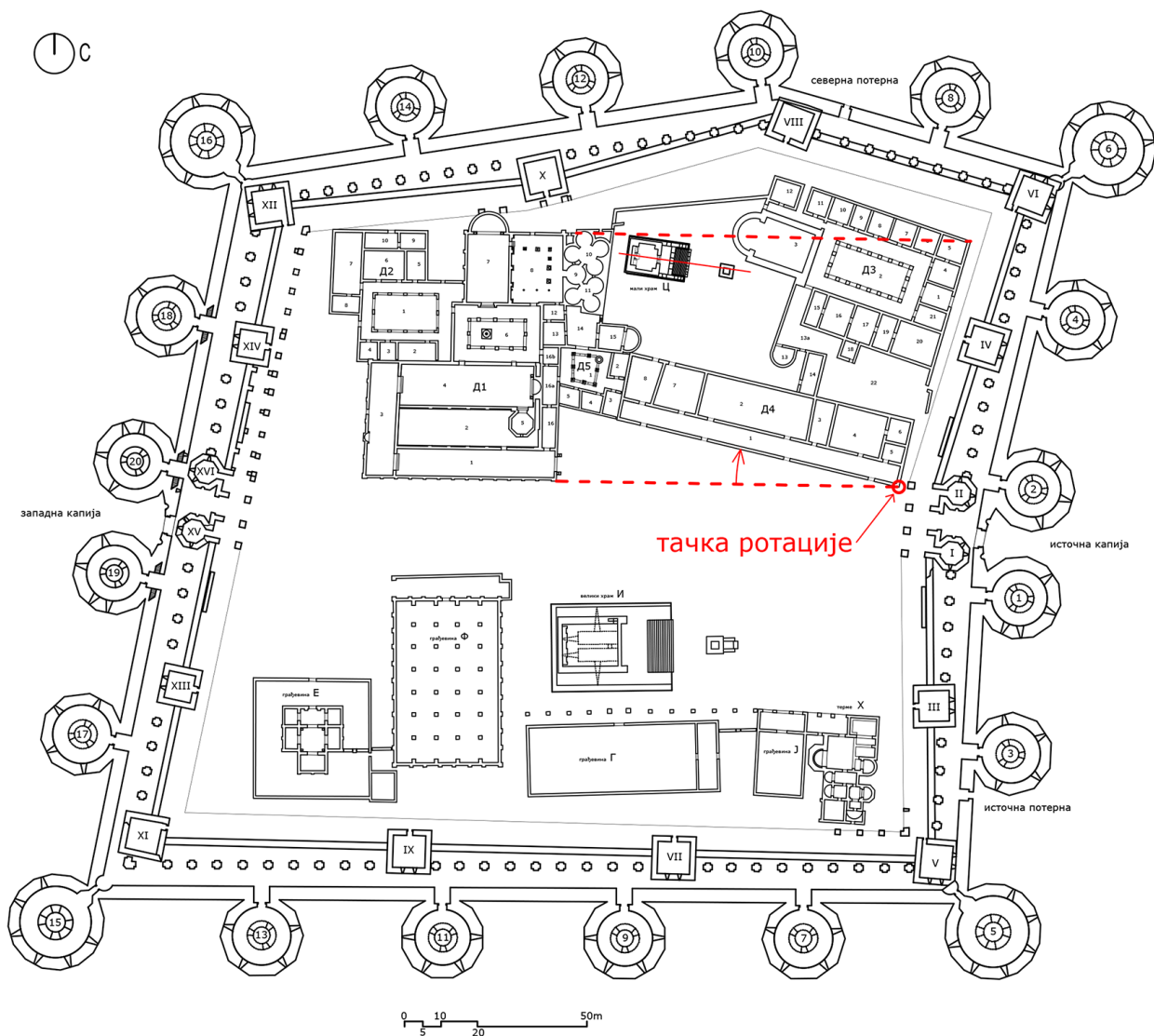

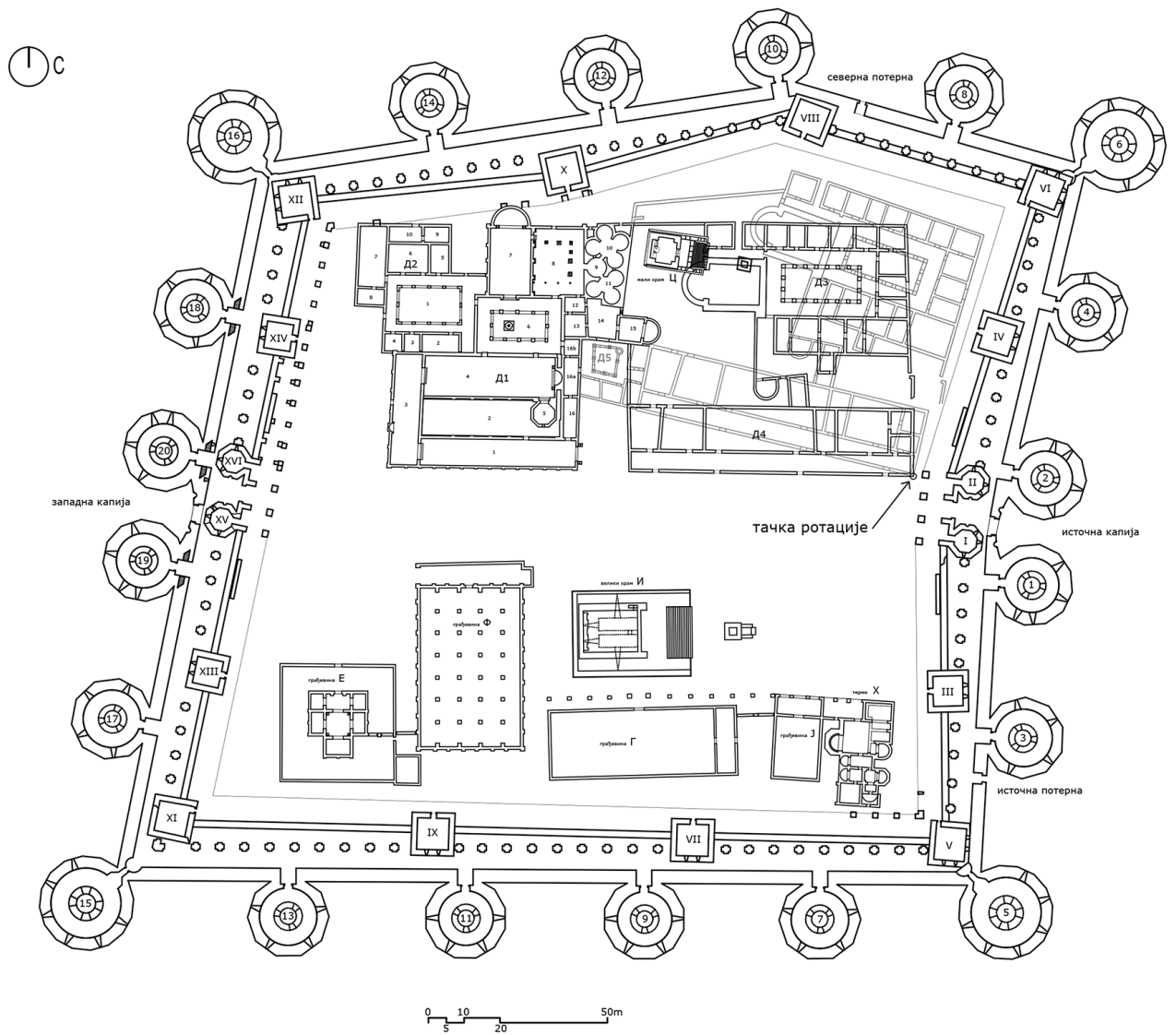
Прилог 48 - Позиција ранохришћанских цркава које су инкорпориране у просторије палате

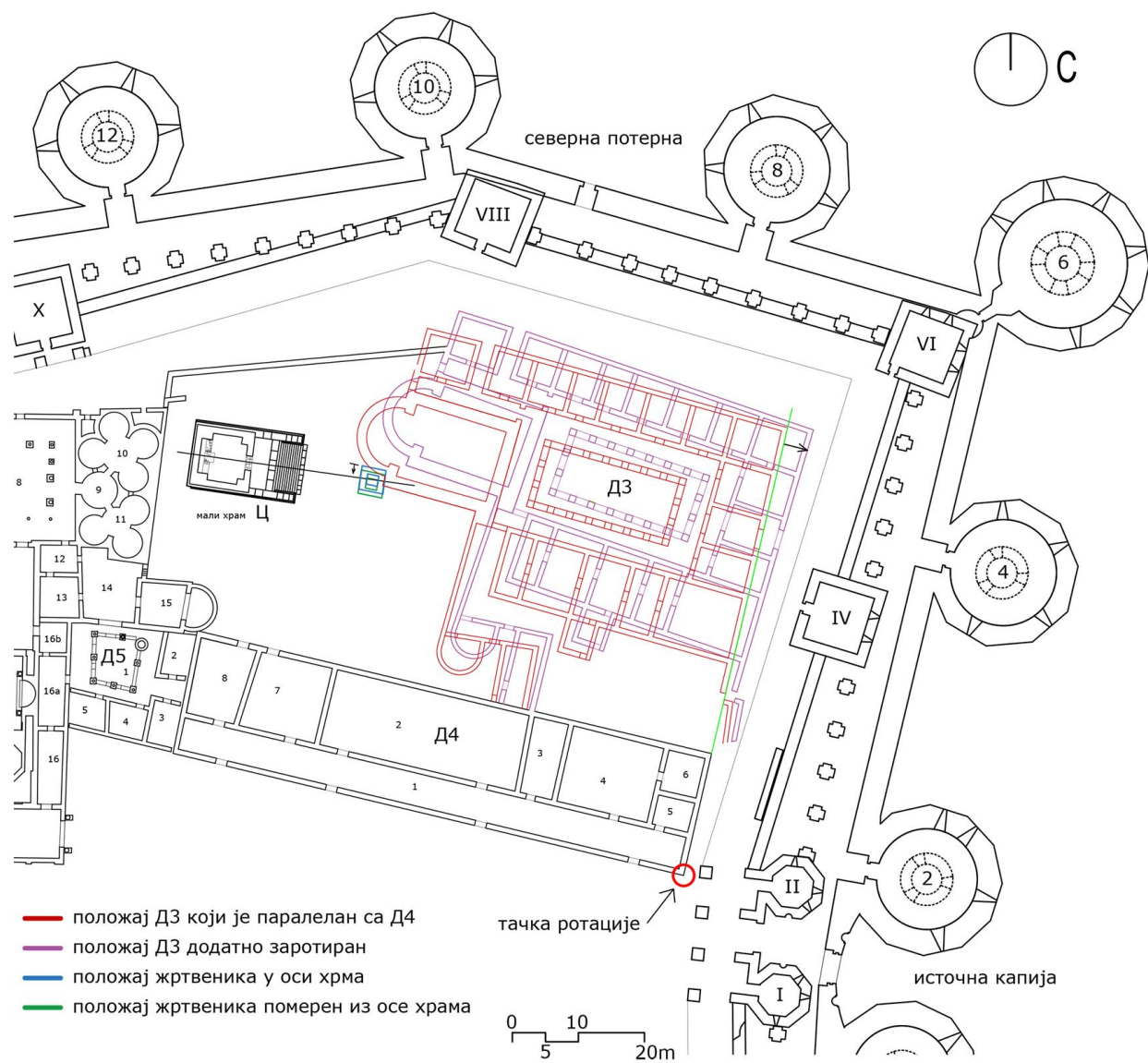
Прилог 49 - Шематски план Ромулијане са правцима грађевина

Прилог 50 - Шематски план Ромулијане са ортогоналним правцима и претпостављеном тачком ротације

Прилог 51 – Шематски план Ромулијане са заротираним деловима палате Д3, Д4 и њихов однос са малим храмом

Прилог 52 - Однос малог храма и дела палате Д3, додатне ротације дела палате Д3 и померања жртвеника из осе храма

Биографија

Бојан Поповић рођен је 1984. године у Госпићу. Основну и средњу школу завршио је у Београду. Основне студије на Архитектонском факултету у Београду завршио је 2006. године, а мастер студије 2008. године на истом факултету. Докторске академске студије уписао је школске 2010/2011. године на одељењу Историје уметности на Филозофском факултету у Београду, код ментора проф. др Ивана Стевовића. Тему докторске дисертације под називом „Архитектура царске палате у доба тетрархије. Felix Romuliana (Гамзиград)“, одобрило је наставно научно веће Филозофског факултета 2013. године.

Од 2011. године запослен је у Археолошком институту, на пројекту: Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног и војног карактера у римским провинцијама на тлу Србије, као истраживач приправник, а од 2013. као истраживач сарадник. Током рада у археолошком институту, али и пре, био је учесник бројних археолошких ископавања широм Србије, како систематских тако и заштитних. Био је и коаутор пројеката истраживачко-визиторских центара, и пројеката за уређење и презентацију археолошких локалитета.

Бојан Поповић је објавио више ауторских и коауторских стручних радова у националним и међународним часописима, зборницима радова и монографијама. Такође је био учесник неколико научних конференција и гостујућих предавања. Његова интересовања усмерена су ка историји архитектуре и античкој архитектури.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Бојан Б. Поповић

Број индекса: 06и/10-09

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

Архитектура царске палате у доба тетрархије. *Felix Romuliana* (Гамзиград)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Бојан Б. Поповић

Број индекса: 06и/10-09

Студијски програм: Историја уметности

Наслов рада: Архитектура царске палате у доба тетрархије. *Felix Romuliana*
(Гамзиград)

Ментор: Проф. др Иван Стевовић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

_____
287

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Архитектура царске палате у доба тетрархије. *Felix Romuliana* (Гамзиград)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.